

АРХЕОЛОГІЯ

XX

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XX

У збірнику вміщені статті, публікації та повідомлення, в яких на різноманітному археологічному матеріалі висвітлюються актуальні питання стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Книга розрахована на археологів, істориків, музеїних працівників, викладачів і студентів вузів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібиков (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера* (відповідальний секретар),
Л. М. Славін (заст. відповідального редактора), *О. І. Тереножкін*.

ВІКТОР ПЛАТОНОВИЧ ПЕТРОВ

(до 70-річчя з дня народження)

Минуло сімдесят років з дня народження найстарішого співробітника Інституту археології АН УРСР Віктора Платоновича Петрова.

В. П. Петров — вчений з широким діапазоном. В коло його наукових інтересів входять і мовознавство, зокрема топоніміка, і фольклористика, і етнографія, але основна тема досліджень В. П. Петрова — це найдавніша історія слов'янства, і археологія є основною сферою його діяльності.

Перші археологічні дослідження вченого пов'язані з трипільською культурою. Ним було відкрито своєрідні трипільські пам'ятки в Городську (1936 р.), які дістали назву пам'яток городського типу.

Основне ж місце в археологічних дослідженнях В. П. Петрова посідають пам'ятки древньослов'янські, ранньосередньовічні. Він один з перших ще в довоєнні роки звернув увагу на відкриту В. В. Хвойкою культуру полів поховань — пам'ятки зарубинецького та корчуватського типів. Вони і зайняли чільне місце в усій його науковій діяльності. Основні зусилля В. П. Петрова були спрямовані на створення грунтовної джерелознавчої бази, вивчення та видання найважливіших пам'яток і в першу чергу на розробку та публікацію наукової спадщини В. В. Хвойки, як неодмінної основи всяких дійсних наукових узагальнень.

Починаючи з 1934 р., В. П. Петров провадив археологічні розкопки на багатьох пам'ятках, котрі належать до різних епох стародавньої історії України. Ним написано близько 200 наукових праць, багато статей та досліджень з різних питань археології та історії.

Своє семидесятиріччя В. П. Петров зустрічає в повному розквіті творчих сил і невтомній працездатності. Від душі бажаємо йому довгих літ здоров'я, бадьорості і творчої праці на ниві археології.

Найважливіші роботи В. П. Петрова з археології:

1. Ф. Енгельс про родовий лад у давніх германців. НЗІА. кн. III—IV. К., 1935. стор. 19—73.
2. Ф. Энгельс о родовом строе древних германцев. К вопросу о земельных отношениях у древних германцев, сб. «Вопросы истории доклассового общества» (к 50-летию книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства»), М.—Л., 1936, стор. 647—690.

3. Енеолітичне поселення в с. Городську за матеріалами розкопок 1936 р., зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1940, стор. 339—379.
4. Зарубинецький могильник по матеріалам раскопок В. В. Хвойко в 1899 р. Опыт монографического описания памятника, МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 32—60.
5. Лохвицький могильник, МИА, № 82, М., 1960, стор. 84—99.
6. Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу. До постановки проблеми, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 3—16.
7. Скифская генеалогическая легенда, СА, 1963, № 1, стор. 20—31.
8. Стецівка. Поселение третьей четверти I тысячелетия н. э., МИА, № 108, М., 1963, стор. 209—233.
9. Давні слов'яні та їх походження. До постановки проблеми слов'янського етногенеза, Український історичний журнал, 1963, № 4, стор. 46—54.
10. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками, зб. «Питання походження і розвитку слов'янської писемності». Матеріали наукової сесії АН УРСР, присвяченій 1100-річчю слов'янської писемності, К., 1963, стор. 18—29.
11. Черняховський могильник по матеріалам раскопок В. В. Хвойко в 1900—1901 гг., МИА, № 116, М., 1964, стор. 53—117.
12. Масловський могильник по матеріалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг., МИА, № 116, М., 1964, стор. 118—167.
13. Памятники корчакского типа по материалам раскопок С. С. Гамченко, МИА, № 108, М., 1963, стор. 16—38.
14. До питання про ліпну кераміку з городищ Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е., 11 ст. н. е., АП, т. X, К., 1961, стор. 155—174.
15. Скарб срібних речей з с. Качин, Волинської області, «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», вип. 5, К., 1964, стор. 88—94.

ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ ВЕЙМАРН

(до 60-річчя з дня народження)

Минуло шістдесят років з дня народження Євгена Володимировича Веймарна, старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР.

Є. В. Веймarn народився в м. Севастополі. Ще з юнацьких років він почав займатися археологією під керівництвом М. І. Репнікова, відомого дослідника старожитностей Криму.

Після закінчення археологічного відділення Московського університету Є. В. Веймarn протягом довгого часу працював у Державному історичному музеї в Москві і брав участь у археологічних експедиціях Академії наук СРСР.

З 1948 р. Євген Володимирович працює завідующим Бахчисарайською археологічною станцією Інституту археології АН УРСР і очолює експедиції на новобудовах — Інкерманську, Баклинську та Північно-Кримську.

В своїх працях Є. В. Веймarn зібрав і дослідив величезний фактичний матеріал, який є цінним джерелом для вивчення періоду середньовіччя в Криму. Він підготував до публікації том XIII «Археологічних пам'яток УРСР» під назвою «Стародавні пам'ятки Інкерманської долини», в якому підведено підсумки багаторічних робіт Інкерманської археологічної експедиції. Серед його статей слід особливо відзначити: «Оборонні споруди Ескі-Кермена», «Печерні міста Криму в світлі археологічних досліджень», «Археологічні роботи в районі Інкермана», «Про час виникнення середньовічної фортеці Каламіта», «Про Чуфут-Кале та Фулли», «Про територію Мангупського князівства» та ін.

Праці Є. В. Веймарна по-новому висвітлюють важливі питання середньовічної історії Криму, уточнюють датування багатьох пам'яток, дають переконливо аргументовану історичну інтерпретацію так званих «Печерних міст» та укріплень південно-західного Криму як феодальних замків, монастирів, міст.

Зараз Євген Володимирович готує до видання матеріали Баклинської експедиції і працює над монографією «Печерні міста Криму», присвяченою зародженню та становленню феодальних відносин у південнозахідних районах Кримського півострова. Як і завжди, він повен творчих сил і нових наукових задумів.

Бажаємо йому довгих літ здоров'я і нових успіхів у житті та праці.

СТАТТИ

Ю. Г. КОЛОСОВ

ВІСТРЯ ЛЕВАЛЛУА І ПСЕВДОЛЕВАЛЛУА КРИМУ ТА ІХ ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Серед мустєрських знарядь праці вістря леваллуа та псевдолеваллуа були виділені чи не останніми¹.

Радянськими палеолітознавцями вони визнані лише в останнє десятиліття. Природно, що крем'яна індустрія багатьох мустєрських стоянок, в тому числі всіх кримських, під цим кутом зору не розглядалася. Автору вдалося виділити ці знаряддя серед численних сколів та відщепів резервів таких давньопалеолітичних стоянок Криму, як Шайтан-коба (138 екз.), Старосілля (18 екз.), гrot в Холодній балці (24 екз.), Бахчисарайська стоянка (3 екз.). На жаль, колекція з Вовчого гроту ще не приведена в порядок і користуватися нею неможливо. Але навіть серед кількох опублікованих кременів з цієї стоянки є одне вістря леваллуа.²

Згідно з визначенням Ф. Борда, вістря леваллуа — трикутні відщепи більш-менш правильної та симетричної форми. Вони сколювалися зі спеціально підготовлених, як правило, трикутних нуклеусів леваллуа з однією основною ударною площинкою. Рідше використовувався нуклеус чотирикутної форми з однією чи двома протилежними ударними площинками. П'ятка вістрів леваллуа часто велика, займає всю ширину основи відщепу або її частину. Вона оброблялася дрібними фасетками або двома чи кількома гранями. Іноді трапляється гладка п'ятка одного сколювання і навіть гладка з коркою.

Як показали підрахунки, в Шайтан-кобі для I та II горизонтів гроту і схилу, а також для навісу в Холодній балці простежується таке співвідношення обробки п'яточок вістрів леваллуа (табл. 1).

У сколотих з нуклеусів вістрів леваллуа вісь удару повністю збігається з найбільшою довжиною відщепу або, що значно рідше, злегка відхиляється від неї. Більшість вістрів леваллуа неретушовані, однак зустрічаються вістря з ретушшю на одному чи обох краях. Ретушшю вирівнювалися один, інколи обидва боки вістря, край яких при сколюванні вийшли нерівними (рис. 1, 5). Така група знарядь виділяється в підтип ретушованих вістрів леваллуа. Частіше їх край оброблювалися ретушшю неповністю (половина або одна третина боків).

Вістря леваллуа бувають первинного (рис. 1, 3, 10, 11) та вторинного сколювання (рис. 1, 6, 7, 9, 13).

¹ F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, Mémoire, № 1, Bordeaux, 1961, стор. 22.

² О. Н. Бадер, Исследование мустерьской стоянки у «Волчьего грота», КСИИМК, вып VIII, 1940, стор. 95, рис. 32, 2.

Вістря первинного сколювання мають одну грань, яка частіше проходить посередині і поділяє трикутний відщеп на два схили.

Вістря вторинного сколювання в більшості випадків мають на спинці негатив сколу первинного вістря, розташований частіше в центрі трикутного відщепу. Як правило, цей первинний скол знімає в значній частині середню грань, залишаючи незначну її ділянку біля самого кінця вістря вторинного сколювання. Зустрічаються також вістря, зроблені шляхом багаторазового сколювання, і вістря, спинка яких має на собі негативи від радіального сколювання. Останні, за даними Ф. Борда, сколювалися з нуклеусів, робоча поверхня котрих мала негативи сколів, спрямованих з боків до центру³. В Шайтан-кобі є 6 таких екземплярів (рис. 1, 4, 5). Однак відщепи трикутної форми могли утворюватись і при обробці інших типів нуклеусів леваллуа. Трикутні відщепи, у яких вісь удару і вісь найбільшої довжини повністю збігаються та перпендикулярні п'ятці, іноді сколювалися, можливо, і випадково при здобутті з нуклеусів видовжених пластин або пластинчастих відщепів.

Важко гадати, що майстер не використовував їх для вістрів тільки тому, що вони не були одержані зі спеціально підготовлених нуклеусів «для вістрів леваллуа»⁴, тобто не були ним раніше загадані.

Шайтан-коба належить до мистецтва фаянсу леваллуа. Тому природно, що гrot налічує найбільшу кількість вістрів леваллуа в порівнянні з іншими стоянками Криму, де техніка леваллуа застосовувалася не так широко. Виявлено чимало уламків вістрів, але відносити їх до вістрів леваллуа ризиковано, тому що злам припадає звичайно не на кінець, а на середину чи саму основу відщепу. Як вже зазначалося вище, переважна більшість вістрів леваллуа не оброблена ретушшю; тільки незначна частина їх має частково ретушовані краї і ще менша—повністю ретушовані. В Шайтан-кобі ретушовані вістря становлять невелику групу. На багатьох шайтан-кобинських вістрях є мікроретуш на ділянках, які прилягають до кінця вістря з одного чи з двох боків або з черевця. Подібні знаряддя слід розглядати разом з неретушованими вістрями леваллуа.

Значно рідше зустрічаються вістря леваллуа, обробка котрих ретушшю переслідувала мету не вправити нерівності краю, а потоньшити його. Ці знаряддя об'єднуються загальною назвою вістрів леваллуа, але виділяються Ф. Бордом в окремі підтипи: еміре і суайон⁵. Вони характерні для території Передньої Азії. В Криму їх поки що виділено мало⁶: це не зовсім виразні екземпляри еміре і суайон з

Таблиця 1

Обробка п'ятки вістря	Шайтан-коба			Холод- на бал- ка
	I горизонт	II горизонт	схил	
Гладка	11	3	17	6
Гладка з коркою	2	1	4	—
Двогранна	8	3	20	5
Багаторганна	2	—	9	2
Фасетована пряма	8	2	32	10
Фасетована опукла	1	—	—	—
Вертикально оброблена	3	1	5	—
Зламана	—	—	6	1
Всього вістрів	35	10	93	24

³ F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, стор. 72.

⁴ За класифікацією Ф. Борда.

⁵ F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, стор. 20.

⁶ В Шайтан-кобі є одне вістря леваллуа, лівий бік якого з черевця оброблений сплющуючою ретушшю, а правий зламаний, тому в нас немає підстав відносити це вістря до підтипу суайон (рис. 3, 1).

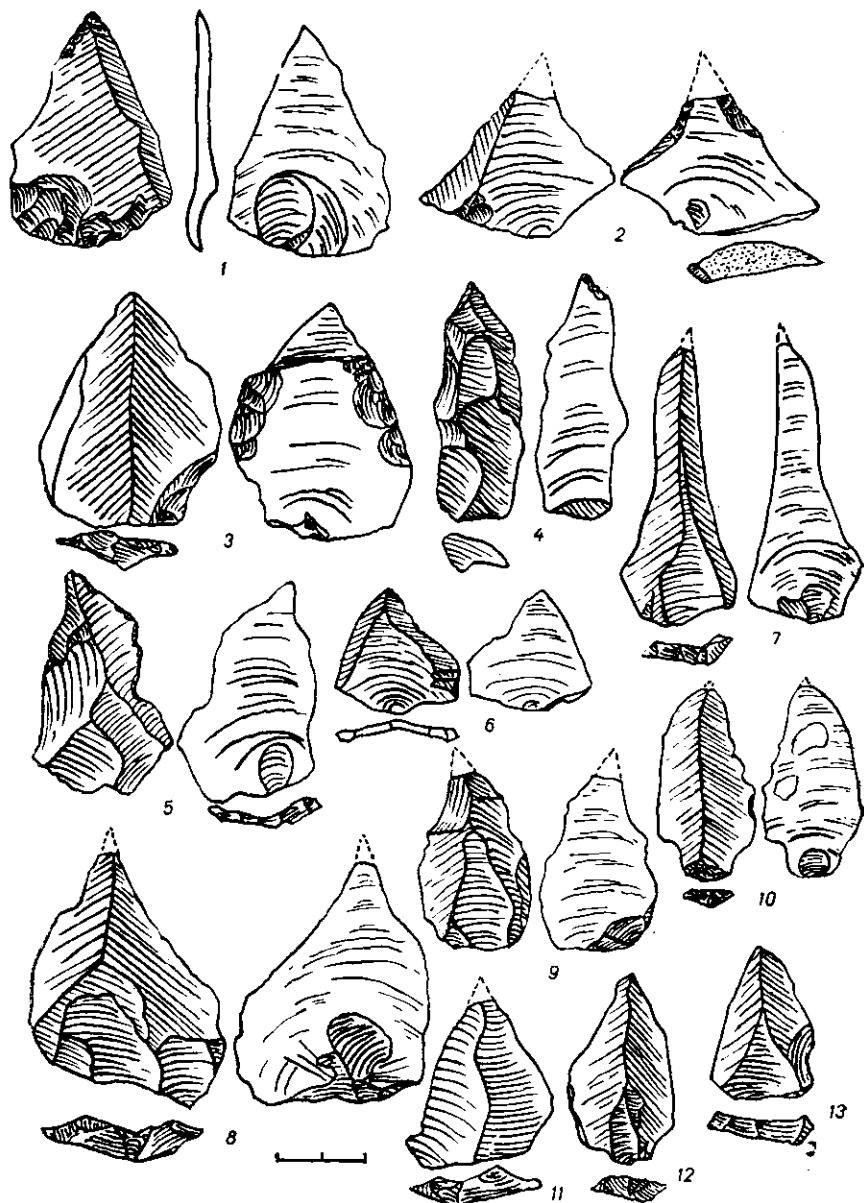

Рис. 1. Вістря леваллуа Криму.

Шайтан-коби і суайон з Старосілля. Але й така невелика кількість вістрів еміре і суайон в Криму показова. Адже ці підтипи навіть на території Передньої Азії нечисленні, а на інших стоянках мусьєрського часу налічуються одиницями. За підрахунками В. П. Любіна⁷, в «еталонній» стоянці Еміре знайдено всього 4 екземпляри вістрів еміре і 3 — типу суайон, а найбільша їх кількість (6 екз.) виявлена в печері Абу-Халька (Тріполі). Лише 1 екземпляр еміре знайдено в печері Ет-Табан (Палестина). Знахідки на інших стоянках Передньої Азії не перевищують кількості знахідок на вищезгаданих пам'ятках.

Опишемо кримські вістря еміре і суайон.

Один екземпляр вістря еміре з Шайтан-коби (рис. 1, 1) являє собою тонкий в перетині відщеп трикутної форми розміром $5,2 \times 3$ см. Грань проходить по всій довжині відщепу не посередині, а більше до правого краю вістря. П'ятка відсутня. Вона знята з боку основи спинки досить подовженими і тонкими рядами сколів, які потоншували нижню частину площині відщепу. З боку основи черевця спеціально зроблені в напрямку до кінця вістря два глибоких сколи. Вони настільки великі й глибокі, що зняли всю опуклість ударного бугорка, який значно потовщував основу знаряддя. Дальша обробка основи з боку черевця була непотрібна, тому що решта її тонка в перетині. Кінець вістря з лівого та правого боків спинки оброблений дрібною ретушшю. Вістря не було підправлене з боку черевця по всій основі, як на кращих екземплярах еміре, але все ж воно відповідало тій меті, яку, очевидно, переслідував майстер, виготовляючи подібні знаряддя, а саме: зробити його основу зручною для скріplення з древком або держаком.

Другий екземпляр можна віднести до підтипу суайон. Знаряддя виявлене в резерві схилу (рис. 1, 2). Воно зроблене на трикутному відщепі довжиною 3 см і ширинкою в основі 4,3 см. Майже вся п'ятка, крім тоненької і вузенької стрічки в лівому кутку, не оброблена і зберігає живнову корку. Але удар, що сколов відщеп, прийшовся на місце, відретушоване одною фасеткою п'ятки, яка знаходиться посередині основи відщепу. Ударний бугорок опуклий. Більше до вістря лівий та правий боки з черевця оброблені плоскою ретушшю. Невелика частина зламаного кінчика легко і точно встановлюється продовженням обох боків знаряддя до їх пересічення. Отже, знаряддя мало довжину 4,1 см.

Ще один екземпляр вістря леваллуа, який належить до підтипу суайон, був виділений в колекції № 6128 (фонди Музею антропології та етнографії, м. Ленінград) з розкопок 1954 р. в Старосіллі (рис. 1, 3). Як і екземпляри еміре і суайон з Шайтан-коби, він не є класичним зразком, однак відповідає майже всім ознакам, на основі яких вістря леваллуа були виділені в названий підтип. Вістря первинного сколювання зроблене на відщепі трикутної форми, розміри його — $5,2 \times 4$ см. П'ятка вістря фасетована і займає всю ширину основи. Вісь удару і вісь найбільшої довжини відщепу повністю збігаються та перпендикулярні п'ятці. Ударний бугорок слабо виражений. Не доходячи 1 см до кінця вістря, площина черевця обривається уступом. Обидва боки вістря з краю черевця майже на всю довжину оброблені безперервною ретушшю. Кінець вістря через значне потоншення, утворене уступом, не було потреби обробляти сплощаючу ретушшю.

Вістря леваллуа Ф. Борд поділяє на три підтипи: звичайні, стрільчаті та подовжені⁸. В Шайтан-кобі зустрічаються всі три підтипи.

⁷ В. П. Любін, К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий, МИА, № 131. М.—Л., 1965, стор. 62.

⁸ F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, стор. 18; його ж, Notules de typologie paleolithique Pointes: levalloisiennes et pointes pseudo-levalloisiennes, BSPF, t. L, f. 5—6, Paris, 1953.

У кількісному відношенні перше місце займають звичайні вістря (рис. 1, 5, 6, 8, 9, 11—13; 2, 4, 5, 8—12), потім йдуть подовжені (рис. 1, 4, 7, 10; 2, 1—3, 6, 7) і, нарешті, стрільчасті (рис. 3, 1). Таке співвідношення простежується лише в Шайтан-кобі. Для інших стоянок Криму статистичні висновки роботи поки що передчасно.

Звичайні та стрільчасті вістря леваллуа Криму за розмірами слід поділити на дві групи: середні і малі, або мікровістря. Перші мають довжину близько 5 см, ширину в середньому — 3,3 см; другі — відповідно — 4 і 2 см. У подовжених вістрів довжина також в два рази перевищує ширину, але серед них слід виділяти середньоподовжені та мікроподовжені.

При огляді кримських вістрів леваллуа і в першу чергу вістрів з Шайтан-коби впадає в око дві характерні ознаки. По-перше, у значної кількості вістрів відламані кінчики. В Шайтан-кобі таких 48,5% (рис. 1, 7, 8, 9, 10, 11). По-друге, вражає недосконалість, атиповість вістрів. Серед них мало екземплярів класичних, таких, як ми бачимо в ілюстраціях Ф. Борда, де наводяться вістря леваллуа первинного та вторинного сколювання. Це слід пояснювати взагалі низьким рівнем техніки леваллуа в Шайтан-кобі, котрий виявляється в переважній кількості атипових нуклеусів леваллуа, наявності переходів, а тому невиразних їх форм та атипових заготовок, здобутих з них. Спинки таких відщепів оброблені недбало, часто зустрічаються ділянки з живовою коркою, контур трикутника нечіткий, а вісі найбільшої довжини та удару іноді трохи відхиляються одна від одної.

Деякі дослідники палеоліту не визнають ці вістря знаряддями. У зв'язку з цим автор поставив перед собою завдання провести дослідження вістрів леваллуа під бінокулярною лупою, тим паче, що цей тип знарядь ніколи в цьому напрямку не аналізувався. С. А. Семенов писав, що «вивчення слідів роботи на кам'яних знаряддях дозволяє говорити про них та їх функції не приблизно або умовно, як це дає дослідження типологічним методом, а про конкретне призначення кожного знаряддя в господарстві, якщо ним працювали»⁹. Про те, що типовими і навіть атиповими вістрями леваллуа працювали, свідчить вже така зовнішня ознака, як злам кінчика знаряддя в давнину. Але про це далі.

Автором було проаналізовано понад 30 екземплярів вістрів леваллуа та псевдолеваллуа. Розглядалися екземпляри переважно невиразні, атипові, які особливо викликали сумнів внаслідок несхожості з класичними зразками. Це головним чином звичайні атипові вістря та мікровістря. У більшості цілих екземплярів кінчики оброблені мікроретушшю, інколи вони мають вищерблення від роботи. Мікроретуш добре помітна, якщо уважно придивитися до знаряддя. Часто вона вкриває кінчик з одного чи двох боків зі спинки і рідше — з черевця. Ділянка кінчика, оброблена мікроретушшю, в середньому становить 1,5—1 см, а іноді ще менше (рис. 3, 12).

Перелічені ознаки (обробка кінчиків мікроретушшю та злам кінчика), як і самий зовнішній вигляд вістрів, переконували, що вістря були знаряддями, а не простими відщепами трикутної форми. Дослідження під лупою повністю ствердило ці припущення. На рис. 3, 2—8, 12 наведена частина вістрів зі слідами роботи на кінчиках знарядь. Вони були помітні при 20-кратному збільшенні під бінокуляром. Всі розглянуті екземпляри мають поліровку кінчика з боку спинки і — з черевця. Добре позначена поліровка на вістрях, котрі мають мікроретуш на кінцях і матовий фон черевця. На окремих екземплярах поліровка простежується як на кінчику, так і на краях знаряддя

⁹ С. А. Семенов, Первобытная техника, МИА, № 54. М.—Л., 1957, стор. 12.

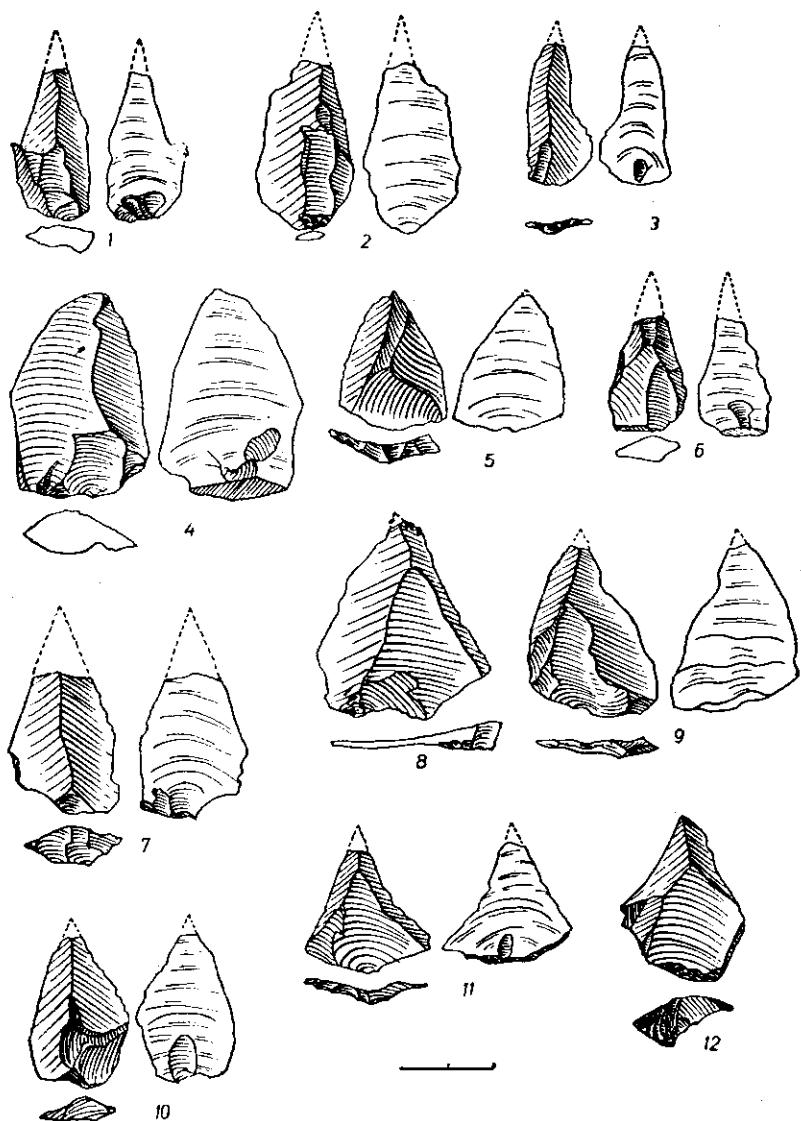

Рис. 2. Вістря леваллуа Криму.

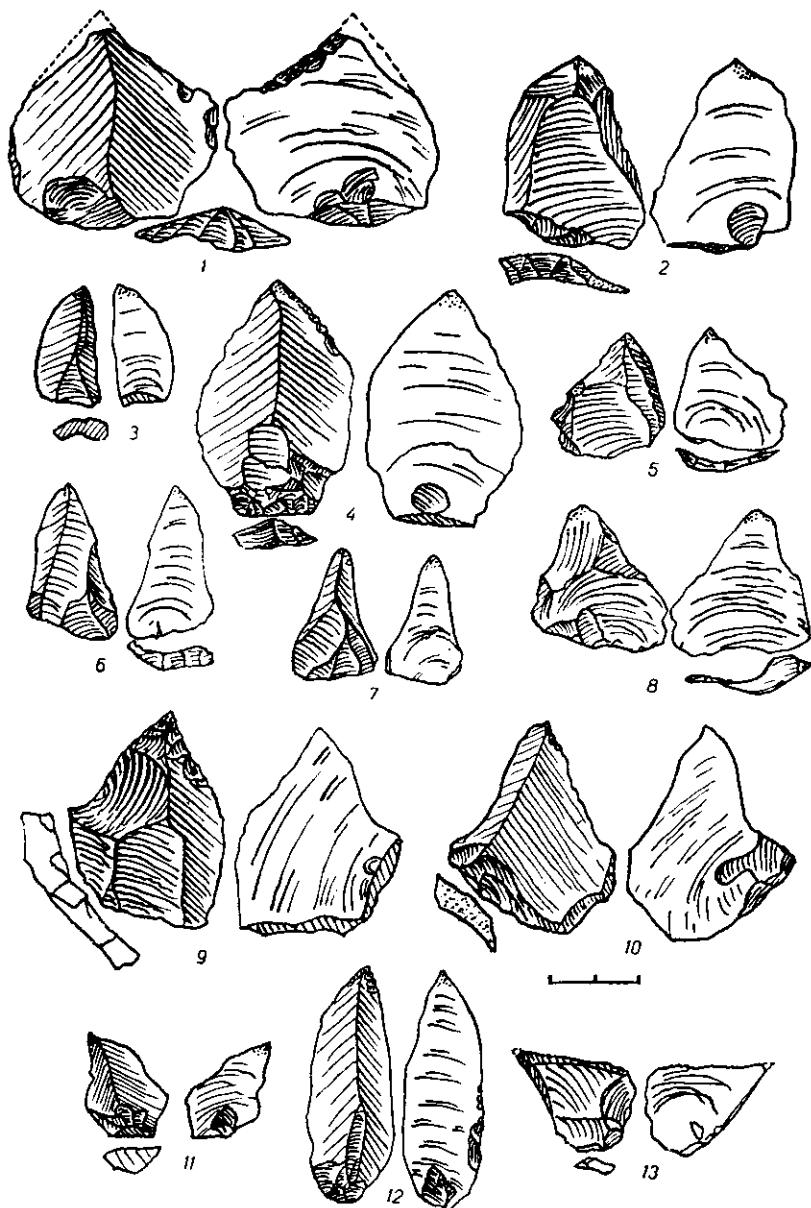

Рис. 3. Вістря леваллуа і псевдолеваллуа Криму.

та на основі з боку спинки і черевця. Слід вважати, що майже суцільна заlossenість (за винятком кінчика) зустрічається лише на тих мікровістрях, які більш тривалий час знаходилися в роботі. Через невеликий розмір знаряддя доводилося брати в руку, напевно, так: нижня частина знаряддя міцно затискувалася вказівним і великим пальцями правої руки, вільним для роботи залишалося лише жало вістря.

Виходячи з того, що більшість вістрів леваллуа з Шайтан-коби, Старосілля, Холодної балки та Бахчисарайської стоянки зроблена на відносно тонких в перетині відщепах, їх технічна функція звужувалася і, мабуть, була не така різноманітна, як у мустєрських гостроконечників. Вістря леваллуа не могли застосовуватися для обробки твердого матеріалу, дерева або кості. Призначення їх обмежувалося розрізанням та проколюванням більш м'якого матеріалу, наприклад шкур забитих тварин. Це стверджується мікроаналізом, який показав, що вістря мають на самому кінчику з боку спинки та черевця сліди поліровки, котра з'являється, як простежив С. А. Семенов, внаслідок роботи по м'якому матеріалу. В більшості випадків вістря леваллуа невеликі і тонкі в перетині знаряддя, тому вони були непридатні для усіх процесів розробки туш тварин і, мабуть, застосовувалися тільки для розрізання шкур, перерізання жил і т. ін. За своєю функцією вістря леваллуа дещо нагадують пізньопалеолітичні крем'яні наконечники з виїмками із Костьонок-І. Останні, можливо, ширше використовувалися для грубішої роботи. За функціональним призначенням вони близче стоять до мустєрських гостроконечників. С. А. Семенов встановив, що костьонківські наконечники з виїмками «досить часто використовувалися як ножі для різання туш забитих тварин. Таке гострокінцеве знаряддя було особливо необхідне при потрошенні мамонтів, шкура яких була зовсім непроникливою для тупокінцевих ножів»¹⁰.

Під час роботи кінчик вістря леваллуа ламався, напевно, коли знаряддя натикалося на кістку або при занадто сильному натиску. Якщо кінчик ламався незначно, вістрям продовжували користуватися. Цей факт простежується по заполіровці і зім'ятості самого зламу і прилеглої до нього частини¹¹.

Відміна вістрів псевдолеваллуа від вістрів леваллуа досить виразна¹². Їх одержували єдиним сколюванням з дисковидних нуклеусів. Тому за зовнішніми ознаками вони відрізняються від вістрів леваллуа тим, що у них вісі удару та найбільшої довжини відщепу ніколи не збігаються і не перпендикулярні п'ятці — між ними завжди існує більший чи менший кут.

В Шайтан-кобі знайдено 31 екземпляр вістрів псевдолеваллуа, в Старосіллі — 3, в Холодній балці — 2. Найменше вістря цього типу в Шайтан-кобі має довжину 2,5 см і ширину 1,7 см (рис. 3, 11, 13). Найбільше — відповідно 4,7 і 3,7 см. Всі вістря псевдолеваллуа, крім двох екземплярів, не мають ретуші по боках чи на кінчиках. Одне вістря добре відретушоване з обох боків спинки (рис. 3, 9), інше оброблене мікроретушою лише на правому боці кінчика (рис. 3, 10).

Під бінокуляром досліджено 4 екземпляри зі слідами роботи на кінцях знарядь, котрі, як і кінчики вістрів леваллуа, мають заполіровку з боку спинки та черевця. Складається враження, що головною функцією вістрів псевдолеваллуа було проколювання, а не різання, як у вістрів леваллуа. Проте наполягати на цьому поки що не можна.

Отже, виходячи із статистичних даних та даних мікроаналізу, мож-

¹⁰ С. А. Семенов, вказ. праця, стор. 118.

¹¹ Наші спостереження під бінокуляром над цим знаряддям були підтвержені науковим співробітником лабораторії первісної техніки при ЛВІА Г. Ф. Коробковою.

¹² F. Bordes, Typologie du paleolithique ancien et moyen, стор. 22, 23.

на говорити, що вістря леваллуа і псевдолеваллуа досить широко застосовувалися шайтан-кобинцями і в значно меншій мірі — мешканцями інших ранньопалеолітичних стоянок Криму, де в окремих шарах зустрічаються кремені, оброблені леваллуазькою технікою.

Ю. Г. КОЛОСОВ

ОСТРИЯ ЛЕВАЛЛУА И ПСЕВДОЛЕВАЛЛУА КРЫМА И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ

Резюме

Острия леваллуа и псевдолеваллуа — орудия раннепалеолитического времени — были выделены французскими археологами сравнительно недавно. Эти многочисленные орудия встречены и на отдельных стоянках на территории нашей страны. Однако специальных работ, посвященных этим орудиям, в печати не появлялось.

Автор впервые выделяет среди отщепов и сколов многих коллекций мустьевских стоянок Крыма сравнительно большое количество орудий такого типа (Шайтан-коба).

В статье дано описание не только классических образцов — типичных острий, но и охарактеризованы острия атипичные, внешний вид которых выражен хуже, вследствие чего многие исследователи не признают их остриями леваллуа.

В результате анализа атипичных острий из Шайтан-кобы под бинокулярной лупой автору удалось установить следы работы в виде полировки и микровышерблін на их кончиках.

Данные микроанализа позволили сделать вывод, что типичными и атипичными остриями леваллуа оперировали при обработке мягкого материала (шкуры животных и пр.).

Исследователь выделяет менее выразительные треугольные отщепы леваллуа в категорию орудий под названием атипичных острий леваллуа. Среди мустьевских орудий труда Крыма им также выделяется и рассматривается группа острий псевдолеваллуа.

М. М. ШМАГЛІЙ

ГОРОДСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ВАРІАНТ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Завдяки широким дослідженням пізньотрипільських пам'яток в післявоєнні роки намітилось їх локальне, а, отже, і етнографічне районування. Визначились такі культурно-історичні групи пізньотрипільських пам'яток: 1) Київо-Софіївська, 2) Городсько-Волинська, 3) Південнобузька, 4) Верхньодністровська, 5) Середньодністровська та 6) Усатівська¹. Але жодна з названих груп не була вивчена досить повно, тому їх територіальне розчленування було в якісь мірі умовним.

Нерівномірна вивченість пам'яток пізнього трипілля, особливо на корінних трипільських землях, привела деяких дослідників до недостатньо обґрунтованих висновків про культурну принадлежність цих пам'яток.

Т. Сулімірський, наприклад, не вважає можливим віднести пам'ятки типу Городська та Усатова до заключного етапу трипільської культури. Він схильний розглядати їх як пам'ятки інших культур, що зазнали на собі трипільського впливу².

О. Я. Брюсов вбачає в пам'ятках Городська та Усатова культуру нових етнічних утворень, у складанні яких трипільські племена взяли дуже незначну участь³. Аналогічної точки зору дотримується і В. Думітреску⁴.

Таким чином, серед дослідників немає єдиної думки щодо культурно-етнічної принадлежності пізньотрипільських пам'яток. До цього часу залишається спірним питання про те, чи являють вони пряме продовження трипільської культури, чи трипільська культура загинула під натиском населення степового Причорномор'я, а пам'ятки типу Городська і Усатова виникли під впливом завойовників.

Після Великої Вітчизняної війни значна робота по вивченню пізньотрипільських пам'яток була проведена в басейні Дністра. Дослідженнями Трипільської експедиції ПІМК АН СРСР (1948—1961 рр.) і Молдавської експедиції ПІМК АН СРСР та Молдавського філіалу

¹ О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 96; Т. С. Пассек, Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, 1955, стор. 28; Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, Матеріали і дослідження з археології УРСР, вип. II, К., 1954, стор. 22, 24 та ін.

² T. Sulimirski, The problem of the survival of the Tripolye culture, Proceeding of the Prehistoric society for 1950, News series, vol. 41. Cambridge, стор. 42—51.

³ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 242.

⁴ VI. Dumitrescu, Origine et evolution de la civilisation de Cucuteni-Tripolie, Archeologia, t. XIV, Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1964, стор. 31 та ін.

АН СРСР (1952—1954 рр.) під керівництвом Т. С. Пассек в Дністровському басейні було виявлено та частково розкопано близько 20 поселень і могильників пізнього трипілля⁵. Велике значення мало дослідження пізньотрипільського могильника в с. Вихватинці⁶.

З відкриттям пізньотрипільських пам'яток в басейнах Дністра і Південного Бугу⁷ були спростовані погляди про їх відсутність на корінних землях трипільської культури.

За останнє десятиріччя багато уваги було приділено вивченю Городсько-Волинської групи пізньотрипільських пам'яток, відомих в науці під назвою поселень городського типу (могильники цієї групи невідомі).

В 1956 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР було обстежено близько 30 поселень пізнього трипілля на Волині⁸.

У цьому ж році були розпочаті розкопки одного з поселень городського типу біля с. Троянова під Житомиром, на р. Гнилоп'яті⁹, які були продовжені в 1957—1958 рр.¹⁰ В процесі вивчення Троянівського поселення був зібраний великий археологічний матеріал, який дозволив доповнити і уточнити загальну характеристику пізньотрипільської культури. Крім того, з'явилась можливість перейти від вивчення пізньотрипільської культури взагалі до з'ясування культурно-історичних, етнографічних та хронологічних особливостей Городсько-Волинської групи пам'яток зокрема.

Поселення городського типу поширені в південній зоні Волинського Полісся, головним чином в басейнах річок Случ, Тетерів і Роставиця (рис. 1). Тут відкрито близько 50 поселень, з яких розкопувалось тільки 7: Райки¹¹, Колодяжне¹², Городськ¹³, Паволоч¹⁴, Ново-Чортоприя¹⁵, Войцехівка¹⁶, Троянів¹⁷.

З південного заходу, півдня і сходу поселення городського типу територіально межують з пам'ятками споріднених з ними культурно-історичних груп пізньотрипільського населення. На південному заході пам'ятками такого типу є пізньотрипільські поселення Гусятина, Кошиловці (ур. Товдри), Звеничин, на півдні — поселення Південнобузької

⁵ Т. С. Пассек, Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, 1955, стор. 28.

⁶ Т. С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, № 84, М., 1961, стор. 141—183.

⁷ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии (Винницкая обл.) в 1948 г., Вестник ЛГУ, № 11, 1948, стор. 177, 178; О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки, АП, т. VI, К., 1956, стор. 118 та ін.

⁸ Н. М. Шмаглій, Археологическое обследование позднетрипольских поселений восточной Волыни в 1956 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 3038.

⁹ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглій, Позднетрипольское поселение у с. Троянова Житомирской области, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 125.

¹⁰ Розкопки у с. Троянові проводились під загальним керівництвом чл. кор. АН УРСР С. М. Бібкова. У 1956 р. розкопками керувала Т. Д. Белановська, в 1957—1958 рр.— автор статті.

¹¹ П. Курінний, Раецька могила на Бердичівщині, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 73.

¹² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949, стор. 171—176.

¹³ В. П. Петров, Поселення в Городську, зб. «Трипольська культура», т. I, К., 1940, стор. 355—376; Е. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же, стор. 394—419.

¹⁴ М. Л. Макаревич, Трипольське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, К., 1952, стор. 96—100.

¹⁵ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, К., 1956, стор. 130—134.

¹⁶ Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, К., 1954, стор. 86—89.

¹⁷ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглій, вказ. праця, стор. 125.

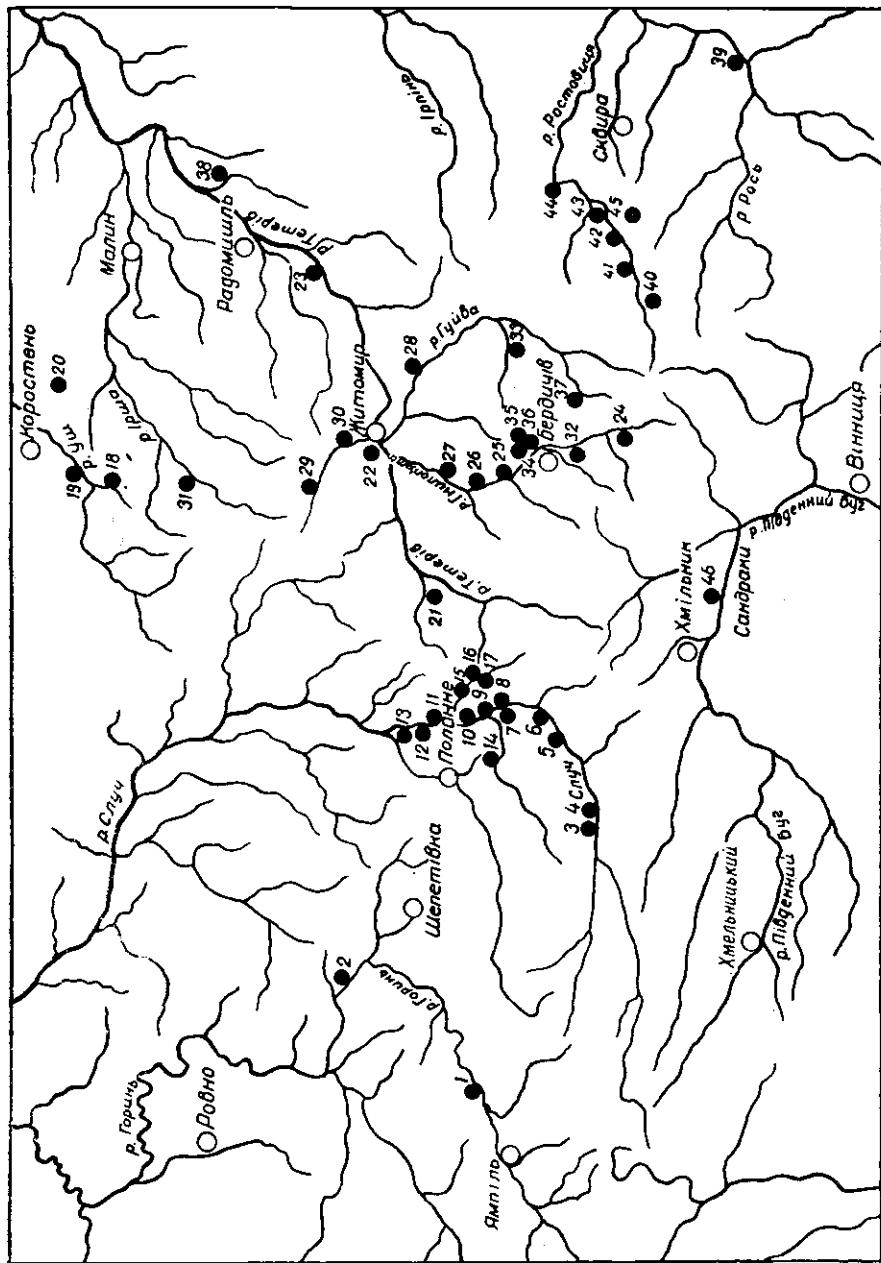

Рис. 1. Схема поширення поселень городського типу на Волині:

- 1 — Білів; 2 — Крупель; 3 — Губин; 4 — Самчики; 5 — Провалівка; 6 — Демчукі; 7 — Ново-Чортків; 8 — Тиранівка; 9 — Копачів; 10 — Войничівка; 11 — Старий Миропіль; 12 — Котюжани; 13 — Мала Цвітія; 14 — Деревачі; 15 — Павловівка; 16 — Прягів; 17 — Городівка; 18 — Сушки; 19 — Могильна; 20 — Мостя; 21 — Ястгород; 22 — Житомир; 23 — Городськ; 24 — Жежелів; 25 — Слободище; 26 — Рудка-Городище; 27 — Троїця; 28 — Піски; 29 — Зороки; 30 — Раків; 31 — Ковалі; 32 — Бистрик; 33 — Городишків; 34—36 — Троянки; 37 — Семенів; 38 — Семенів (ур. Соколова Го-дівка); 39 — Раковичі; 40 — Черепин; 41 — Ружин; 42 — Янчин; 43 — Карабчівка; 44 — Павлюч; 45 — Ревука; 46 — Сандрані.

(Сандраки, Печора), а на сході — Києво-Софіївської груп¹⁸. На північному заході поселення городського типу доходять до синхронних пам'яток культури лійчастого посуду¹⁹. Питання про північних сусідів ще не досить з'ясоване.

Вивчення ландшафтно-топографічного розташування поселень городського типу показує їх зв'язок (що можна спостерігати і в топографії поселень більш ранніх етапів трипільської культури) з лесово-чорноземним плато²⁰. Це пояснюється, мабуть, значною вагою землеробства в господарстві пізньотрипільських племен Волині.

Треба відзначити також безпосереднє наближення поселень городського типу до широких річкових долин і заплавних луків, яке було зумовлене потребою пізньотрипільських племен в пасовиськах для утримання худоби.

Майже всі поселення городського типу розташовані на трудно-доступних мисах та останцях плато (рис. 2), що підкреслює їх присто-

Рис. 2. Топографічне розташування пізньотрипільського поселення в с. Городську.

сованість до оборони і є доказом наявності в той час воєнних сутичок між племенами.

Останнє також підтверджується знахідками зброї на поселеннях. Нам ще точно невідомо, що спонукало пізньотрипільські племена озброюватися і пристосовувати свої поселення до оборони: чи тут мала місце небезпека нападу зовні, чи війна стала характерним явищем для самих пізньотрипільських племен.

Через порівняно невеликі розміри розкопок пізньотрипільських пам'яток питання про планування поселень залишалось невирішеним. При розкопках в Троянові вдалося простежити одну важливу особливість планування жител на поселенні. Вони були розташовані двома

¹⁸ Т. С. Пассек, Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре. Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, 1955, стор. 27.

¹⁹ Ю. М. Захарук, До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, МДАПВ, вип. II, К., 1959, стор. 55.

²⁰ Н. М. Шмаглій, О топографии поселений городско-усатовского типа, Записки Одесского археологического общества, т. I (34), Одесса, 1960, стор. 302—308.

колами²¹. Таке планування, як відомо, широко застосовувалось в трипільських пам'ятках Подніпров'я і було відзначено спочатку В. В. Хвойкою, а потім і Т. С. Пасек як типова риса трипільських поселень²². Чи всі пізньотрипільські поселення Волині мали розташування жител по колу, сказати важко. В усікому разі, таке планування поселень привертає увагу як приклад збереження давньої трипільської традиції і в городсько-усатівський час. Розташування жител по колу, з одного боку, було зручним для стійлового утримання свійських тварин, а з другого — робило селище непідступним для ворога.

Дослідження, проведені на поселеннях городського типу, дозволяють говорити про існування на них жител двох типів: наземних та напівземлянок.

Наземні житла залягають на рівні 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. мають прямокутну в плані форму і невеликі розміри (8×3 м, рис. 3). Крім знарядь праці і керамічних виробів, на площі наземних жител

Рис. 3. Залишки житла наземного типу в с. Колодяжнисму.

були залишки пічних споруд у вигляді скупчень глиняної обмазки з відбитками лози, а також глиnobитних долівок і підвіщень округлої форми.

Житла напівземлянкового типу були заглиблені в підстилаючий ґрунт (лес) на 0,8—1,2 м від сучасної поверхні. В плані вони мали форму неправильних овалів, іноді вісімкоподібну. Розміри напівземлянок різні: довжина — 6—9 м, ширина — 2—4 м. Інтенсивним скупченням культурних залишків визначаються вогнищеві заглиблennia.

Обидва типи житлових споруд в багатьох своїх конструктивних особливостях зберігають риси спадкоємності з домобудівництвом раннього і розвинутого трипілля. Що стосується жител наземного типу, то про це свідчать залишки глиnobитних долівок (Райки, Колодяжне, Городськ), пічних споруд, підвіщень з опаленої глини, обмазка з домішками рослин в глині і т. д. Напівземлянки також не являють собою нової форми домобудівництва у пізньотрипільських племен, як

²¹ Н. М. Шмаглій, О планировке позднетрипольских поселений восточной Волыни, КСИА, вып. 9, К., 1959, стор. 55.

²² Т. С. Пасек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 149.

про це твердить Є. Ю. Кричевський²³; вони продовжують давню традицію домобудівництва племен раннього і розвинутого трипілля, у яких були відомі житла цього типу²⁴.

Наявність наземних жител і напівземлянок, можливо, пояснюється різними етапами забудови пізньотрипільських поселень. При розкопках Троянівського поселення відзначено, що спочатку будувались найпримітивніші напівземлянки, які потім замінялись наземними житлами.

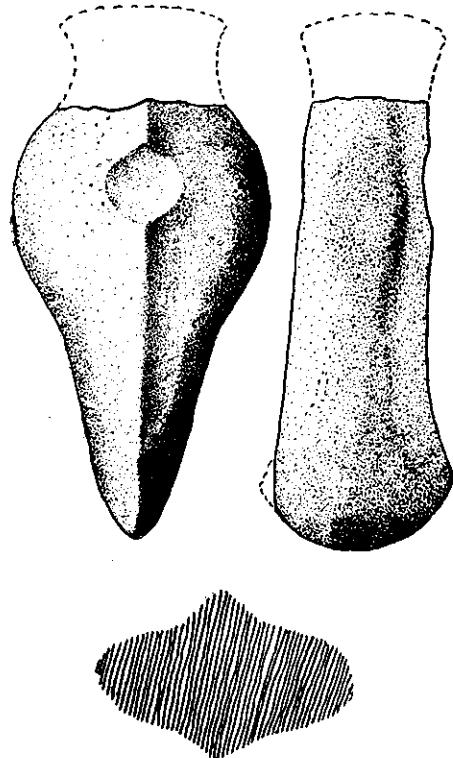

Рис. 4. Бойова сокира з с. Троянова.

Особливу категорію виробів з каменю становлять бойові сокири, виявлені, зокрема, на поселенні в Троянові (рис. 4). Вони мають сплющну форму і виступаючі кутові або округлі плічки. Обух з'єднується з тулубом ледве помітною шийкою. По довгій осі сокири помітна. нервюра. Знайдені заготовки бойових сокир, іх своєрідна форма вказують на місцеве вироблення цих предметів.

На поселеннях городського типу знайдено також багато виробів з кременю. Для їх виготовлення найбільш широко застосовувався високоякісний кремінь так званого волинського типу.

Первинна обробка жовні кременю робилася, мабуть, в місцях його

²³ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, М., 1941, стор. 249.

²⁴ К. К. Черниш, Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі, К., 1949, стор. 9; Т. С. Пасек, Трипольское поселение Поливанов Яр, КСИИМК, вып. 37, М., 1951, стор. 43 та ін.

²⁵ Т. С. Пасек, Раннеземледельческие племена Поднестровья, МИА, № 84, М., 1961, стор. 139; В. П. Кравець, Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі, Наукові записки Інституту суспільних наук, т. II, К., 1954, стор. 49 та ін.

²⁶ С. Н. Бибиков, Разнотрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 93, 94.

Така практика домобудівництва існувала в ранньому і розвинутому трипіллі²⁵.

Виробничий інвентар поселень городського типу, виявлений в більшості випадків на площі жител, складався в кам'яних, крем'яних, кістяних та рогових виробів.

До найбільш поширених знахідок відносяться зернотерки. В більшості випадків вони знайдені біля розвалів пічних споруд чи вогнищ. Зернотерки являють собою великі уламки граніту або кварциту, як правило, округло-силющеної форми. У великій кількості тут були знайдені також кам'яні розтирачі, переважно округлої форми.

З інших кам'яних виробів слід відзначити клиновидні сокири з свердловиною для рукоятки (табл. II, 9), відбійники, шліфувальники та кувадла.

Всі знаряддя праці, виготовлені з каменю, типологічно дуже близькі до аналогічних предметів з поселень раннього і розвинутого трипілля²⁶.

добування. Про це свідчить відсутність на поселеннях нуклеусів і відщепів з слідами натуральної корки на жовнах. Знайдені маленькі відщепи кременю свідчать вже про повторну обробку полуфабрикатів.

Значну частину виробів з кременю становлять знаряддя праці. До них, насамперед, слід віднести клиновидні сокири (табл. I, 1—6). Наявність їх є характерною рисою для всіх поселень городського типу²⁷.

Клиновидні сокири добре відшліфовані по широких гранях біля леза, а на обушковій частині мають великі сколи. В розрізі сокири прямокутні або овальні. Після розкопок Т. С. Пассек в Полівановому Ярі не залишилося сумнівів щодо поширення цих знарядь в епоху розвинутого трипілля²⁸.

Численну групу виробів з кременю становлять ножі (табл. I, 16, 17). Вони виготовлені на довгих пластинах (10—15 см), гострі краї яких оброблялись віджимною ретушшю. Майже на всіх ножах можна побачити сліди заполіровки від довгочасного використання. Є підстави вважати, що деякі ножі мали дерев'яну оправу. Ножі та ножовидні пластини могли використовуватись і як серпі.

Відомі численні колекції крем'яних ножів та ножевидних пластин з трипільських поселень більш раннього часу, що дозволяє не погоджуватися з думкою Є. Ю. Кричевського, який пов'язував їх значне поширення тільки з пізніми етапами трипілля²⁹.

Часто зустрічаються на поселеннях городського типу і скребки³⁰. Їх можна поділити на три типи: кінцеві скребки на широких масивних пластинах (табл. I, 14) кінцеві скребки на вузьких пластинах (табл. I, 12) та скребки на відщепах (табл. I, 15).

Особливу групу крем'яних виробів становлять комбіновані знаряддя на пластинах, які використовувались як ножі та кінцеві скребки.

З інших крем'яних виробів відзначимо наконечники стріл трикутної форми з прямою чи ввігнутою основою (табл. I, 7—11), проколки, виготовлені з пластин і відщепів, свердла та кулясті відбійники, які являють собою також досить поширені знахідки на трипільських поселеннях більш раннього часу.

В колекціях виробничого інвентаря з поселень городського типу є вироби з кісток і рогу. Серед них слід назвати рогові мотики з отвором для рукоятки (табл. II, 6), проколки (табл. II, 3, 4), лощила (табл. II, 5) та ін.

Велике значення для визначення абсолютної хронології пізньотрипільських поселень на Волині мають знахідки металевих виробів (табл. II, 1, 2). На поселенні в Колодяжному знайдено мідну плоску сокиру з розширеним донизу лезом (мідь — 98,40%, кобальт — 0,65%). Майже аналогічну за формою мідну сокиру було виявлено на багатошаровому городищі поблизу м. Гощі, Ровенської області, де зустрічались залишки і пізньотрипільського часу³¹.

На Балканах і в більш північних районах подібні мідні сокири відомі для кінця III — початку II тисячоліть до н. е. Вони знайдені в

²⁷ Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», т. I, стор. 427; Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглий, вказ. праця, стор. 126; П. Курінний, вказ. праця, стор. 73; М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Павлочі, АП, т. IV, стор. 102.

²⁸ Т. С. Пассек, Трипольское поселение Поливанов Яр, КСИИМК, вып. 37, стор. 53.

²⁹ Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, стор. 251.

³⁰ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 349; Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, стор. 132.

³¹ Ю. Кухаренко, Из материалов разведок на Волыни, КСИИМК, вып. 72, М., 1958, стор. 84, 85.

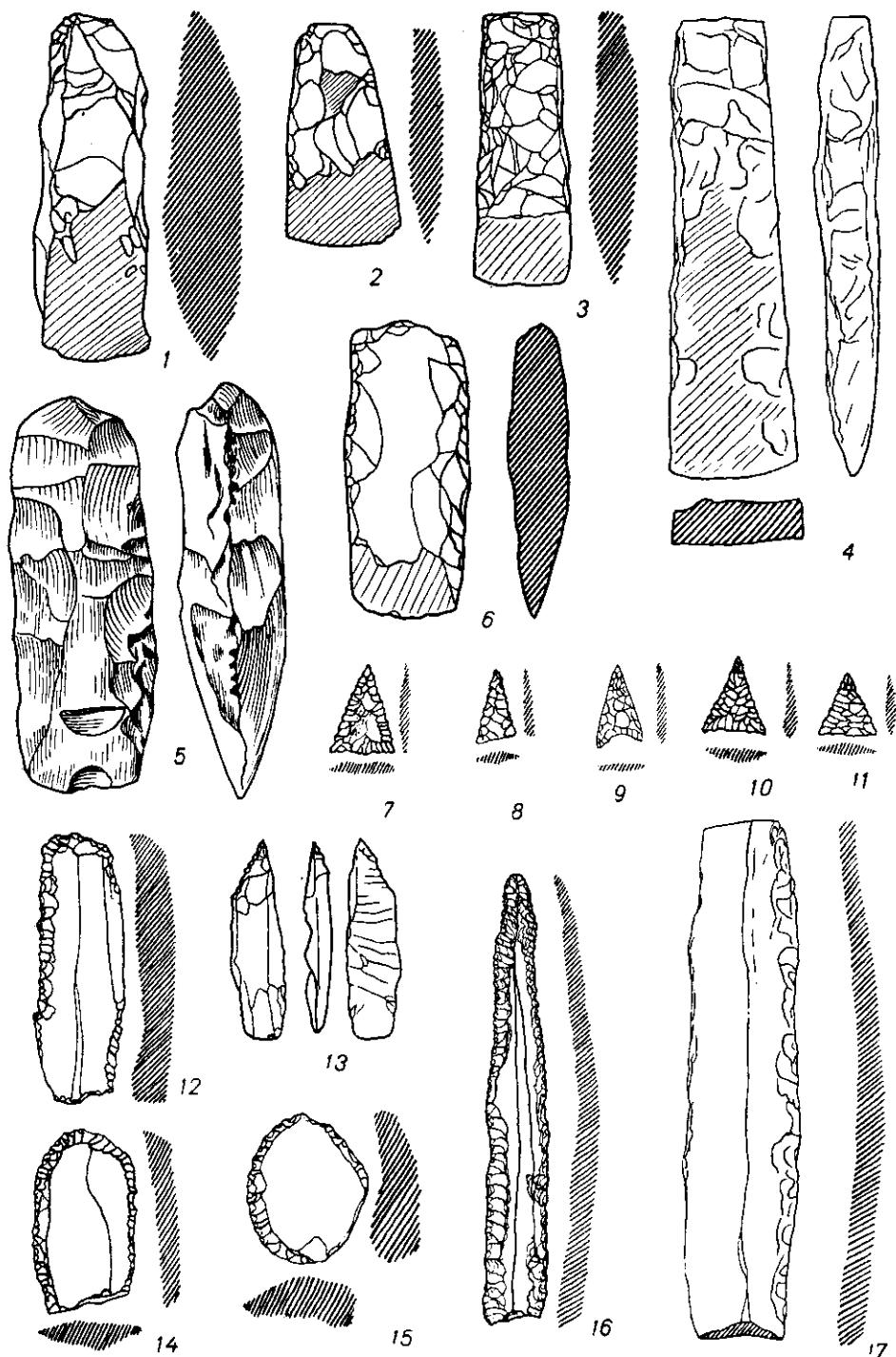

Табл. I. Вироби з кременю.

Сокирн: 1, 2 — Троїнів; 3, 6 — Паволоч; 4 — Слободище; 5 — Райки; ножі: 16 — Троїнів, 17 — Слободище; скребки: 12, 14, 15 — Троїнів; проколка: 13 — Паволоч; наконечники стріл: 7, 8, 10, 11 — Троїнів, 9 — Слободище.

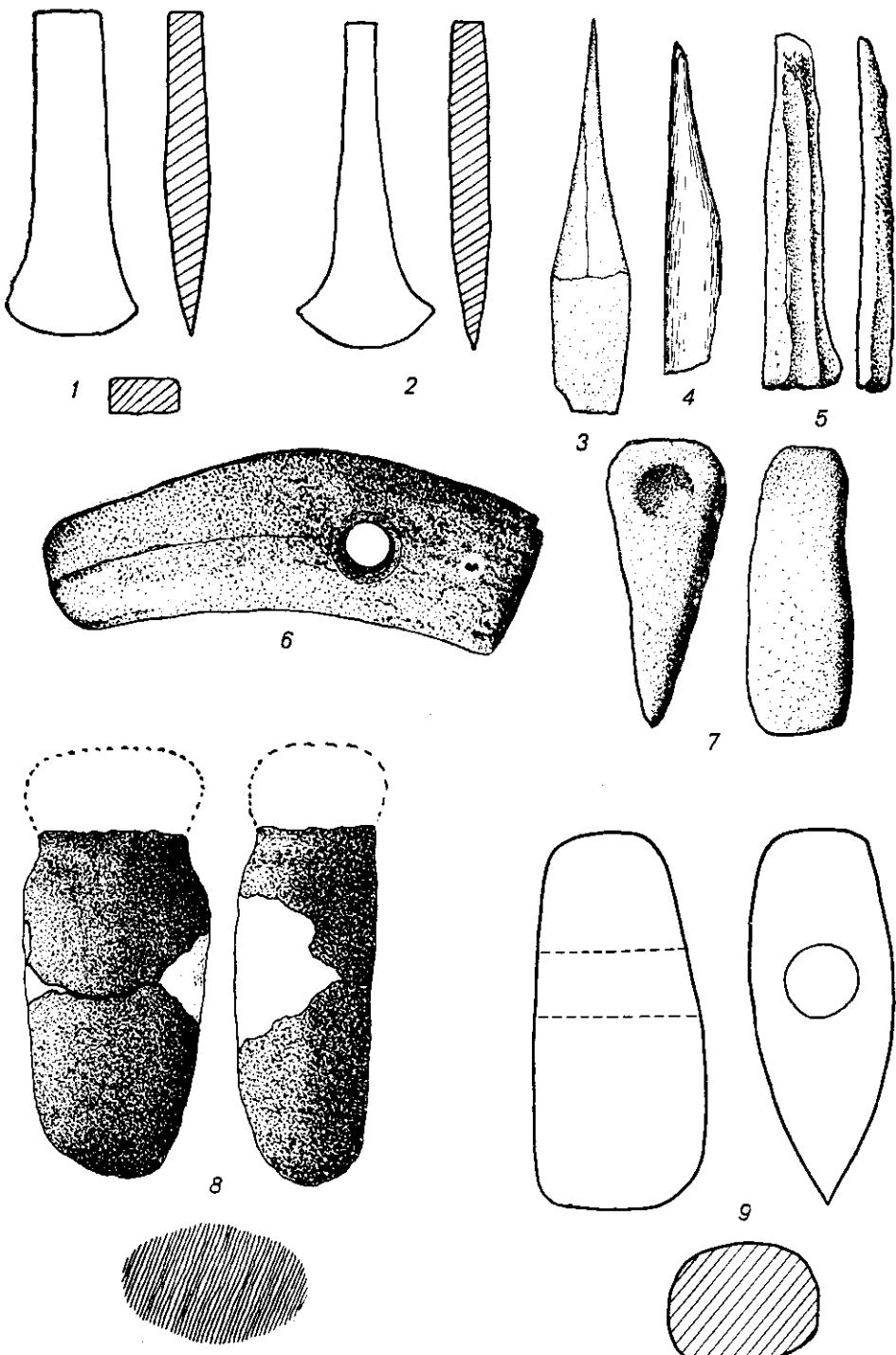

Табл. II. Вироби з каменю, кістки та міді.

Мідні сокири: 1 — Колодяжне, 2 — Гоща; проколки: 3 — Паволоч, 4 — Городськ; лошило: 5 — Паволоч; мотика: 6 — Паволоч; кам'яні сокири: 7 — Троїнів, 9 — Городськ; клевець: 8 — Троїнів.

Ерсджі³², Кукутенах³³ та Коджа Дермен³⁴. В Центральній Європі плоскі мідні сокири відомі на свайних поселеннях Верхньої Австрії³⁵, на енеолітичних стоянках Угорщини³⁶, Чехії³⁷ та Польщі³⁸. Пізніше вони зустрічаються в комплексах знахідок з шнуровою керамікою і датуються початком II тисячоліття до н. е. (2000—1700 рр.). Кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. можна датувати і мідні сокири з поселень городського типу³⁹.

Виробничий інвентар з поселень городського типу нерозривно пов'язаний з потребами землеробсько-скотарського і в меншій мірі мисливсько-рибальського господарства.

При виготовленні знарядь праці пізньотрипільськими племенами поряд з місцевими матеріалами використовувалась привізна сировина, зокрема кремінь волинського типу, а також мідь.

В наборі, типах і технічних засобах виготовлення пізньотрипільських знарядь відбилися традиції раннього і розвинутого трипілля. Разом з тим виробничий інвентар пізньотрипільських племен Волині має і багато спільніх рис з виробничим інвентарем інших груп пізньотрипільських племен та сусідніх етнічних масивів давнього населення північної України (племена культури лійчастого посуду), що пояснюється однаковим характером господарської діяльності і міжплемінними зв'язками.

Складні історичні обставини та нагромадження племінних і родових багатств було причиною появи у пізньотрипільських племен Волині значної кількості зброї (сокири, клевці, кинджали, булави, наконечники стріл).

У вивчені поселень городського типу особливе місце належить кераміці. Але внаслідок незначного обсягу попередніх польових досліджень і фрагментарності археологічного матеріалу кераміка з поселень городського типу залишалась слабо вивченою, а її класифікація вимагала значного уточнення.

Завдяки розкопкам поселення біля с. Троянова було одержано найбільшу повне зіbrання кераміки, яке дозволило класифікувати і більш точно охарактеризувати керамічні колекції з інших поселень городського типу.

Кераміка з поселень городського типу складається з двох основних груп: кераміка з домішками в глині кварцу, слюди, товчених черепашок та ін.— кухонний посуд (група А) і кераміка з відмуленої глини звичайного трипільського типу — столовий посуд (група Б). Домінуючою групою був посуд першого типу.

Для групи А характерні такі форми:

1. Зерновики — посудини великих розмірів (табл. IV, 11) із злегка відігнутими назовні вінцями, ледве виявленою шийкою та покатими плічками, які переходят в округлий тулуб, конічно звужений донизу. В більшості випадків зерновики не орнаментовані, але їх поверхня часто буває прикрашена червоною фарбою із зовнішнього та внутрішнього боків.

³² F. Laszlo, Fouilles a la station primitive de Erosd (1907—1912), Dolgozatok, 1914.

³³ H. Schmidt, Cucuteni, Berlin, 1932, tabl. 30, 11.

³⁴ Р. Попов, Коджа-Дерменська могила при гр. Шумен, *Ізвестия на българско археологическо дружество*, т. VI (1916—1918), София, 1919.

³⁵ R. Pittioni, *Urgeschichte des Oesterreichischen Raumes*, Wien, 1954, стор. 230.

³⁶ O. Montelius, *Die chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien*, Braunschweig, 1900, стор. 93, 250.

³⁷ J. Filip, *Praveke Československo*, Praha, 1948, стор. 165.

³⁸ K. Jazdewski, *Kultura puharow lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, Poznań, 1936, tabl. 62, 1028.

³⁹ Т. С. Пассек, *Періодизація трипольських поселень*, МИА, № 10, стор. 208.

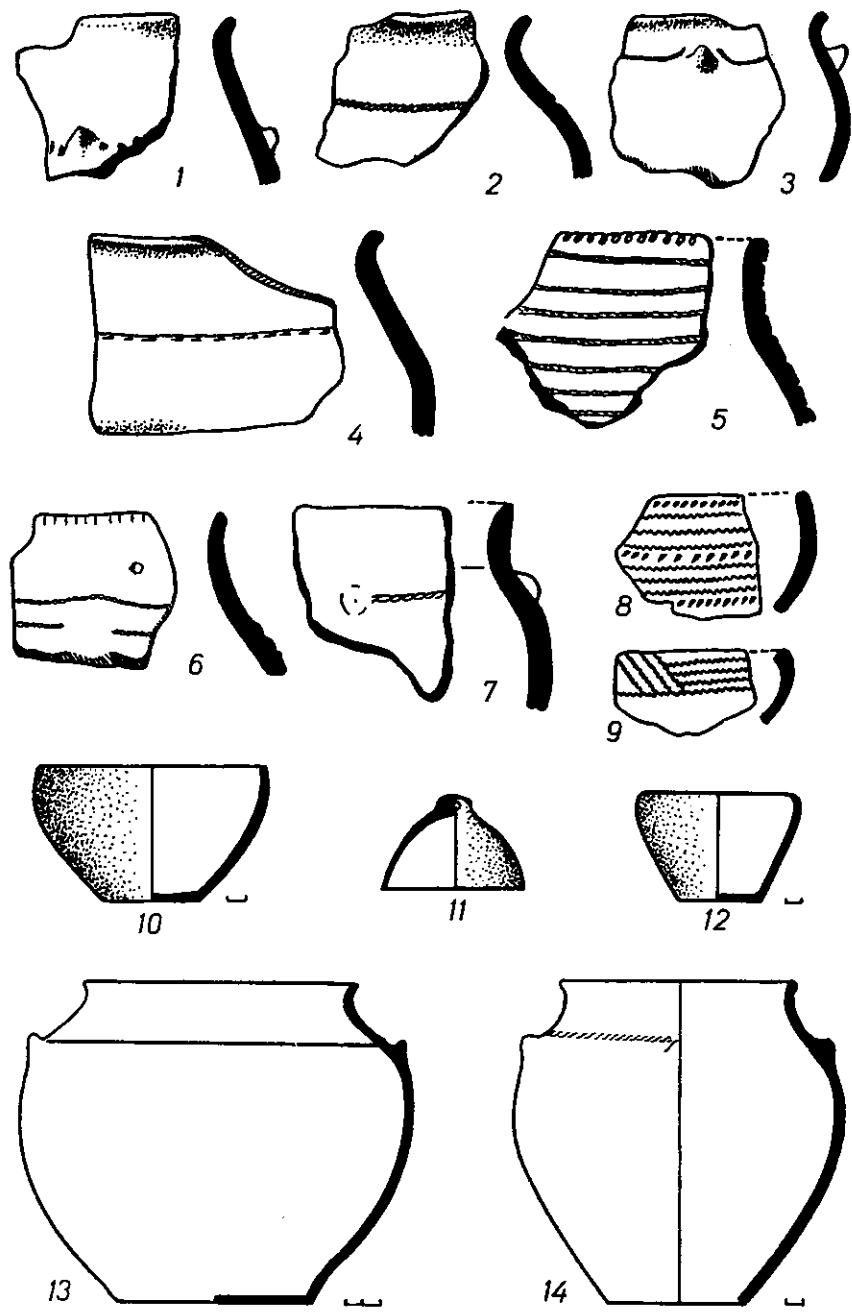

Табл. III. Кераміка групи А.

Горшки: 1—4, 6 — Паволоч; 5, 7 — Городськ; 8, 9 — Ново-Чортория; 13, 14 — Троянів; миски; 10, 12 — Троянів; кришка; 11 — Троянів.

2. Горщики — посудини з широкою слабо виявленою шийкою, злегка відігнутими вінцями і округлим тулубом, який звужується донизу і закінчується денцем малого діаметру (табл. III, 1—7, 13, 14). Горщики є найбільш поширеною формою посудин на усіх поселеннях городського типу. Звичайно вони прикрашені на плічках шнуром орнаментом в одну чи дві горизонтальні лінії. Він майже завжди поєднується з рельєфними прикрасами у вигляді конічних наліпів, розташованих в симетричному порядку по лінії шнурового відбитка. Відбитки шнуря іноді замінюються орнаментом у вигляді наколів або прямокутного штампу.

3. Амфори — посудини з високою і вузькою шийкою, округлим конічно звуженим донизу тулубом і плоским дном (табл. IV, 9, 10). В нижній частині шийки часто зустрічається заглиблена лінія (місце склейки), яка створює уступ між верхньою частиною посудини і тулубом. На місці максимального діаметру посудини розташовано дві ручки, які інколи мають різко вигнутий профіль і невеликий рожковидний виступ у верхній частині. Часто амфори були ангобовані червоною фарбою.

4. Глечики — посудини з низько розташованими вугластими плічками і високою шийкою (табл. IV, 5, 8). Тулуб конічно звужений, закінчується маленьким денцем.

5. Миски — посудини напівсферичної форми (табл. III, 10, 12; IV, 1). Їх можна розділити на три групи: а) миски з ввігнутим краєм і опуклими стінками; б) миски з прямим чи косо зрізаним краєм і злегка опуклими стінками, звичайно прикрашені шнуром орнаментом (табл. III, 8, 9); в) глибокі миски з вушками під комірцем і в придонній частині, поверхня їх майже завжди покривалась фарбою чи ангобом.

6. Кришки конічної або куполовидної форми з одним чи двома вушками (табл. III, 11; IV, 2). Поверхня кришок часто вкрита червоною фарбою.

7. Мініатюрні посудини. Вони представлені всіма формами, за винятком зерновиків: горщиками, глечиками, мисочками і т. д. (табл. IV, 3, 4, 6). Поверхня посудин загладжена, іноді пофарбована.

Кераміка групи Б складається з таких форм посуду:

1. Посудини типу горщиків середніх розмірів з невисокою широкою шийкою і округлим тулубом (табл. IV, 7).

2. Глечиковидні посудини з високою конічною шийкою, сильно відігнутими вінцями і округлим ріповидним тулубом, що закінчується дном малого діаметру (табл. V, 11). Поверхня посудин загладжена, з розписом.

3. Посудини, близькі за формою до горщика, з прямою невисокою шийкою, кулястим тулубом і виступаючими на плічках конічними вушками з вертикальним наскрізним отвором (табл. V, 10, 13). Поверхня загладжена, в багатьох випадках з розписом.

4. Миски з ввігнутим краєм і опуклими стінками (табл. V, 8, 12). Край мисок звужується і сходить нанівець. Поверхня мисок загладжена і в багатьох випадках розписана.

5. Кришки напівсферичної форми з одним або двома вушками, розташованими зверху чи по краю посудини (табл. V, 9).

На посудинах з розписом поверхня загладжена до бліску, а керамічна маса відзначається великою щільністю і країшим випалом. Розпис наносився темно-коричневою або чорною фарбами. Орнамент складався з прямих паралельних ліній, що створювали малюнки косої сітки, хвилястих та дуговидних ліній і т. ін. (табл. V, 1—7).

Комплекс кераміки з пізньотрипільських поселень Волині, крім значної спільноті з керамікою усатівського типу, має близькі аналогії з посудом пізньотрипільських поселень Південного Бугу (Сандраки,

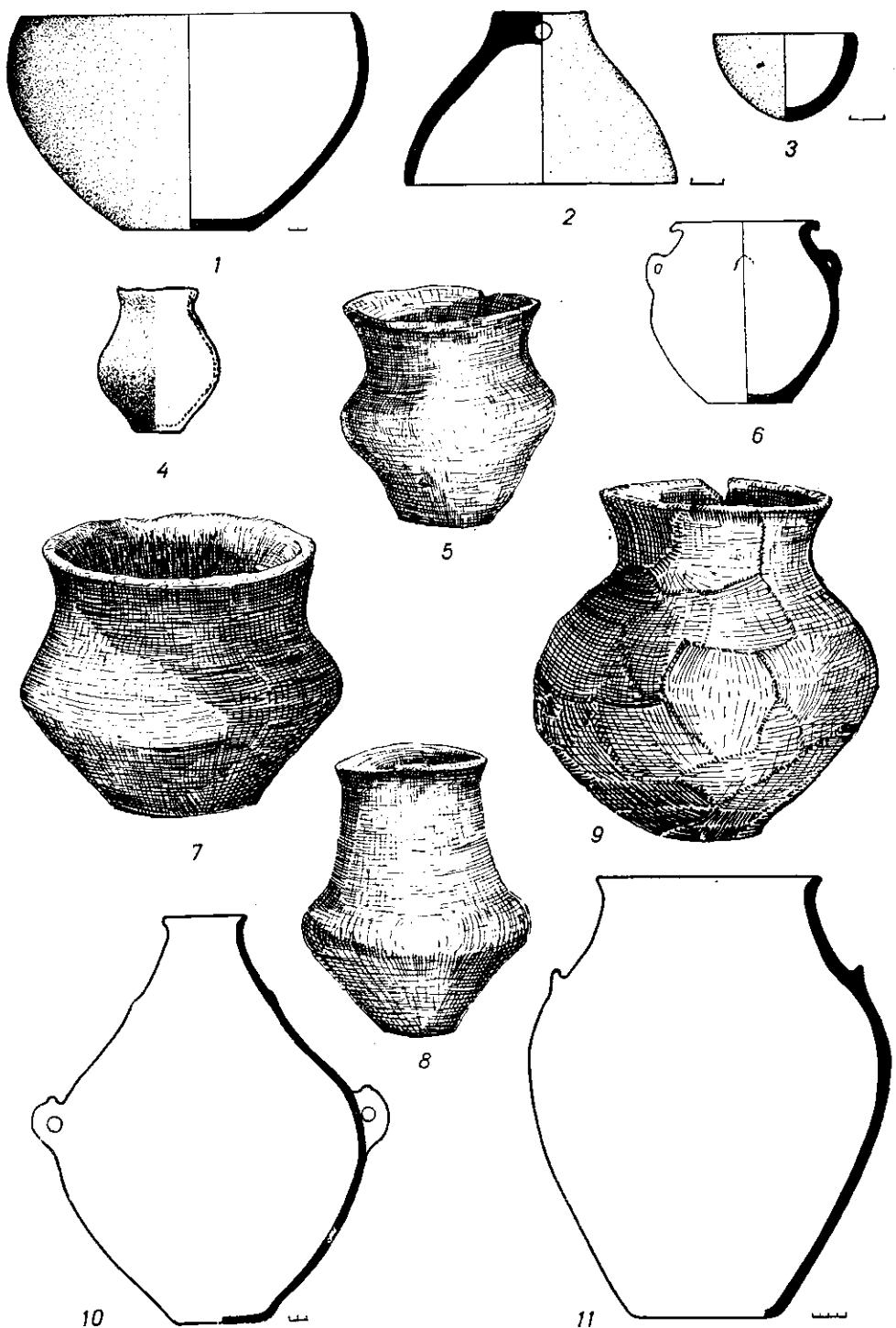

Табл. IV. Кераміка групи А.

Миски: 1 — Троянів; мініатюрні посудини: 2, 3 — Троянів, 4 — Паволоч, 6 — Городськ; глечики: 5, 8 — Колодяжне; горщики: 7, 9 — Колодяжне; амфора: 10 — Троянів; зерновик: 11 — Троянів.

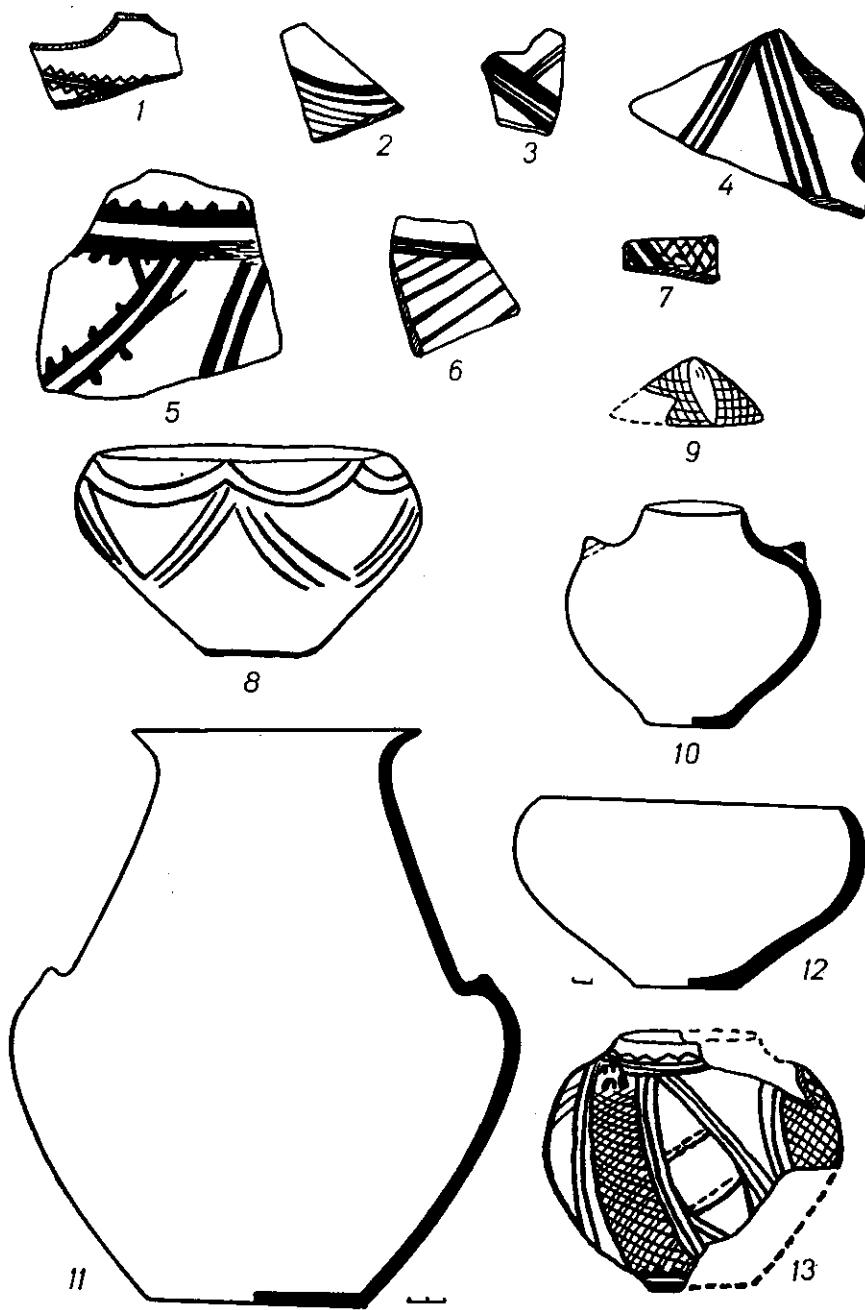

Табл. V. Кераміка групи Б.

Уламки посудин з розписом: 1—7 — Паволоч; горщики: 10 — Троянів, 13 — Городськ; миски: 8 — Городськ, 12 — Троянів; кришка: 9 — Городськ; глечиковидний посуд: 11 — Троянів.

Печора) ⁴⁰, Середнього Подніпров'я (Мерешівка, Митків, Ломачинці і т. д.) ⁴¹ і Верхнього Подністров'я (Звеничин, Кошиловці — ур. Товдри, Кашперовці) ⁴². За формою і орнаментацією керамічні комплекси з поселень городського типу близькі і до кераміки з поселень і могильників Києво-Софіївської групи ⁴³. Але кераміка з поселень городського типу відрізняється і деякими особливостями: це покриття значної кількості посудин червоною фарбою (пофарбовані кераміка), перевага шнуркового орнаменту над іншими засобами орнаментації, наявність значного відсотку кераміки групи Б без розпису, особливий склад керамічної маси тощо.

Вивчення кераміки з поселень городського типу дозволяє поставити питання про хронологічне розчленування здавалось би одночасних керамічних комплексів. Найбільш близькі до кераміки розвинутого трипілля форми виявлені в Колодяжному ⁴⁴. Це — глечики з низько розташованими плітками, амфори і миски конічної форми. Близька до посуду з Колодяжного кераміка з Троянова ⁴⁵ і Войцехівки ⁴⁶. Ускладнений шнурковий орнамент і деякі форми посудин (наприклад, миски з потовщенім і косо зрізаним краєм, прикрашені відбитками шнура) з Городська ⁴⁷ і Ново-Чорторії ⁴⁸ свідчать про більш пізній вік цих пам'яток.

Аналіз кераміки з поселень городського типу дозволяє уточнити уявлення про пізньотрипільський керамічний комплекс взагалі. В усіх керамічних колекціях чітко простежуються дві групи посуду: кухонний і столовий. Вони являють собою єдиний керамічний комплекс, що підтверджується як типами посудин, так і технологією їх виготовлення. Таке ж явище було характерним і для попередніх етапів трипільської культури.

Для обох груп характерні спільні форми посудин: миски, горщики, амфори, кришки. Керамічний комплекс з поселень городського типу відрізняється однаковою технологією виготовлення посуду: стрічковою технікою формовки, виготовленням деяких типів посудин з окремих частин, формою ручок та кріплінням їх з тулубом, ангобуванням і т. д.

Типи посудин і технологія їх виготовлення дозволяє також говорити про генетичні зв'язки керамічного комплексу поселень городського типу з керамікою раннього і розвинутого трипілля. На це вказують такі форми посудин, як зерновики, глечики, конічні миски, амфори, кришки та ін.

У кераміці з поселень городського типу з'являються і раніше невідомі в трипіллі форми посудин: горщики і миски з шнурковим орнаментом. Деякі дослідники пов'язували їх з появою в пізньотрипільській кераміці посуду так званого мідного або ранньобронзового віку. Однак, як показав аналіз кераміки з поселень городського типу, за

⁴⁰ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки, АП, т. VI, стор. 127 та ін.; Е. К. Черныш, Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге, Археологический сборник Эрмитажа, вып. I, Л., 1959, стор. 188 та ін.

⁴¹ Т. С. Пассек, Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, стор. 17.

⁴² В. П. Кравец, Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье, КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 133 та ін.

⁴³ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, стор. 21 та ін.

⁴⁴ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 172.

⁴⁵ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглий, вказ. праця, стор. 126 та ін.

⁴⁶ Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, стор. 87.

⁴⁷ Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», стор. 399.

⁴⁸ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, стор. 131—132.

формою і орнаментом ці посудини є наслідком розвитку аналогічних типів посуду класичного трипілля⁴⁹.

Таким чином, можна прийти до висновку, що керамічний комплекс з поселень городського типу являє собою щабель в розвитку трипільського керамічного виробництва.

Цей висновок не підтверджує поширену в археологічній літературі думку (О. Я. Брюсов⁵⁰, Т. Сулімірський⁵¹, М. Гімбутас⁵², В. Думітреску)⁵³ про нетрипільський, мішаний склад культури пам'яток городського типу.

До виробів з опаленої глини відносяться також пряслиця для веретен (табл. VI, 1—11). Вони виявлені у великій кількості на багатьох поселеннях городського типу. За формою їх можна поділити на три групи: конічні, біконічні та плоскі. Значна частина пряслиць прикрашена дрібними крапками або прорізними лініями, які радіально відходять від отвору в центрі до краю п'ятьма—дев'ятьма променями. Іноді з крапок створювався малюнок, який нагадував концентричні кола. Великий інтерес становлять ідеографічні зображення, котрі зустрічаються на пряслицях. Деякі дослідники вбачають в них зображення птаха, дерева, людини, тварини і т. д.⁵⁴. Своєрідна орнаментація та ідеографічні зображення на пряслицях відігравали не тільки декоративну роль, але й мали якесь смислове значення.

Глиняні пряслиця широко відомі не тільки на поселеннях городського типу. Вони виявлені і на пам'ятках інших культурно-історичних груп як пізнього, так і раннього трипілля⁵⁵.

На поселеннях городського типу знайдено численні глиняні грузила кулястої або піраміdalnoї форм від примітивного ткацького верстата (табл. VI, 12—14). Про існування ткацьких виробів можна судити за їх відбитками на днищах посудин (Паволоч, Троїнів та ін.). На існування прядіння та плетіння вказує і шнурова орнаментація на посуді.

До останнього часу не було матеріалів, які б говорили про прикраси пізньотрипільських племен Волині.

При розкопках поселення біля с. Троїнова були виявлені глиняні намистинки. Вони являли собою невеличкі кульки з отвором для нитки. Аналогічне намисто відоме з Луки Врублівецької, Шипениць, розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї, Румунії (Фрумушика та ін.)⁵⁶.

Привертають увагу мініатюрні сокирки з обпаленої глини, які знайдено в Троїнові і Ново-Чорторії. Розмір та матеріал їх свідчить про вотивне призначення сокирок, а наскрізні отвори в обушковій частині говорять про те, що їх використовували як підвіски. Аналогії вотивним сокиркам з поселень городського типу відомі в пам'ятках розвинутого трипілля на території Румунії (Хабашешті) і культури лійчастого посуду Польщі⁵⁷.

⁴⁹ М. М. Шмаглій, Кераміка поселень городського типу, Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 25, 26, 30.

⁵⁰ А. Я. Брюсов, вказ. праця, стор. 230—234.

⁵¹ T. Sulimirska, вказ. праця, стор. 42—51.

⁵² M. Gimbutas, The prehistory of eastern Europe, part. I, American School to prehistoric research Peabody museum, Harvard university, bulletin 20, Massachusetts, 1956, стор. 105—110.

⁵³ VI. Dumitrescu, вказ. праця, стор. 31 та ін.

⁵⁴ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 381; М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, стор. 101.

⁵⁵ М. Л. Макаревич. Исследования в районе с. Стена на среднем Днестре, КСИА, вып. 10, К., 1960, стор. 25; Т. С. Пассек, Трипільське поселення Коломийщина, зб. «Трипільська культура», т. I, стор. 158.

⁵⁶ С. Н. Бібиков, вказ. праця, стор. 200.

⁵⁷ D. Vlad, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostag. Hâbașești, București, 1954; K. Jazdewski, вказ. праця, стор. 152.

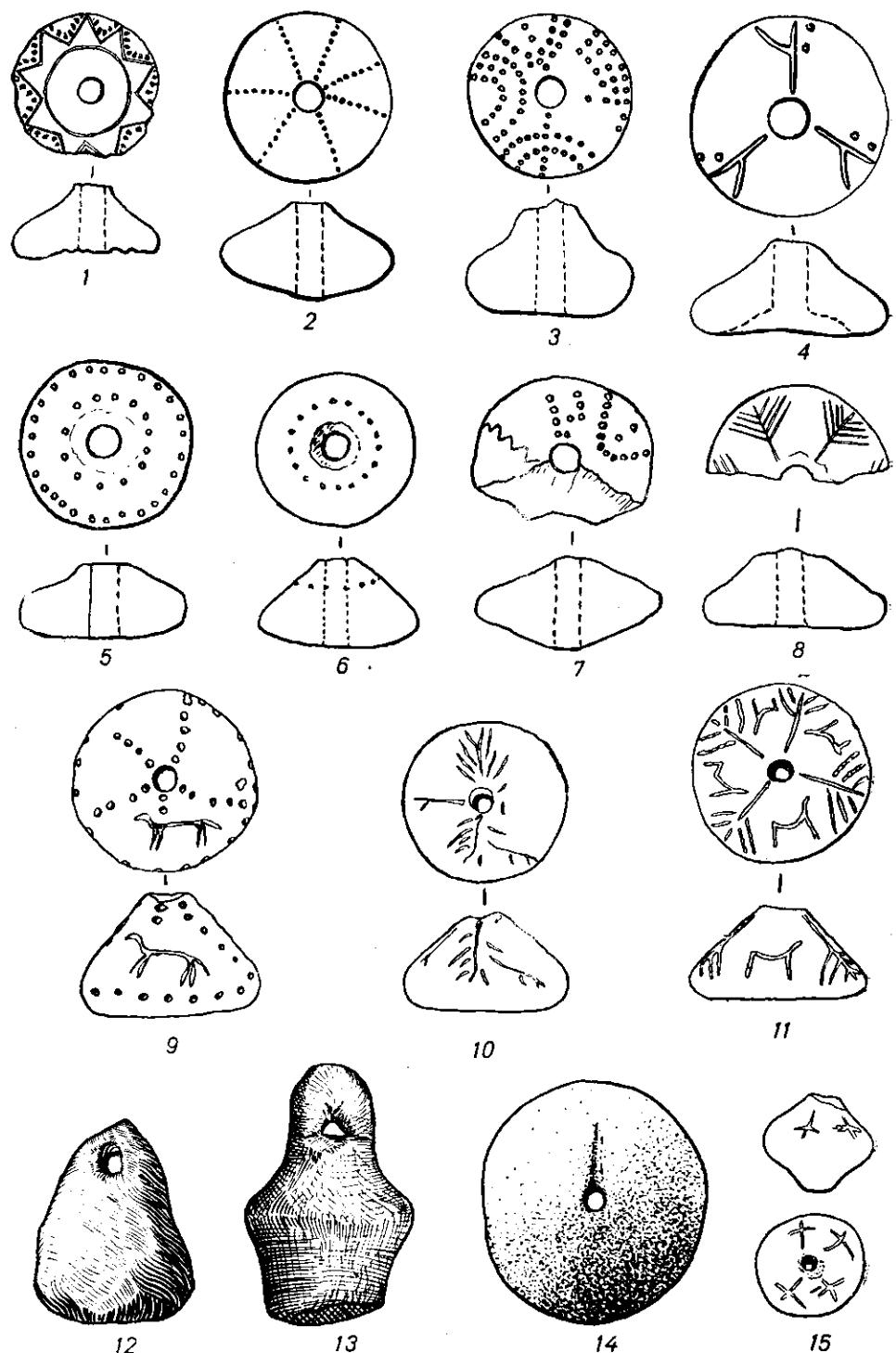

Табл. VI. Пряслиця та грузила від ткацького верстату.

1—8, 14 — Троянів; 9 — Райки; 10 — Городськ; 11, 15 — Паволоч; 12, 13 — Колодяжне.

Важливим джерелом для вивчення ідеологічних уявлень пізньотрипільських племен Волині є антропоморфні статуетки. Вони знайдені в Райках⁵⁸, Городську⁵⁹, Паволочі⁶⁰, Колодяжному⁶¹, Войцехівці⁶², Трсянові⁶³ та інших пунктах. Більшість їх відноситься до типу схематизованого зображення жіночої фігури, яке добре відоме в трипільській культурі. Статуетки зображують стоячу фігуру жінки (табл. VII, 1, 4, 7, 8). Голова зроблена у вигляді сплощеного кола, по краю котрого розташовані наскрізні отвори, що створюють німб схематично оформленому обличчю. Ніс рельєфно виступає на площині голови у вигляді напівкола. Очі передані наскрізними кулястими отворами. Плечі позначені виступами, нерідко трохи піднятими вгору. На шиї заглибленою лінією імітовано намисто.

Розрізняються статуетки, котрим властиві більш натуралистичні риси, і статуетки, які характеризуються більшим схематизмом зображення.

До першої групи належать фігурки, які мають на торсі добре позначені груди у вигляді наліпів і пупок (табл. VII, 7, 8). В нижній частині живота трикутник передає ознаку статі. Ноги модельовані окремо; чітко позначені коліна і ступні. Іноді на ступнях модельовані і пальці. Вказані натуралистичні риси відносяться лише до окремих деталей статуеток, а спільним і визначальним для них є схематичність зображення.

Випадковими знахідками на поселеннях городського типу були статуетки, які мали індивідуальні риси (Паволоч⁶⁴, Колодяжне⁶⁵). Вони принципово не відрізняються від інших реалістичних статуеток і мають лише деякі відхилення від схематичного стилю, котрі полягають, насамперед, в реалістичному поданні людського обличчя. Так, на довгастому овалі обличчя статуетки з Паволочі (табл. VII, 3) модельовані виступаючий ніс з горбочком, округлі щоки, насічками позначені рот і очі. По обидва боки голови виступають напівовалльні вуха з маленькими наскрізними отворами по краю. На лобі статуетка має наскрізний отвір, можливо для підвішування.

На статуетці з Колодяжного відхилення в бік реалістичності зображення виявилось не тільки в трактовці деталей обличчя (рот, ніс з горбочком), а й в моделюванні рук (табл. VII, 6).

Поряд з статуетками, що зображають жінку в стоячому положенні, зустрінуто кілька статуеток, де жінка зображена в сидячому положенні, інколи з витягнутими вперед руками⁶⁶.

Антропоморфні статуетки з поселень городського типу є яскравим доказом наслідування пізньотрипільським населенням Волині ідеологічних уявлень від трипільських племен попереднього часу.

Зіставляючи пластику поселень городського типу і трипільську скульптуру більш раннього часу, легко побачити їх сюжетний та стилістичний зв'язок (табл. VII, 5).

Насамперед слід відзначити факт постійного існування і тут і там

⁵⁸ П. Курінний, вказ. праця, стор. 75, 76.

⁵⁹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 167.

⁶⁰ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, стор. 100, 101.

⁶¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 175, 176.

⁶² Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, стор. 88, 89.

⁶³ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглий, вказ. праця, стор. 127.

⁶⁴ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, стор. 101.

⁶⁵ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 175.

⁶⁶ Там же, стор. 93, 121 та ін.

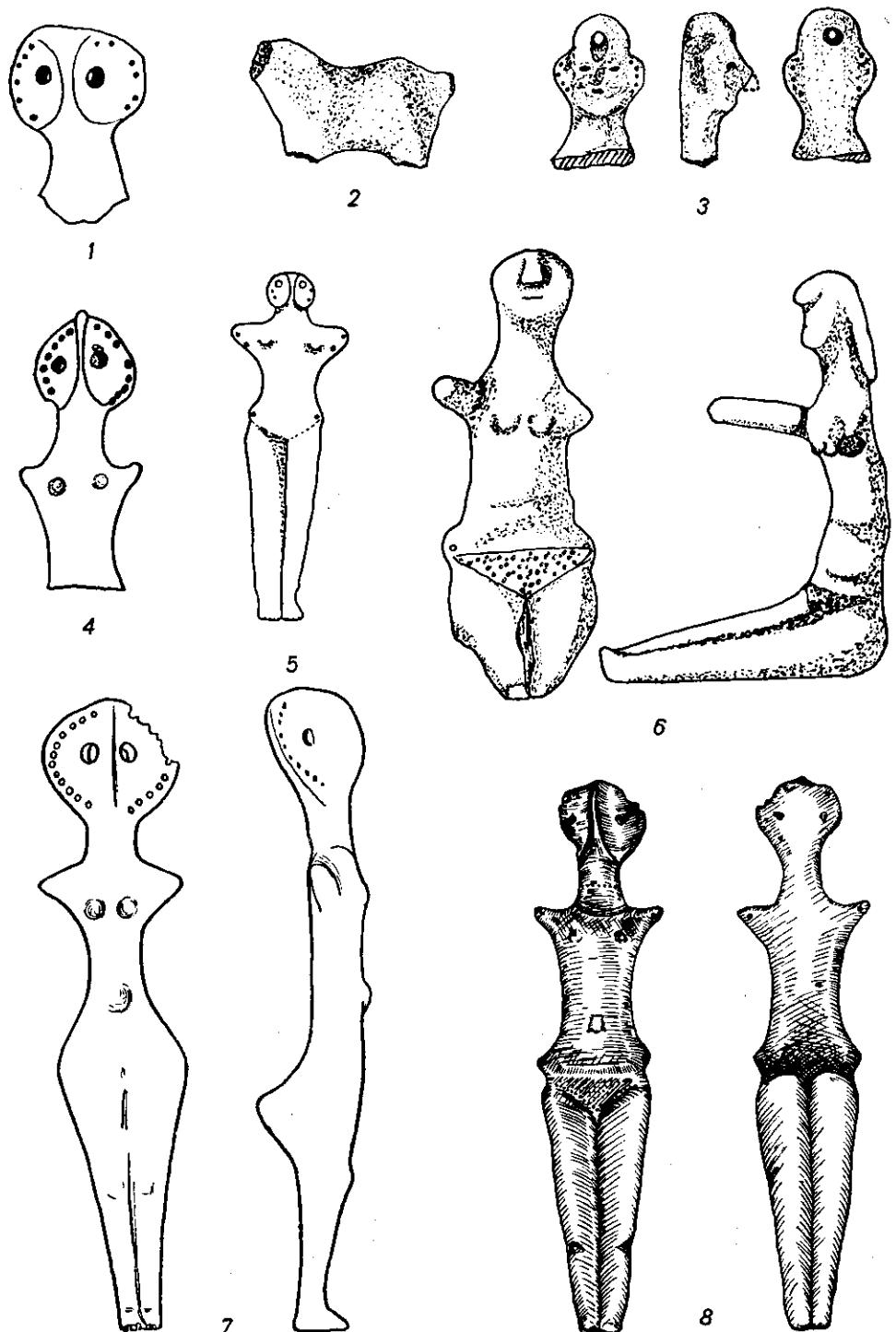

Табл. VII. Антропоморфні та зооморфні статуетки.

1 — Райки; 2, 7 — Троянів; 3, 6 — Паволоч; 4 — Городськ; 5 — Кошиловці; 6 — Колодяжне.

жіночого образу, що явно домінує над образом чоловічим. Важко знайти таку трипільську пам'ятку, де б не було жіночих фігурок. Це вказує на живучість традиції зображення жіночого культового символу, який проходить через усю трипільську культуру і характерний тільки для неї.

Майже всі статуетки на поселеннях городського типу, як і на більш ранніх трипільських пам'ятках, знайдені у фрагментарному вигляді. Це вказує на спадковість у трипільських племен певної культової обрядності, пов'язаної, як доводить С. М. Бібіков, з культом плодючості⁶⁷.

Характерною рисою антропоморфних фігурок з поселень городського типу є формовка голівок у вигляді сплющеного кола з горбоватим носом. Такий же спосіб формовки голівок є типовим і для скульптури більш ранніх етапів трипілля. Голівки у вигляді сплющеного кола чи овала з горбоватим носом можуть бути відзначені на трипільських поселеннях Подніпров'я (Коломийщина I, II, Халеп'є та ін.), Побужжя (Попудня, Томашівка, Стара Буда, Володимирівка, П'янишково та ін.) та Подністров'я (Кошиловці, Кащерівці, Більче-Злote, Сухостав, Кунисівці, Поліванів Яр та ін.).

В ранніх пам'ятках трипілля простежується більш схематична трактовка голови статуеток у вигляді конічних виступів. Це характерна риса ранньотрипільської скульптури⁶⁸.

Але в багатьох деталях — у моделіровці торса фігурок, у формовці рук у вигляді конічних виступів, імітації шийних прикрас, поозначені грудей у вигляді невеликих горбочків, зображені ознаки статі в нижній частині живота у вигляді трикутника, збільшенню розмірі сідничних частин, наскрізних отворах, які облямовують овал голови, плечові та стегнові виступи і т. ін., — не можна не відзначити схожості фігурок з поселень городського типу з трипільською скульптурою більш раннього часу.

Ця схожість підкреслює спадковість сюжету та певних засобів формовки фігурок, котрі передавалися від покоління до покоління і пройшли через всі етапи розвитку трипільської культури.

Крім антропоморфних зображень, на поселеннях городського типу знайдені глиняні фігурки биків (табл. VII, 2). Вони свідчать про значну роль цієї тварини в господарстві пізньотрипільських племен Волині і в якійсь мірі вказують на існування культу бика.

Важливе значення для комплексного вивчення поселень городського типу мають виявлені в процесі розкопок залишки фауни.

Фауністичні матеріали поселень городського типу дають підставу для визначення 21 виду тварин (крім птиць, риб і молюсків), з них 6 видів свійських тварин.

Серед останніх переважала велика рогата худоба. Кістки бика за кількістю особин становлять 38%. Аналогічна картина простежується на всіх етапах розвитку трипільської культури. Навіть на такому ранньотрипільському поселенні, як Лука Врублівецька, більшість знайдених кісток належить бику (визначення В. І. Бібікової)⁶⁹.

Дещо меншу, але все ж значну питому вагу в складі стада свійських тварин у пізньотрипільських племен Волині становить дрібна рогата худоба. Кістки вівці-кози налічують 23%. На всіх пізньотрипільських пам'ятках вівця-коза залишається на другому місці, а в Усатові навіть переважає⁷⁰. Свині належить 20% залишків кісток свійських тварин.

⁶⁷ С. Н. Бібіков, вказ. праця, стор. 259.

⁶⁸ Там же, стор. 215.

⁶⁹ Там же, стор. 185.

⁷⁰ І. Г. Підоплічко, До питання про свійські тварини трипільських поселень, Наукові записки ПІМК, кн. 2, К., 1937, стор. 118.

Особливу увагу в фауністичному комплексі з поселень городського типу привертають залишки коня.

Некритичне використання даних про кількість знахідок кісток коня на поселенні в Городську у свій час привело деяких дослідників (В. П. Петров⁷¹, Є. Ю. Кричевський⁷²) до помилкових тверджень про домінуючу роль конярства на пізньому етапі трипілля.

Зведені дані про фауну з Городська показують, що кінь займає тут не перше, а четверте місце. Така ж картина простежується і на інших поселеннях, де кістки коня за кількістю особин становлять 15%.

Отже, можна говорити про більше значення конярства на пізньому етапі трипілля, але ніяк не про його переважання.

Яку ж роль відігравало в господарському житті пізніх трипільців полювання? За кількістю особин представники дикої фауни становлять 28%. Перше місце займав благородний олень, потім йшли кабан, косуля, лось і тур. Значною кількістю особин представлені хижаки — ведмідь, лисиця, а також гризуни — заєць, бобер. Таким чином, як процентний показник, так і видовий склад диких тварин свідчить про важливе економічне значення мисливства в господарстві пізньотрипільських племен Волині.

Велика кількість зернотерок з розтирачами, рогові мотики, крем'яні серпи, посудини для зберігання зерна і борошна (зерновики), відбитки зерен злакових культур на черепках посудин і в глиній обмазці жителі і, нарешті, топографія поселень вказують на те, що землеробство продовжувало залишатися одним з основних занять пізньотрипільських племен Волині.

Важливе значення в господарстві цих племен мало скотарство, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин на поселеннях. Перше місце в скотарстві займала велика рогата худоба.

Немає ніяких підстав говорити про перевагу землеробства над скотарством чи навпаки, а також твердити про те, що землеробство втратило своє попереднє значення, як це уявляв собі Є. Ю. Кричевський, вбачаючи в носіях городської культури переважно конярів⁷³.

Вивчення поселень городського типу дозволяє поставити питання про культурну своєрідність цієї групи пам'яток, про її локальні особливості і відміну від інших культурно-історичних груп пізньотрипільського часу. Серед цих особливостей слід відзначити: співіснування наземних жителів з глинобитними печами і глиняними долівками та жител напівземлянкового типу з відкритими вогнищами, своєрідний засіб орнаментації кераміки шляхом покриття всієї зовнішньої, а часто і внутрішньої поверхні посудин червоною фарбою, перевага шнурового орнаменту над іншими засобами оздоблення посуду, особливий склад керамічного тіста, велика кількість клиновидних крем'яних сокир і ножів, наявність пряслиць з своєрідною орнаментацією та ідеографічними зображеннями, знахідки зброї і вотивних глиняних сокирок.

Деякі своєрідні риси має і антропоморфна пластика пізньотрипільських племен Волині.

Але порівняльно-типологічний аналіз археологічних матеріалів з поселень пізньотрипільських племен Волині дозволяє зробити висновок, що культура цих племен брала початок в розвинутому трипіллі і становила дальший етап його розвитку в нових природно-історичних умовах на рубежі III—II тисячоліть до н. е.

Немає матеріалів, які б вказували на радикальну зміну характеру пізньотрипільських пам'яток взагалі і поселень городського типу зо-

⁷¹ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 347.

⁷² Е. Ю. Кричевский, О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, стор. 250.

⁷³ Там же.

крема. Немає також достатніх підстав для тверджень про трансформацію пізньотрипільської культури Волині в якусь іншу культуру періоду ранньої бронзи.

Певну роль в утворенні городсько-волинської культури відіграли культурно-історичні зв'язки пізньотрипільських племен Волині з сусідніми племенами (культура лійчастого посуду).

Нарешті, матеріали, одержані в результаті розкопок поселень городського типу, дають деякі підстави для їх хронологічного розчленування. До ранніх пам'яток городсько-волинського типу, мабуть, слід віднести Колодяжне, Райки, Паволоч, Троянів і Войцехівку. В матеріалах цих поселень простежується більше рис, що пов'язують їх з трипільськими пам'ятками попереднього періоду. До групи пізніх поселень можна віднести Городськ і Ново-Чорторію. В цих пам'ятках значно менше елементів, що об'єднують їх з розвинутим трипіллям.

Пізньотрипільські племена Волині та традиції їх матеріальної культури спровоцирували певний вплив на наступний розвиток давнього населення в цьому районі України. З'ясування їх історичної ролі є одним з важливих завдань археологічної науки. Рішення цієї проблеми допоможе дослідникам у вивченні пам'яток раннього і середнього періодів бронзового віку на Україні.

Н. М. ШМАГЛІЙ

ГОРОДСКО-ВОЛЫНСКИЙ ВАРИАНТ ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Благодаря широким исследованиям позднетрипольских памятников (этап С—II, У—II по периодизации Т. С. Пассек) в послевоенные годы наметилось их локальное, а следовательно, и этнографическое районирование. Определились следующие культурно-исторические группы позднетрипольских памятников: 1) Киево-Софийская, 2) Городско-Волынская, 3) Южно-Бугская, 4) Верхнеднестровская, 5) Среднеднестровская и 6) Усатовская. Однако ни одна из названных групп не была изучена с должной полнотой, поэтому их территориальное расчленение по культурно-историческим группам является еще в какой-то мере условным. Неравномерная изученность памятников позднего триполья, особенно на коренных трипольских землях, привела некоторых исследователей (Т. С. Сулимировский, А. Я. Брюсов, В. Думитреску) к недостаточно обоснованным взглядам относительно культурной принадлежности этих памятников.

Раскопками в 1956—1958 гг. одного из позднетрипольских поселений на Волыни у с. Троянова под Житомиром собран большой археологический материал, позволивший перейти от изучения позднетрипольской культуры вообще к выяснению культурно-исторических, этнографических и хронологических особенностей Городско-Волынской группы позднетрипольских памятников в частности.

Изучение поселений городского типа позволяет поставить вопрос о культурном своеобразии этой группы памятников, их локальных особенностях по сравнению с другими культурно-историческими группами позднетрипольского времени. Среди этих особенностей можно отметить: наличие наземных жилищ с глинобитными печами и глиняными полами и жилищ полуземляночного типа с открытыми очагами, особый прием украшения керамики путем покрытия всей внешней, а часто и внутренней поверхности сосудов красной краской (крашеная керамика), преобладание веревочного орнамента над другими приемами.

мами украшения керамики, особый состав керамического теста, находки большого количества клиновидных кремневых топоров и ножей, обилие прядильц со своеобразной орнаментацией и идеографическими изображениями, находки боевого оружия и вотивных глиняных топориков.

Некоторые своеобразные черты имеет и антропоморфная пластика позднетрипольских племен Волыни.

Однако остатки наземных жилищ и полуzemлянок на поселениях городского типа во многих своих конструктивных особенностях сохраняют черты преемственности с домостроительством раннего и развитого триполя. Планировка жилищ по кругу обращает на себя внимание как пример сохранения линии преемственности от развитого триполя до городско-усатовского времени.

В наборе, типах и технических приемах изготовления позднетрипольских орудий труда отразились традиции производственного инвентаря раннего и развитого триполя.

Типы сосудов и технология их изготовления позволяют говорить о генетических связях керамического комплекса из поселений городского типа с керамическим производством трипольских племен более раннего времени.

Ярким показателем преемственности в области материальной и духовной культуры между позднетрипольскими племенами Волыни и трипольским населением предшествующей поры являются антропоморфные и зооморфные статуэтки.

Материалы раскопок дают представление о хозяйственной деятельности городско-волынских племен. Нет оснований говорить о преобладании у них земледелия над скотоводством или наоборот, а также утверждать, что земледелие утратило свое прежнее значение, как это представлял себе Е. Ю. Кричевский, видя в носителях городской культуры преимущественно коневодов.

Сравнительно-типологический анализ археологических материалов из поселений позднетрипольских племен Волыни позволяет прийти к выводу, что культура этих племен своими истоками уходит в развитое триполье и характеризует собой дальнейший процесс развития культуры трипольского населения в новых естественно-исторических условиях на рубеже III—II тысячелетия до н. э.

Нет доказательств, позволяющих говорить о радикальном изменении характера позднетрипольских памятников вообще и поселений городского типа в частности. Нет также достаточных оснований для утверждений о трансформации позднетрипольской культуры Волыни в какую-либо культуру периода ранней бронзы, хоть культурно-исторические связи позднетрипольских племен Волыни с соседними племенами (культура воронкообразных сосудов) наложили определенный отпечаток на городско-волынскую культуру.

Наконец, материалы, полученные в результате раскопок поселений городского типа, дают некоторые данные для их хронологического расчленения на более ранние (Колодяжин, Райки, Паволочь, Троянов и Войцеховка) и более поздние (Городск и Ново-Черторая).

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

ПРО КИНДЖАЛИ УСАТИВСЬКОГО ТИПУ

Однією з найважливіших проблем, які стоять перед дослідниками трипільської культури (та інших культур епохи енеоліту), є всебічне вивчення металу цієї культури. Металеві вироби — це надійне археологічне джерело, що допомагає дослідникам більш глибоко розібратися у складних питаннях економіки, суспільного ладу, міжлемінних зв'язків стародавнього населення Південно-Східної Європи. Нарешті, це чи не основний критерій для датування певних етапів розвитку трипільської культури.

В цьому зв'язку особливого інтересу набувають комплекси металевих виробів, що походять з могильників пізньотрипільського часу. На відміну від випадкових знахідок або скарбів, де поєднані різно-типні і навіть різночасові вироби, вони дають цілі серії однорідних предметів, що є дуже важливим для типології і дає змогу використовувати при дослідженнях методи точних наук — насамперед спектрального та металографічного аналізів.

Однією з найцікавіших категорій металевих виробів трипільської культури на пізньому етапі її розвитку є кинджали, пов'язані в основному з пам'ятками усатівського типу¹.

У 18 курганах, що були розкопані на території с. Усатово під Одесою, знайдено сім кинджалів (кургани № 1, 3, 4, 6, 9, 12, 14 першого курганного могильника). Кинджали з курганів № 1, 3, 6, 9, знайдені ще перед війною (розкопки М. Ф. Болтенка та О. Ф. Лагодовської), нещодавно були опубліковані Е. Ф. Патоковою², і тому немає потреби зупинятися на їх характеристиці. Треба лише зауважити, що під час війни ці кинджали були дещо пошкоджені і вигляд їх трохи змінився. У Науковому архіві ІА АН УРСР зберігаються фотографії, зроблені ще з довоєнних негативів. Вони дають добре уявлення про ці вироби (табл. I, 5, 6, 7, 9). Там же зберігається фотографія кинджала з кургану № 4, розкопаного В. І. Селіновим у 1937 р.; він був загублений і неувійшов до публікації Е. Ф. Патокової (табл. I, 8). Наводимо опис цього кинджала, зроблений автором розкопок: «...Мідний кинджал з двома цвяхами (кістяними циліндричними штифтами, — В. З.), що служили засобом прикріплювання до рукоятки. Кінець ножа зламаний. За формую він дуже простий і відрізняється від кинджалів середземноморського типу. Завдовжки — 8,8 см, завширшки біля рукоятки — 3,2 см, біля зламаного кінця — 1,5 см»³.

¹ О. Ф. Лагодовська, Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1947, № 6, стор. 55; ії ж, Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 99; Т. С. Пассек, Периодизація трипільських поселень, МІА, № 10, М.—Л., 1949, етор. 210, рис. 97.

² Е. Ф. Патокова, Металеві вироби з Усатово, Праці Одеського державного університету, т. 149, вип. 7, 1959, стор. 89—91.

³ В. І. Селинов, Раскопки курганов в с. Усатово под Одессой в 1937 г., курган I—4, Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. № 2, стор. 10.

Табл. I. Мідні кинджали усатівського типу.

1—3 — Червоний Хутір; 4—9 — Усатово.

У 1960 р. під час розкопок кургану № 12 був знайдений невеликий (завдовжки — 9,8 см), лінзоподібний у перетині кинджал з трьома віймками біля основи для закріплення в рукоятці⁴.

У 1962 р. під час розкопок кургану № 15 (він виявився пограбованим) навколо центральної поховальної ями були зібрані уламки кількох мідних виробів⁵. Майже повністю вдалося реставрувати невеликий (завдовжки — 7,5 см) кинджал з двома віймками для закріплення в рукоятці (табл. I, 4).

У 1950—1951 рр. далеко на північ від території, яку в давнину займали усатівські племена, на лівому березі Дніпра біля Червоного Хутора (околиця Києва) у пізньотрипільському могильнику софіївського типу були знайдені три кинджали, які за рядом ознак, мабуть, можна поставити поруч з кинжалами з усатівських курганів.

У короткій публікації матеріалів Червонохутірського могильника про ці вироби сказано небагато⁶. Наведемо більш докладний опис⁷:

1. Кинджал при безурновому трупоспаленні № 130 (табл. I, 3). Клинок завдовжки 11 см має видовжено-трикутні обриси. Основа його дещо звужена донизу. Перетин лінзовидний, нервюра відсутня. В основі є чотири глибокі насічки (по боках) для закріплення клинка у рукоятці. Кинджал лежав на бруску для гостріння, що повністю відповідав йому за форму та розмірами.

Крім кинжала в похованні були знайдені мідне шило, дві мідні пронизки, крем'яні ретушер та ніж і дві кам'яні бойові сокири.

2. Кинджал при безурновому трупоспаленні № 135 (табл. I, 2). Клинок його невеликий (завдовжки — 7,5 см), має трикутні обриси; основа трохи заокруглена. Перетин лінзовидний, нервюра відсутня. Збереглися дві глибокі віймки для закріплення клинка у рукоятці за допомогою тонких кістяних штифтів. Один з цих штифтів знайдений поруч з кинжалом.

При похованні також були крем'яні ножі, чотири крем'яних вістря стріл, чотири мідні пронизки. Як і поховання № 130, це одне з найбагатших поховань могильника.

3. Кинджал при похованні № 163 (знайдений В. М. Даниленком під час розвідки 1950 р.). Клинок його масивний (завдовжки — 13 см), має видовжено-підтрикутні обриси; основа заокруглена. Переріз лінзовидний, нервюра відсутня. У нижній частині кинжала біля країв є залишки чотирьох отворів або віймок, в самій основі — слід п'ятого отвору. Знизу, на обох боках кинжала, добре помітні сліди, що залишилися від півкруглої обойми рукоятки (табл. I, 1). Довжина кинжала разом з рукояткою, напевно, досягала 22—23 см.

У двох інших великих могильниках софіївського типу — Чернинському та Софіївському — кинжалів цього типу немає.

Отже, в нашому розпорядженні 11 пізньотрипільських кинжалів (одинадцятий знайдено І. Я. Стемпковським у 1896—1897 рр. в кургані № 3 біля с. Суклея на Тираспольщині⁸) — кількість, недостатня для широких типологічних, а можливо, і хронологічних зіставлень у межах цієї серії. Але навіть і при такій кількості здається можливим виділити два основних типи кинжалів (А і Б; табл. II). Тип А — великі

⁴ Э. Ф. Патокова, Усатовский курган I—12, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., Одесса, 1964, стор. 110, рис. 4, 14.

⁵ В. Г. Збенович, Отчет о раскопках в с. Усатово под Одессой в 1962 г.. Науковий архів ІА АН УРСР, № 4140, стор. 4.

⁶ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням, АП, т. VI, К., 1956, стор. 95, табл. I, 20, 23.

⁷ Складаю подяку В. М. Даниленку за надану мені можливість використати цей матеріал у даній статті.

⁸ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903, табл. XX, 154.

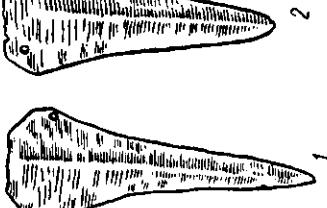
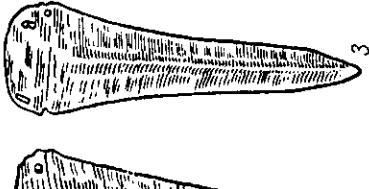
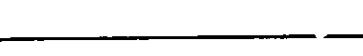
Type A	Type B	Type C
     	 	<p style="text-align: center;"><i>Cepedemhomoia</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Kumasa, Moldavia</i></p>

Табл. II. Порівняльна таблиця кинджалів усатівського типу та кинджалів з території Середземномор'я.

1, 4, 5 — Платанос; 2 — Монтерачелло; 3 — Зігуріс; 6 — Кумаса; 7—15 — Україна і Молдавія.

кинджали з добре помітною нервюрою, тип Б — кинджали менші за розмірами, лінзовидні в перетині (тобто без нервюри). В межах обох цих груп можна виділити підтипи — кинджали «полум'янодібних» та підтрикутних обрисів, кинджали з двома та чотирма отворами для закріплення у рукоятці.

Звичайно, не всі згадані кинджали були кинджалами у повному розумінні цього слова, тобто бойовою зброєю. Так, невеликі кинджалчики з кургану № 14 в с. Усатово або з поховання № 135 Червонохутірського могильника могли використовуватися у побуті, навіть мати воєнне призначення. Але в основному ці вироби, що мали в деяких випадках довжину 30 см і більше та добре загострені краї, були грізною зброєю в руках воїна.

У зв'язку з цим виникає питання, кому належали ці кинджали, тобто хто був похований в першому могильнику на території с. Усатово?

Всі кинджали, знайдені в усатівському некрополі, пов'язані з центральними похованнями і знаходяться або біля небіжчика, або біля стінки ями чи в її засипці. В кургані № 3 кинджал лежав у руці небіжчика⁹. В ряді випадків при центральних похованнях знайдено певний асортимент виробів з міді: кинджал, плоску сокиру, тесло, шило (кургани № 3, 9, 12, 14 і, можливо, 11¹⁰). У цих курганах навколо центрального поховання були побудовані широкі кромлехи з кам'яними плитами, що стояли вертикально, спеціальними викладками та іншими спорудами, тобто є всі підстави вважати, слідом за О. Ф. Лагодовською та Т. С. Пассек, що принаймні у чотирьох курганах були поховані знатні люди — родоплемінні вожді¹¹.

Але слід пам'ятати, що кинджали знайдені лише в семи курганах першого Усатівського могильника, причому кургани № 1, 4, 6 не мають великих кам'яних конструкцій та багатого інвентаря¹². Деякі ж кургани (№ 2¹³ та ін.) можна назвати бідними. Тому, на наш погляд, немає підстав в цілому характеризувати цей могильник як місце поховання лише родо-племінної верхівки¹⁴. Під курганними насипами, очевидно, могли бути поховані і родо-племінні вожді — воєначальники, і війни, і глави великих патріархальних сімей, і просто шановні члени родового або племінного колективу.

У двох безкурганних могильниках, що відомі на території с. Усатово¹⁵, поховані, очевидно, рядові общинники¹⁶, серед яких могли бути

⁹ Е. Ф. Лагодовская, Курган I—3. Отчет о раскопках, Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. № 2, стор. 12.

¹⁰ Там же, і її ж, Отчет о раскопках в с. Усатово за 1939 г. Курган № 9. Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. № 2, стор. 20, 21; Э. Ф. Патокова, Усатовский курган I—12, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 110, рис. 4, 14, 15, 16; В. Г. Збенович, Отчет о раскопках в с. Усатово под Одессой в 1962 г., Науковий архів ІА АН УРСР, № 4140, стор. 4; О. Ф. Лагодовська, Розкопки усатівського кургана I—11 1940 р., НЗІА, кн. II, К., 1946, стор. 40.

¹¹ О. Ф. Лагодовська, Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1947, № 6, стор. 52, 55; Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 197, 199.

¹² Е. Ф. Лагодовская, Курган I—I, Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. № 2; В. И. Селинов, вказ. праця; Е. Ф. Лагодовская, Курган I—6, Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. № 2.

¹³ Курган розкопано М. Ф. Болтенком у 1929 р. Звіт не зберігся. У Науковому архіві ІА АН УРСР є план кургану та короткі потатки і малюнки речей, зроблені О. Ф. Лагодовською.

¹⁴ Е. Ф. Патокова, Металеві вироби з Усатова, Праці Одеського державного університету, т. 149, стор. 95.

¹⁵ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г., СА, V, М., 1940, стор. 257—259; В. Г. Збенович, Раскопки бескурганного могильника в с. Усатово, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 37—45.

¹⁶ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская, вказ. праця, стор. 261.

і війни. Так, мідний кинджал був знайдений у першому безкурганному могильнику¹⁷.

Думку про те, що в усатівських поховальних комплексах мідні со-кири та кинджали супроводжують і знатних осіб і рядових общинників (соптоперс), висловлював Г. Чайлд¹⁸.

Відразу ж після перших знахідок кинджалів усатівського типу дослідники (М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська, Т. С. Пассек) цілком слушно вказали на схожість цих кинджалів з тими, що походять з Південно-Східного Середземномор'я і є характерними для кріто-мінойської культури. Однак уважно ця категорія зброй не вивчалася і майже не застачалася для вирішення питань про конкретні історичні зв'язки між віддаленими територіями в епоху раннього металу. Якщо ж мова йшла про хронологічні співставлення, то звичайно вказувалося на те, що на Кріті подібні кинджали є в II ранньомінойському — I середньомінойському періодах. Причому завжди наводилися одні і ті самі аналогії (кинджали з Маллії та Кумаси), що звужувало можливості датування.

Кинджали кріто-мінойського типу (табл. II) — явище специфічне, воно виникло у певний час на досить обмеженій території. Ще на початку II ранньомінойського періоду це — невеликі трикутні кинджали, часто з трохи увігнутою основою. Але у цьому ж періоді на о. Кріт з'являються великі видовжені кинджали — трикутні та полум'яподібні — з добре виявленою нервюрою¹⁹. Це, наприклад, кинжал з толоса в Кумасі²⁰ та ін.

Очевидно, в цей же час кинджали згаданого типу з'являються і у материковій Греції, в пам'ятках елладської культури. Так, до ранньоеладського періоду відноситься чудовий, добре загострений клинок, знайдений в 1928 р. К. Блегеном при розкопках поселення в Зітурісі (між Корінфом та Мікенами)²¹.

В III ранньомінойському періоді ці кинджали (їх форма майже не змінюється) вже відомі в багатьох пунктах Кріту — в толосах Платаноса²², Маллії²³ та інших місцях. Крітський кинджал цього періоду знайдено навіть у Сіцілії (Монтерачелло)²⁴. На ранньому (I) етапі середньомінойського періоду кинджали описаного типу ще продовжують вживатись (Платанос²⁵, Агія-Тріада²⁶), але в них вже помітні ті нові риси, які стануть характерними для більш пізніх — середньо- і пізньомінойських та мікенських великих кинжалів і довгих мечів: широкий плоский черешок з отворами, більш довгий і масивний клинок та потовщені нервюри.

Отже, видовжений кинжал полум'яподібної або трикутної форми, що має нервюру та два або чотири отвори-виїмки для закріплення у рукоятці, притаманний Кріту та безпосередньо пов'язаним з ним територіям і існує у проміжку між кінцем II ранньомінойського та початком — серединою I середньомінойського періоду.

На сусідніх з Крітом територіях Великого Середземномор'я — в Єгипті, Анатолії, Месопотамії, навіть на сусідніх Кікладах в цей час

¹⁷ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская, вказ. праця, стор. 258.

¹⁸ G. Childe, The prehistory of European society, London, 1958, стор. 142.

¹⁹ Дж. Пендлбери, Археологія Крита, М., 1950, стор. 86.

²⁰ A. Evans, The Palace of Minos, vol. I, London, 1921, стор. 100, рис. 71.

²¹ Carl W. Blegen, Zygouries, Cambridge—Massachusetts, 1928, стор. 182, табл. XX, 25.

²² Ch. Zervos, L'art de la Crète néolithique et Minoenne, Paris, 1956, табл. 192.

²³ F. Chapouthier, J. Charbonneau, Fouilles exécutées à Mallia, premier rapport (1922—1924), Paris, 1928, стор. 59, табл. XXI.

²⁴ A. Mosso, Excursioni nel Mediterraneo e gli Scavi di Creta, Milano, 1910, рис. 155, стор. 240.

²⁵ Ch. Zervos, вказ. праця, табл. 193.

²⁶ A. Evans, вказ. праця, стор. 195, рис. 142.

вживається інший тип кинджала — вузький клинок з більш або менш виявленим черешком²⁷.

Щодо абсолютноного датування періодів історії Кріту, котрі нас цікавлять, дослідниками було запропоновано багато хронологічних схем, які дуже часто помітно відрізняються одна від одної. В останні роки, в зв'язку з широким застосуванням методу С¹⁴, помітна тенденція до поглиблення багатьох датувань. На жаль, ще не одержані радіовуглецеві дати для крітського енеоліту, але нам здається досить надійними хронологічні схеми, запропоновані Дж. Пендалбері²⁸, С. Вайнбергом²⁹ і Вл. Мілойчичем³⁰. За цими схемами кінець II ранньомінойського періоду припадає на 2500—2300 рр. до н. е., а середина — кінець I середньомінойського періоду датується близько 2000 р. до н. е. До деякої міри ці датування підтримує дата, одержана радіокарбоновим методом для Евтрезіса (шар II ранньоелладського періоду, що відповідає II ранньомінойському періоду), — 2431±52 рр. до н. е.³¹

На наш погляд, можна датувати приблизно тим самим часом — останньою третиною III тисячоліття до н. е. — і кинджали з Усатова — Червоного Хутора, а разом з ними і весь усатівський локальний варіант пізньотрипільської культури.

Одним з найбільш цікавих та складних питань, пов'язаних з кинджалами кріто-мінойського типу, є питання про те, яким чином у розглядуваній період подібні вироби потрапили на територію України. Тепер це питання вже не можна вирішити за допомогою лише типологічних порівнянь та співставлень. Чи не останнє слово тут належить методам точних наук — спектральному та металографічному аналізам.

На жаль, ще не опубліковані результати хіміко-технологічних досліджень металевих виробів з території Південно-Східного Середземномор'я, однак можна висловити припущення, що у Північне Причорномор'я могли потрапляти кинджали, виготовлені безпосередньо на території Егейі. Очевидно, це стосується великих кинжалів з добре виявленою нервюрою (тип А), тобто кинжалів з курганів № 1 та 3 в с. Усатово та з кургану № 3 біля с. Суклея.

Якщо в епоху енеоліту існували зв'язки між територіями Великого Середземномор'я та Північного Причорномор'я, то якими шляхами вони здійснювалися? Мало вірогідним уявляється морський шлях — з Одеської бухти у Босфор Фракійський, потім вздовж західного берега Чорного моря у Південно-Західну Малу Азію³². Очевидно, більш правильним буде припустити наявність міжплемінного обміну, який здійснювався сухопутним шляхом на великій відстані, від племені до племені³³. Можливо, такий обмін йшов через Балканський півострів, територію Болгарії та Румунії. На цьому шляху відомі деякі віхи — кинджали, знайдені на поселеннях Кукутені³⁴, Тиргу Окна-Подей³⁵ та ін. (Румунія).

²⁷ Див. D. B. Stronach, The development and diffusion of metal types in early bronze age Anatolia, AS, VII, London, 1957.

²⁸ Дж. Пендалбері, вказ. праця, стор. 401.

²⁹ S. Weinberg, Aegean chronology: neolithic and early bronze age, AJA, vol. 51, № 2, New York, 1947, стор. 181.

³⁰ Vl. Milojčić, Chronologie der jungeren steinzeit mittel und Sudosteuropas, Berlin, 1949.

³¹ E. Kohler, E. Ralph, S—14 dates for sites in the Mediterranean area, AJA, vol. 65, № 4, New York, 1961, стор. 363.

³² Е. Ф. Патокова, Металеві вироби з Усатова, Праці Одеського державного університету, т. 149, стор. 97.

³³ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 16.

³⁴ H. Schmidt, Cucuteni, Berlin-Leipzig, 1932, стор. 60, tabl. 30, 1.

³⁵ C. Matașă, Asezarea eneolitica Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei, Archeologia Moldovei, т. II, III, Jași, 1964, стор. 24, рис. 9.

Не виключена також можливість місцевого причорноморського виробництва цих кинджалів за егейськими зразками на привізній руді. Внаслідок цього, очевидно, і виникають вироби, що за розмірами та формою вже є досить далекими від егейських стандартів (тип Б). Про місцеве виробництво — «незграбну імітацію егейських типів за допомогою примітивного ливарного процесу на відкритих вогнищах» — говорить Г. Чайлд³⁶.

Можливо, як результат наслідування срібним егейським кинджалам³⁷, клинки кинджалів з курганів № 3 і 4 в с. Усатово³⁸ та з поховання № 130 Червонохутірського могильника³⁹ були вкриті сріблом.

Зараз не можна впевнено говорити про спосіб виготовлення кинджалів усатівського типу. Ще до війни О. Ф. Драко прийшла до висновку, що кинджали з курганів № 1 та в с. Усатово — двобічно літі⁴⁰. Металографічний аналіз кинджалів з Червонохутірського могильника дозволив встановити, що вони виготовлені за допомогою гарячого кування. Якщо ж і була використана лита заготовка, то ніяких слідів ливарного процесу не залишилося внаслідок деформації при наступному проковуванні⁴¹.

Можна припустити, що кинджали, які потрапили в Причорномор'я або були виготовлені тут (що більш вірогідно), вже звідси шляхом обміну усатівських племен з більш північними трипільськими племенами доходили до Подніпров'я.

І, нарешті, якщо ми припускаємо наявність металообробки у пізньотрипільських племен Північного Причорномор'я, то, природно, виникає питання, звідки туди надходила мідна руда? З цього приводу висловлювалося багато припущень, згадувалися Балкано-Карпатський район, Словаччина, Трансильванія, Егіда, Мала Азія, Кавказ. Поки що важко з упевненістю відповісти на це питання. Але спектральний аналіз трипільських (в тому числі і усатівських) металевих виробів показав, що в основному вони виготовлені з чистої міді (без домішок миш'яку), яка походить з родовищ Балкано-Карпатського рудного району⁴².

Ці висновки підтверджують висловлені багатьма дослідниками думки про традиційні, багатовікові зв'язки між племенами культури Кукутені—Трипілля і племенами, що жили на півночі Балканського півострова, в Прикарпатті і Трансильванії.

Проте серед численних пізньотрипільських мідних виробів є кілька предметів, що відрізняються від усіх інших наявністю у міді миш'яку⁴³. До цієї групи належать, зокрема, кинжал, сокира та долото з усатівського кургану № 12⁴⁴.

На думку Є. М. Черних, ці предмети відносяться до групи кавказьких виробів, про що свідчить і склад домішок, і типологічна схожість самих предметів⁴⁵.

В цілому ж типологічне порівняння пізньотрипільських та кавказьких металевих виробів не підтверджує думки Є. М. Черних про експорт з Кавказу вже готових виробів на територію, зайняту трипіль-

³⁶ G. Childe, вказ. праця, стор. 143.

³⁷ Див., наприклад, А. Evans, вказ. праця, стор. 100, рис. 70.

³⁸ О. Ф. Драко, Аналіз усатовських металлических изделий, Науковий архів ІА АН УРСР, Лаг. 6, стор. 6, 7.

³⁹ Повідомлення Н. В. Риндіної.

⁴⁰ О. Ф. Драко, вказ. праця, стор. 6.

⁴¹ Дослідження було проведено Н. В. Риндіною в лабораторії спектрального та структурного аналізу при кафедрі археології МДУ. Повідомлення Н. В. Риндіної.

⁴² Е. Н. Черныx, К истории металлургии Восточной Европы в эпоху энеолита и ранней бронзы, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1963, стор. 12.

⁴³ Там же, стор. 11.

⁴⁴ Э. Ф. Патокова, Усатовский курган I—12, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 110—111, рис. 4.

⁴⁵ Е. Н. Черныx, вказ. праця, стор. 12.

цями, хоча у принципі можливість зв'язків з племенами Кавказу не можна заперечувати.

Отже, наведений аналіз пізньотрипільських кинжалів, хоча і не дає можливості робити більш широкі висновки, дозволяє говорити про існування у другій половині III тисячоліття до н. е. історичних зв'язків як між окремими групами пізньотрипільських племен, так і між скотарськими усатівськими племенами і народами Східного Середземномор'я.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

О КИНЖАЛАХ УСАТОВСКОГО ТИПА

Резюме

В статье рассматриваются кинжалы, происходящие из позднетрипольских могильников в с. Усатово (Одесская область) и Красном Хуторе (окраина г. Киева).

На основании их сходства с энеолитическими кинжалами Восточного Средиземноморья (о. Крит) автор датирует позднетрипольские памятники Северного Причерноморья последней третьей III тысячелетия до н. э. Высказывается предположение об эгейском импорте медных кинжалов и о местном, причерноморском их производстве на привозной руде.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В ЕПОХУ РАННЬОЇ БРОНЗИ

В історії Середнього Подніпров'я одним з найбільш складних періодів є рубіж III і II тисячоліть до н. е., котрий співпадає з масовими переміщеннями племен шнурової кераміки, зміст яких археологи намагаються розгадати уже багато десятиліть. Вирішенню цієї проблеми, очевидно, може сприяти лише з'ясування історичної долі і культурна характеристика окремих, порівняно невеликих районів, пов'язаних з переміщенням «шинуровиків».

Згідно з існуючим уявленням, в епоху ранньої бронзи на території Середнього Подніпров'я (від Києва до Запоріжжя) мешкали племена двох культур — середньодніпровської¹ і катакомбної². Проте в питанні про їх терitorіальні і культурні взаємини та хронологію залишається ще багато нез'ясованого. Нові матеріали, одержані в результаті останніх досліджень, головним чином під час розкопок, вперше здійснених на одному з поселень епохи бронзи в урочищі Ісковиця під Каневом, були поштовхом до того, щоб знову зробити спробу розібратися в характері культури раннього бронзового віку на згаданій території.

Пам'ятки епохи ранньої бронзи (кінець III — перша чверть II тисячоліття до н. е.) в цьому районі представлени поселеннями, могильниками і досить значною кількістю випадкових знахідок.

Всього на території Середнього Подніпров'я на сьогодні відомо понад 30 поселень³, але вони ще дуже слабо досліджені. В дореволюційний період вивчення їх носило випадковий характер. Так, у 1881—1883 рр. під час розкопок курганної групи скіфського часу в урочищі Лиса Гора під Лубнами було встановлено, що ці кургани насипані на більш давньому поселенні бронзового віку⁴. Аналогічно було відкрито ще два поселення епохи бронзи на Канівщині. Одне з них було виявлене у 1891—1892 рр. під час розкопок М. Ф. Біляшевського на слов'янському городищі в урочищі Княжа Гора поблизу Канева⁵. Правда, автор розкопок датував ці матеріали неолітичним часом.

¹ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, М., 1947, стор. 34—51.

² Т. Б. Попова, Племена катакомбной культуры, М., 1955.

³ Відомості про значну частину з них зібрано О. Ф. Лагодовською в неопублікованій праці «Поселення епохи бронзи на Нижньому и Середньому Дніпрі», Науковий архів ІА АН УРСР, № 378.

⁴ В. Ляскоронский, Археологические раскопки близ г. Лубны Полтавской губернии, в урочище «Лысая Гора», «Киевская старина», 1892, т. 10—12, К., 1892, стор. 279.

⁵ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., К., 1892, стор. 1—44; його ж, Раскопки на Княжей Горе в 1892 г., К., 1893, стор. 1—13.

У 1893—1896 рр., досліджуючи палеолітичну стоянку на Кирилівській вулиці у Києві, В. В. Хвойка виявив у чорноземі землянки, які були віднесені ним до раннього етапу трипільської культури. Проте пізніше з'ясувалося, що колекція з Кирилівських висот, крім пізньотрипільських матеріалів, включає значну кількість кераміки доби ранньої бронзи⁶.

У 1925 р. М. Ф. Біляшевський під Каневом біля підніжжя Великого скіфського городища, а М. Я. Рудинський поблизу с. Трахтемирова також виявили залишки поселень епохи бронзи⁷. Пізніше, під час роботи розвідкової трипільської експедиції 1945—1946 рр., було відкрито ще 10 поселень цього часу. Проте на жодному з них розкопки не провадилися.

Стаття Т. С. Пассек, в якій подано опис цих поселень, є першою і по суті єдиною науковою публікацією, присвяченою поселенням епохи бронзи на Середньому Дніпрі⁸.

В наступні роки різними експедиціями було відкрито ще кілька поселень, проте знову ж таки жодне з них не було досліджене.

Вперше розкопки на поселенні цього типу були здійснені в 1960—1962 рр. спільною експедицією ІА АН УРСР і Київського державного університету в урочищі Ісковщина під Каневом. В результаті робіт експедиції була розкрита значна площа поселення, одержані дані про його планування і влаштування жителів, виявлено велику кількість різних предметів побуту⁹.

Зараз маємо змогу відзначити, що переважна більшість відкритих поселень розташована на високих ділянках корінного берега Дніпра, особливо часто на мисах, відокремлених від плато глибокими ярами (Княжа Гора, Кирилівські висоти, Ісковщина, Пекарі та ін.). Проте кілька поселень виявлено в заплаві Дніпра, головним чином на дюнних пагорбах і останцях лівого, низького берега. Судячи з невеликих їх розмірів і незначної насиченості культурного шару, це були тимчасові, найвірогідніше літні, стоянки скотарів (Козинці, Микільська Слобідка, Жуківці тощо).

Серед цих поселень краще від інших досліджено поселення біля с. Козинці. Воно розташоване на лівому березі р. Трубіж, в урочищі Загай, котре являє собою велике піщане підвищення серед заплави, оточене з трьох боків глибокими старицями Дніпра. На поселенні виявлено плями, напевно, від наземних жителів, сліди кам'яних вогнищ і велику кількість різноманітних речових знахідок¹⁰.

Про розміри поселень можна судити на основі розкопок в Ісковщині та в якісь мірі на Княжій Горі і Кирилівських висотах. Площа їх, очевидно, не перевищує 3000—3500 м².

Як правило, поселення розташовувалися вздовж берега. В Ісковщині вдалося простежити залишки чотирьох жителів, що розміщувалися у два ряди. Житла виявилися наземними і лише в тих випадках, коли знаходились на схилах, були на 15—20 см заглиблі в материк. Вони мали прямокутну форму. Розміри їх — 4×5 і 4×6 м. Стіни,

⁶ В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Поднепровья, Труды XI АС, т. I. М., 1901, стор. 754—763; матеріали зберігаються в Київському історичному музеї.

⁷ М. Біляшевський, Розкопки на місці стоянки неолітичної доби біля мостили Т. Шевченка, КЗ ВУАК за археологічні досліди року 1925, К., 1926, стор. 94; М. Я. Рудинський, Знахідка в околицях Трахтемирова, там же, стор. 100.

⁸ Т. С. Пассек, Селище епохи бронзи в районе г. Канева, КСИИМК, т. XXV, М., 1949, стор. 42—47.

⁹ М. М. Бондар, Нові дані про пам'ятки періоду бронзи в околицях Канева, Вісник Київського державного університету, № 4, К., 1961; С. С. Березанська та М. М. Бондар, Поселення епохи бронзи в урочищі Ісковщина під Каневом, Археологія, т. XVII, К., 1964, стор. 170—179.

¹⁰ М. Сікорський, Поселення епохи бронзи, Нове в музеях України, К., 1963, стор. 40—43.

очевидно, були глинобитними, двосхилі дахи покривалися очеретом або соломою. В одному з жител були простежені залишки глинобитної, злегка випаленої долівки. В іншому виявлено округле вогнище, складене з великих каменів граніту. В житлах і за їх межами були господарські ями, заповнені кістками тварин і керамікою.

Визначення кісток, знайдених під час розкопок в Ісковщині, показало, що до складу стада входили: бик, вівця, коза, свиня, кінь¹¹.

На всіх поселеннях зібрано багато кераміки і різних виробів з каменю та кістки. Металевих предметів знайдено мало: на поселенні в Козинцях — кований листовидний наконечник списа, наконечник дротика, кілька чотиригранних шил; в Бортничах — наконечник дротика і два шила; в Ісковщині — уламок браслета з бронзового дроту.

З кам'яних знарядь траплялися шліфовані і просвердлені сокири трикутної форми, зернотерки, крем'яні тесла, скребки, ножі та наконечники стріл. Серед виробів з кості — різноманітні шила й проколки. В Ісковщині знайдено уламок рогової сокири, очевидно, висловобушкового типу.

На поселеннях зібрано багато кераміки, яку можна поділити на дві нерівні в кількісному відношенні групи.

До першої (більшої) відносяться плоскодонні горщики, переважно великих розмірів. Серед форм, які найчастіше зустрічаються, слід назвати горщики видовжених пропорцій з плоскими денцями, високим яйцевидним тулубом, який різко розширюється догори, і порівняно приземкуваті горщики з опуклим тулубом та прямими або трохи відігнутими вінцями (рис. 1, 1, 2, 3, 4, 6, 10).

Посуд першої групи частіше орнаментований лише в верхній частині тулуба, рідше зустрічаються посудини, у яких орнаментовані не тільки стінки, але й дно. Орнамент нанесений гребінцевим штампом і шнуром у вигляді «гусеничок» або тасьми, а також ямковими вдавленнями. Система орнаментації проста і одноманітна — паралельні ряди, звисаючі трикутники, ялинковий узор (рис. 2, 1—6).

Другу, значно меншу, групу становлять посудини типу кубків, кулястих амфор і посудин, близьких за формою до дзвоновидних (рис. 1, 5, 7, 8, 9, 11).

Найчастіше зустрічаються кубки. Вони мають округлий тулуб, сплющене дно і невисокі відігнуті вінця. Орнаментовані завжди одночасно — відбитком шнура, який оперізує декілька разів шийку посудини (рис. 1, 9). Уламки кулястих амфор і дзвоновидних посудин зустрічались рідше. Кулясті амфори становлять собою посудини великих розмірів з маленьким плоским дном, округлим тулубом і маленькими потовщеними вінцями. Звичайно з боків у них є два, інколи чотири, петельчасті вушка. Посудини дзвоновидної форми мають високі конічної форми вінця, що досягають половини загальної висоти посудини, і маленький тулуб, який розширюється до плоского або злегка округлого денця (рис. 1, 7, 8).

Крім своєрідної форми, характерною особливістю посудин другої групи є багата орнаментація з стійкими і одноманітними композиційними мотивами. Як правило, орнамент у вигляді відбитка шнура або тонких прокреслених ліній покриває увесь тулуб посудини, рідше тільки його верхню частину. Характерно, що мотиви орнаментації такі ж, як і на посуді першої групи: ялинка, звисаючі гострими кутами вниз, іноді заштриховані, трикутники, ряди паралельних поясів. Проте на посудинах другої групи орнамент звичайно виконаний значно охайніше, більш рівними лініями і тонкими відбитками шнура (рис. 2, 7—12).

Більшість кераміки червонуватого і сірого кольорів з поселень виготовлена з глини із домішками крупнозернистого піску. Частина ви-

¹¹ Визначення кістяного матеріалу зроблено В. І. Бібіковою.

робів другої групи, головним чином дзвоновидні посудини і кулясті амфори (виготовлені, можливо, спеціально для культових цілей), більш тонкостінна. Глиняне тісто таких посудин має менше грубих до-мішок, поверхня їх краще загладжена.

Кераміка двох виділених груп виявлена не лише під час розкопок в ур. Ісковщина, але й серед підйомного матеріалу на багатьох інших

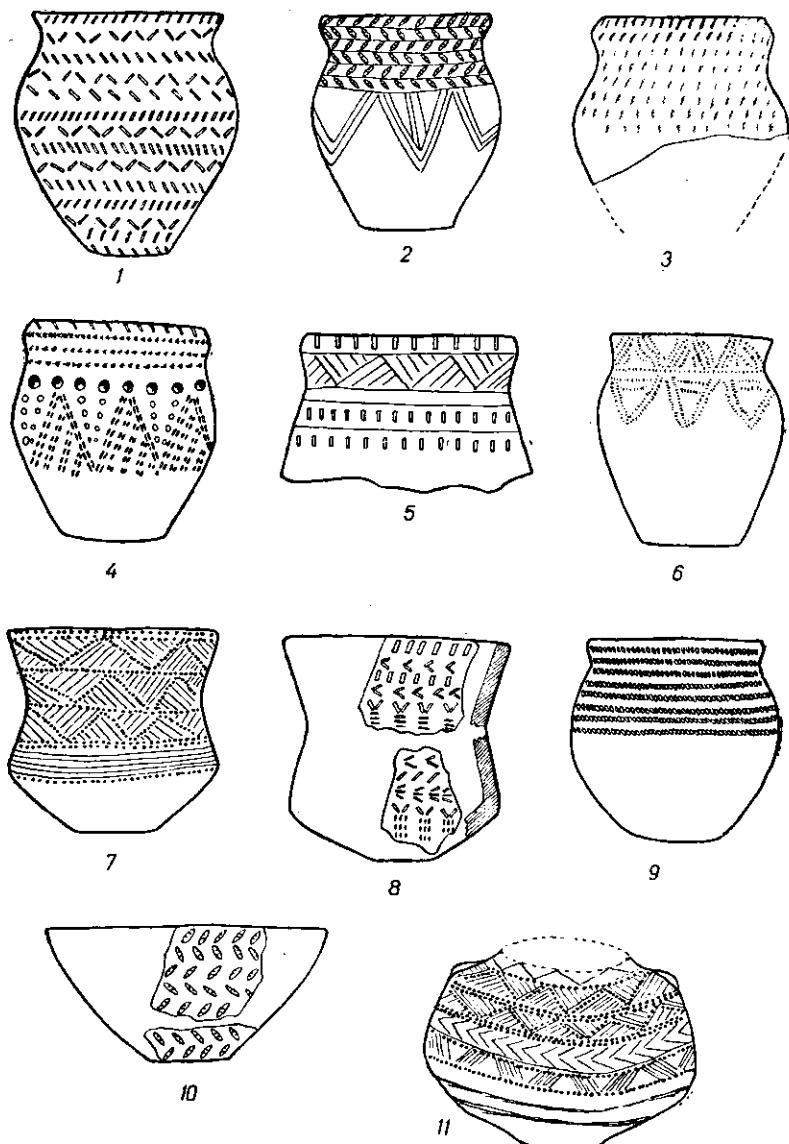

Рис. 1. Кераміка з поселень.
1—3, 6, 7, 9, 11 — Ісковщина; 4, 5 — Козинці; 8, 10 — Червоний Хутір.

поселеннях (Кирилівські висоти, Червоний Хутір, Пекарі, Зарубинці, Козинці).

В зв'язку з тим, що розкопки на цих поселеннях до останнього часу не провадились, прийнято було вважати, що різні групи посуду, які зустрічаються серед підйомного матеріалу, характеризують дві різні культури: плоскодонні горщики — катакомбну, круглодонні — середньоільмінську. Правда, і раніш зверталась увага на дивну стійкість в поєднанні обох груп кераміки та висловлювалась думка про можли-

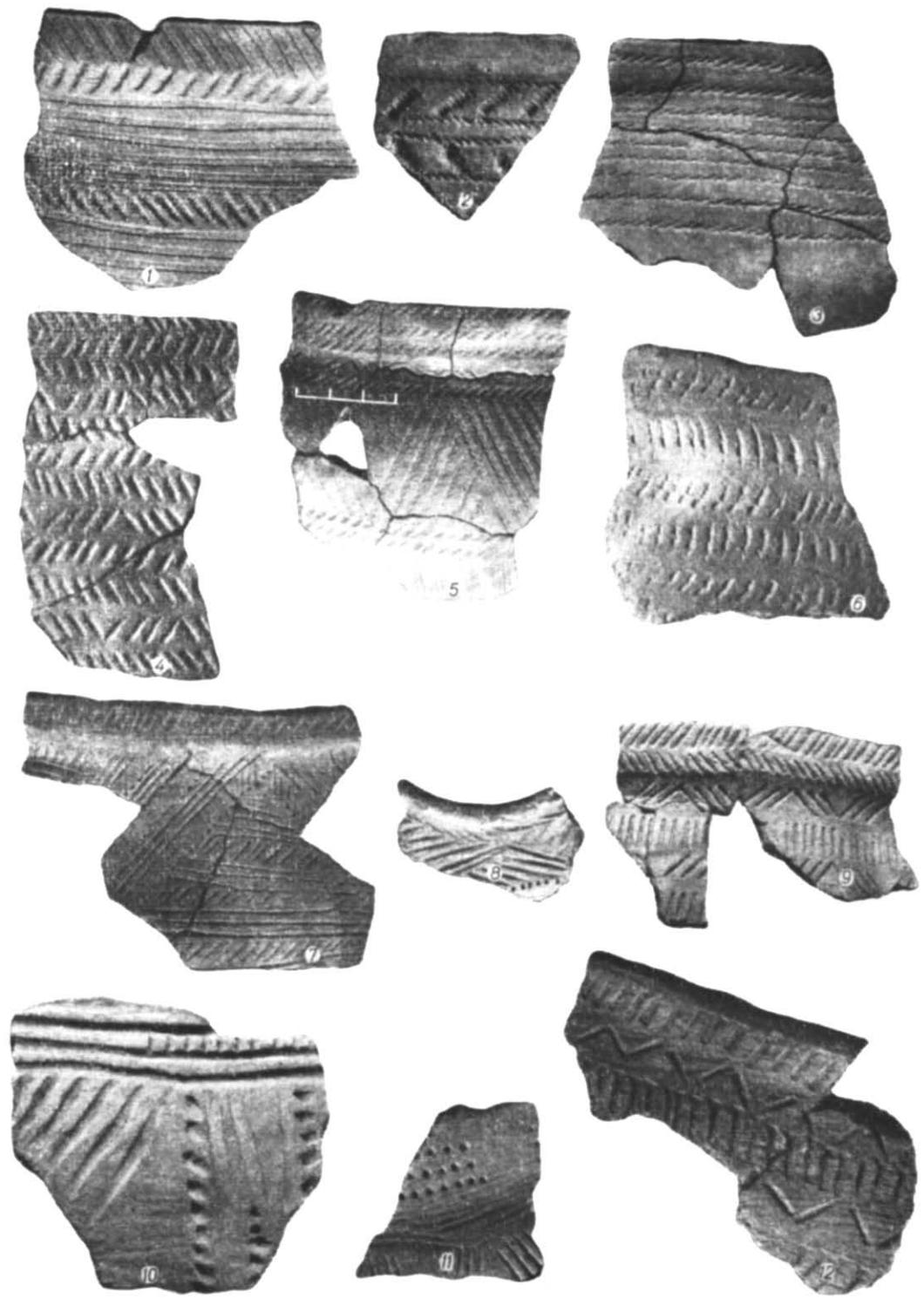

Рис. 2. Два типи кераміки з поселення в урочищі Ісковщина під Каневом.

вість їх одночасовості¹². Проте лише після розкопок на поселенні в Ісковщині, де різні типи посуду були виявлені на долівках жителі в одних і тих самих скупченнях, біля одних і тих же вогнищ і т. д., з'явилася впевненість, що й круглодонний посуд кулястих та дзвоновидних форм і плоскодонні горщики, які становлять на поселеннях основну масу кераміки, являють єдиний керамічний комплекс¹³.

Другою категорією пам'яток, що характеризують культуру доби ранньої бронзи в Середньому Подніпров'ї, є могильники, які досліджені значно краще, ніж поселення.

На досліджуваній території відомо близько 200 поховань, котрі відносяться до того ж часу, що й розглянуті вище поселення. Виявлені вони або в курганних могильниках, які включають велику кількість поховань, або ж в ізольованих курганах з кількома похованнями.

Найбільше поховань зафіковано в могильниках під Каневом (біля сіл Зеленки, Бурти, Монтрезорівка та ін.), під Пирятином, Полтавської області¹⁴, біля сіл Новоселки і Яцковиці під Уманню¹⁵.

Серед ізольованих курганів особливо цікаві кургани біля сіл Янковичі, Гатне, Стретівка, Київської області, а також ряд інших¹⁶.

В переважній більшості поховання періоду ранньої бронзи були не основними, а впущеними в насипи курганів, залишених в попередній період носіями ямної культури. При цьому початковий насип, як правило, досипався і значно збільшувався в розмірах. Розміри курганів: висота 1,5—2 м, діаметр 25—40 м.

Другою характерною рисою похованального обряду в Середньому Подніпров'ї в епоху ранньої бронзи є своєрідні могильники, споруджені в одному кургані. Найбільш яскраво ця особливість проступає в Канівській і Яцковицькій групах. Тут в більшості курганів, розкопаних біля сіл Бурти, Зеленки, Кагарлик, Монтрезорівка, Яцковиці та ін., виявлено по 10—15 поховань цього часу. Вони розміщені в два, три, а інколи навіть в чотири яруси. Як правило, поховання, розміщені в одному чи навіть в різних ярусах, не порушують одне одного. Це, з одного боку, наводить на думку про існування якихось наземних ознак могил, а з другого,— вказує на невисокий проміжок часу, що розділяє окремі поховання.

Поховання знаходяться або в насипах, або на рівні давнього горизонту.

Строгої закономірності в положенні небіжчиків не спостерігається. Проте найбільш типовими слід вважати покладення небіжчиків на спині з простягнутими руками й ногами. Це особливо характерно для могильників Канівщини.

Рідше зустрічаються поховання зі скорченими кістяками, що лежать на боці. Прикладом цього можуть бути поховання в курганах поблизу сіл Новогригорівки та Адамівки, Кіровоградської області¹⁷.

Орієнтація поховань різна, хоч в якійсь мірі переважає північна і західна. В межах окремих могильників вона чітко виражена й стала. Наприклад, в Яцковицькому могильнику переважає західна орієнтація, в могильниках Канівщини — північна, в Полтавській групі — південна і західна. Більшість кістяків не пофарбовані. Відомо лише кілька випадків, коли кінцівки і череп мають сліди червоної фарби.

¹² Д. Я. Телегін, Поселення епохи бронзи і неоліта в с. Козинці, рукопис. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹³ С. С. Березанська і М. М. Бондар, вказ. праця, стор. 176, рис. 6.

¹⁴ Н. Е. Бранденбург. Журнал раскопок, СПб., 1906, стор. 1—139, 142—160.

¹⁵ A. Bydłowski, Mogily w Jaskowicy, Swiatowit, t. VI, Warszawa, 1905, стор. 8—30.

¹⁶ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, стор. 35, 38, 42.

¹⁷ А. И. Тереножкин, Отчет о работе первобытной и скифской Кременчугской экспедиции 1956—1957 гг., Науковий архів ІА АН УРСР, № 2555.

За характером похованального обряду виділяється один з семи курганів Стретівської групи, які розкопав В. В. Хвойка під Києвом¹⁸. Тут на рівні давнього горизонту були знайдені залишки трупоспалення у вигляді скучення попелу й перепалених людських кісток. Навколо стояло сім посудин і лежали дві кам'яні сокири, три крем'яних долова і крем'яне вістря стріли.

Звичайно поховання супроводжуються небагатим і одноманітним інвентарем, який складається з однієї—двох посудин, кам'яної або крем'яної сокири, крем'яного вістря стріли і дуже рідко—металевих прикрас.

Особливо часто зустрічаються знахідки долотоподібних овальних, рідше прямокутних в перетині сокир-клинів з зашліфованими робочими краями. Багато таких знарядь було знайдено в Яцковицькому могильнику.

Тільки в двох похованнях (кургани № 21 і 60 Яцковицького могильника) були виявлені металеві прикраси. В одному — дві бронзові каблучки з кінцями, що заходять один за один, в другому — пара підвісок з дроту, скрученого в півтора оберти.

Уявлення про характер металевих виробів, поширені в Середньому Подніпров'ї в епоху ранньої бронзи, доповнюють прикраси, знайдені в Києві. Це — діадема у вигляді широкого тонкого обруча, який поступово звужується до кінців, оформленіх у вигляді завитків; підвіска у вигляді півмісяця; три вискові кільця верболистої форми. Т. Г. Мовша відносить їх до середньодніпровської культури і відзначає, що речі Київського скарбу знаходять собі аналогії в пам'ятках культур шнурової кераміки Західної Європи, де подібні прикраси були дуже поширені¹⁹.

Важливо відзначити, що в похованнях виявлені ті самі дві групи посуду, які характеризують кераміку поселень (рис. 3). Проте тут вони знаходяться в іншому кількісному співвідношенні. Більшість становлять круглотілі посудини, кулясті амфори і посудини дзвоновидної форми, тобто кераміка, що на поселеннях відноситься до другої групи (рис. 3, 1—9, 11, 12).

Плоскодонні горщики, виділені нами в першу групу, в похованнях трапляються рідше. Серед них, як і на поселеннях, зустрічаються посудини видовжених пропорцій з відігнутими вінцями і приземкуваті горщики з опуклим тулубом і короткими прямими вінцями (рис. 3, 10, 13—18).

Припущення про те, що поховання з плоскодонними горщиками можуть відноситись до катакомбної культури, а з посудом кулястих і дзвоновидних форм — до середньодніпровської, спростовується не тільки тим, що в усіх випадках похованний обряд абсолютно одинаковий, а й наявністю поховань, де посуд різних типів виявлений поруч. Так, при похованні в кургані біля с. Стретівка були виявлені глиняні посудини, що стояли півколом. Одна з них мала яйцевидну форму, чотири — дзвоновидну і одна — форму плоскодонного горщика²⁰. В кургані поблизу с. Медвин при похованні виявлено дві посудини — плоскодонний горщик, орнаментований гусеничками, та дзвоновидну посудину, прикрашенну тонкими прокресленими лініями²¹. В кургані ССХ біля с. Зеленки в похованні 8 знайдено круглотілі посудини, орнаментовані шнуром і прокресленими лініями, і плоскодонний горщик, при-

¹⁸ Х. В. Вовк, Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнографії, т. III, Львів, 1900, стор. 1—9.

¹⁹ Т. Г. Мовша, Медные украшения из Киева, КСИИМК, вып. 70, М., 1958, стор. 94—98.

²⁰ ESA, VIII, Helsinki, 1933, стор. 129, рис. 132.

²¹ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, стор. 41, 42, рис. 11, 1, 2.

крашений трьома рядами відбитків шнура²². Нарешті, в Яцковицькому могильнику, в кургані № 60 стояли дві посудини: одна—дзвоновидної форми, друга — плоскодонний горщик²³.

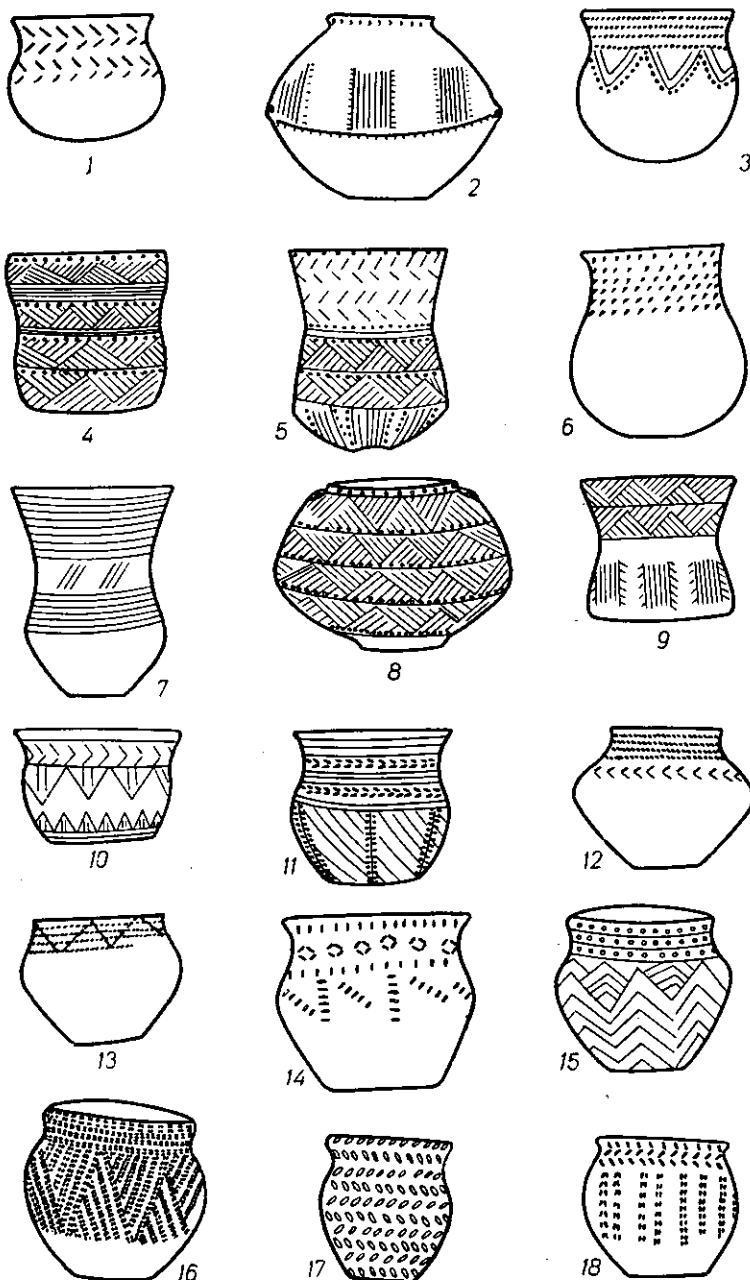

Рис. 3. Кераміка з поховань.

1, 3 — Монтрезорівка; 2 — Гришинці; 4, 8, 9 — Янковичі; 5 — Гатне; 6 — Янівка;
7, 10 — Яцковиці; 11 — Зеленки; 12 — Корсунь-Шевченківський; 13 — Полтава; 14 —
Стретівка; 15, 18 — Ново-Григорівка; 16 — Нетребки; 17 — Медвін.

Поховальна кераміка відрізняється від кераміки поселень не тільки різним співвідношенням двох груп, але й якістю посуду. Кераміка

²² Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок, стор. 17, 18.

²³ А. Видловский, вказ. праця, стор. 60, табл. II, 4; табл. IV, 1.

з поховань, як правило, більш тонкостінна і виготовлена з добре відмуленої глини без грубих домішок. Поверхня краще загладжена. Орнаментовані посудини, як правило, більш ретельно і охайно.

Проте керамічні комплекси з поселень і могильників мають більше спільніх рис, ніж відмінностей.

Карта розташування поселень і поховань раннього бронзового віку на Середньому Дніпрі показує, що територія поширення обох категорій пам'яток в основному співпадає. Співпадають також райони, де ці пам'ятки найбільш сконцентровані. Так, самими південними є поховання біля сіл Новоселки і Яцковиці під Уманню, а також могильники біля сіл Адамівки і Новогригорівки, Кіровоградської області. На цій же широті відкриті найпівденніші поселення типу Ісковщини. На південь і південний схід розташована уже область пам'яток ямно-ката콤бної культури з поселеннями типу Перун, Дурна Скеля і похованнями в ямах з підбоями та в катакомбах.

Близько половини відомих в Середньому Подніпров'ї пам'яток ранньої бронзи зосереджено на Канівщині, де, можливо, знаходився один з найгустіше заселених середньодніпровськими племенами районів. Другим таким районом є ділянка Дніпра в районі Києва та устя Десни. Тут виявлено велику кількість курганів (Янковичі, Стретівка, Гатне) і поселень (Бортничі, Микільська Слобідка, Козинці та ін.).

В обох районах кераміка з поселень і могильників представлена двома групами (плоскодонними горщиками і круглотілыми посудинами), які включають одинакові форми посуду. Орнаментація кераміки, виявленої на поселеннях і в могильниках, також близька за характером композиційних схем і технікою нанесення орнаменту (рис. 4). В обох районах посуд орнаментований відбитками шнура і твердого прямого штампу. Найбільш поширені мотиви: паралельні пояси, трикутники і ялинка.

На поселеннях і в могильниках зустрічається й інший спільний і за формою і за технікою виготовлення інвентар: клиновидні крем'яні сокири, шліфовані і просвердлені сокири з каменю, наконечники стріл, ножі, скребки.

Сказане дає підстави припустити, що описані вище поселення і могильники не тільки одночасові, але й залишені одним населенням, очевидно, носіями середньодніпровської культури.

Як з'ясувалось, на території Середнього Подніпров'я жодного поховання в катакомбі не виявлено. Невідомі тут також і поховання в ямах з підбоями, які в той час були поширені в Нижньому Подніпров'ї, очевидно, в результаті впливу катакомбної культури.

З наведеної характеристики пам'яток раннього періоду бронзового віку в Середньому Подніпров'ї і порівняння їх з пам'ятками корінної катакомбної культури, зокрема на Сів. Дінці, видно, що культура Середнього Подніпров'я в цей період настільки самобутня, своєрідна і настільки відрізняється від катакомбної, що її не тільки не можна включати до ареалу катакомбної культури, але й навіть розглядати як варіант останньої.

Враження про своєрідність керамічного комплексу з поселень і його відмінність від кераміки з поховань в значній мірі згадилося після розкопок на поселенні в Ісковщині, де в закритих комплексах були виявлені всі основні керамічні форми, які характеризують і поховальну кераміку.

Слід також згадати, що відмінності в керамічних комплексах поселень і могильників — явище, характерне і для інших культур.

Найбільш близьким прикладом може бути ямна культура. Поховання цієї культури мають переважно тільки гостророндний посуд, тоді

як на поселеннях (Михайлівка, Скеля-Каменоломня та ін.) плоскодонний посуд становить майже половину загальної кількості.

З аналогічним фактом відмінності кераміки поселень від кераміки поховань зіткнувся І. І. Артеменко при дослідженні середньодніпровсь-

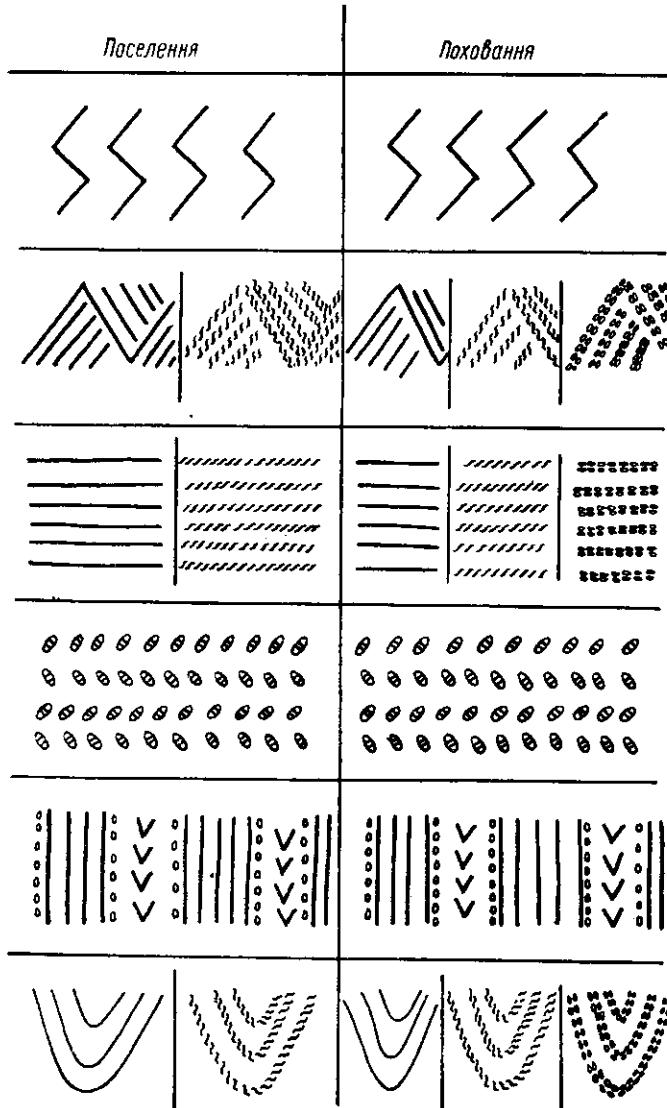

Рис. 4. Система орнаменту на кераміці з поселень та поховань.

кої культури на Верхньому Дніпрі²⁴. Те ж саме спостерігав при вивченні фат'янівської культури П. Д. Степанов²⁵. Про відмінність кераміки поселень і поховань пишуть і археологи, що займаються західними культурами шнурової кераміки.

Цілком ймовірно, що якоюсь мірою якраз у зв'язку з цією особливістю протягом тривалого часу не були відомі поселення фат'янівської, ямної, софіївської і західних шнурових культур, відсутність яких зви-

²⁴ И. И. Артеменко, Среднеднепровская культура, СА, 1963, № 2, стор. 20, 21, рис. 5.

²⁵ П. Д. Степанов, Фат'яновские поселения в Западном Поволжье, КСИИМК, вып. 53, М., 1954, стор. 55—60; його ж, О фат'яновских поселениях, СА, 1958, № 2, стор. 124—136.

чайно пояснювалась рухливим способом життя племен цих культур, пов'язаним із скотарським господарством.

Повертаючись до пам'яток Середнього Подніпров'я, потрібно сказати, що, коли висловлене припущення вірне і поселення типу Ісковщини належать тому самому населенню, що й могильники середньодніпровської культури, характеристика цієї культури стане значно повнішою і глибшою. Уже перша, побіжна спроба узагальнити існуючі факти порушує традиційне уявлення про середньодніпровську культуру, як про культуру рухливих скотарських племен. Довгочасові поселення, колективні могильники із значною кількістю поховань, склад стада, яке включало свиню, знахідки зернотерок та інших землеробських знарядь праці малюють господарство осілих землеробів.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Резюме

Ранний бронзовый век в Среднем Поднепровье характеризуется большим количеством могильников и поселений. В археологической литературе утверждалось мнение, что большинство поселений (в частности Каневская группа) относится к катакомбной культуре, а могильники оставлены племенами другой — среднеднепровской культуры.

В статье этот вопрос пересматривается. Даётся общая характеристика памятников при, этом используются новые материалы, давшие основание для такого пересмотра. Среди них основное место занимает раскопанное автором и Н. Н. Бондарем поселение у с. Исковщина под Каневом. Анализ археологического материала и сравнение инвентаря поселений с инвентарем могильников даёт основание для следующих предположений: 1) Среднее Поднепровье никогда не было занято катакомбной культурой; 2) обе категории памятников, известные в Среднем Поднепровье в раннем бронзовом веке, — поселения и могильники — оставлены одним населением, вероятно, племенами среднеднепровской культуры.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТНІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОСУЛЬСЬКО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

В останній час намітилися певні зрушення у вивченні етнічної карти племен, які жили на півдні Європейської частини СРСР в період раннього залізного віку. При розробці цих питань застосовується метод вивчення локальних груп культури скіфського типу та культур, які їх в цей час оточували, в поєднанні з вивченням попередніх і наступних ланок та з'ясуванням джерел походження культури цих племен в пам'ятках попередньої доби пізньої бронзи. Такий підхід до вивчення археологічних матеріалів за культурно-територіальними «горизонталями» та ретроспективно — за культурно-хронологічними «вертикалями» дозволяє з'ясувати історію окремих народностей протягом тривального періоду — від межі нашої ери до епохи пізньої і навіть середньої бронзи.

Статична карта археологічних культур набуває історичної рухливості і мінливості. У ряді випадків можна простежити періоди найбільших відмінностей і розходжень у вихідних ланках генетичних рядів, визначити напрямок наступних змін і обумовленість їх процесами внутрішнього розвитку, а також різними зовнішніми факторами.

Природно, що картина послідовного розвитку і взаємовпливів різних археологічних культур дістає своє конкретне етнічне розкриття лише в тих випадках, коли вдається достатньо переконливо зв'язати ці дані з історично визначенням етносом або ж з висновками і спостереженнями порівняльно-історичного мовознавства.

Незважаючи на численні лакуни і неясноті та наявність спірних питань, тепер вже є деяка можливість скласти певне уявлення про культурно-етнічну карту Північного Причорномор'я в скіфську добу.

Загальновизнано, що власне скіфські, іраномовні племена, які займали панівне становище в причорноморській Скіфії в VI—IV ст. до н. е., жили в степах від Дону до Дунаю, включаючи степовий Крим. Існує думка про те, що генетичним попередником степових скіфів у добу пізньої бронзи була одна з груп зрубної культури.

Г. І. Мелюкова переконливо довела, що на захід від Дністра, на території лісостепової та степової Молдавії, жили племена фракомовної групи, південна частина яких в VI—IV ст. до н. е. входила в географічні межі Скіфії, тобто знаходилася в політичній залежності від власне скіфів¹.

¹ А. И. Мелюкова, Памятники эпохи поздней бронзы и скифского периода в степном Поднестровье, Доклад на XI конференции Института археологии АН УССР, 1962, Науковий архів ІА АН УРСР.

Послідовна лінія розвитку місцевих культур від доби бронзи до кінця скіфського часу ускладнена тут проникненням різних зовнішніх впливів — західних дунайсько-гальштатських культур та східних культур степової і лісостепової смуг Північного Причорномор'я². Проте вона дозволяє простежити шлях від доби пізньої бронзи до культури історичних гетів і даків.

У Правобережному лісостепу вдалося намітити безперервну лінію етногенезу від доби бронзи (кінець II тисячоліття до н. е.) до початку нашої ери. Спадковість культур до часу історично засвідчених слов'ян, а також зіставлення висновків археології з даними лінгвістики дозволяють вбачати в цій території одну з основних областей найдавнішого розселення слов'янства³.

У VI—IV ст. до н. е. племена Правобережного лісостепу відчули на собі сильний вплив скіфської культури. Південно-східна частина їх (від Бугу до Дніпра) наймовірніше увійшла до складу політичного об'єднання Скіфії під ім'ям скіфів-орачів.

Область Верхнього Подністров'я (територія західних областей України) виступає як область контакту між правобережно-середньодніпровськими племенами і фракомовними племенами карпата-дунайської групи⁴. Скіфський вплив, як свідчать пам'ятки цієї території, був тут короткосічним і слабшим. За своїм походженням ці племена пов'язані з тією ж культурою білогрудівсько-чорноліського типу, що й племена Правобережного лісостепу.

Г. Т. Ковпаненко довела, що в VII ст. до н. е., в період пізнього чорнолісся, частина населення з Києво-Черкаського Правобережжя пересунулась на лівий берег Дніпра, в басейн середньої течії р. Ворскли⁵. За етнічною приналежністю ворсклинська група має ту ж основу, що й правобережні племена.

Що ж до милоградської культури, яка займає Правобережне полісся на північ від Прип'яті, басейн Сожа на Лівобережжі і частково контактує з скіфською правобережною культурою в північній частині Лісостепу та на Волині, то, як показали, лінгвістичні дослідження⁶, вона співпадає з зоною суцільної балтійської топоніміки. Встановлено, що ця культура порівняно рано асимілюється зарубинецькими племенами, які просувалися з півдня і в яких вбачають стародавніх слов'ян.

Балтійська топоніміка з певною домішкою волзько-фінського елементу поширина на Лівобережному поліссі на північ від р. Сейму. Очевидно, в одному з цих двох напрямків буде розв'язане питання про етнічну приналежність племен юхнівської культури. В верхів'ях Сейму юхнівські племена стикалися з західною гілкою племен дъяківської культури верхів'я Оки.

За Доном жили іраномовні сарматські племена, північними сусідами котрих були фінно-угорські племена дъяково-городецької культури. Воронезька група скіфських пам'яток виявляє найраніші сліди контакту скіфської та сарматської культур.

Сіндо-меотські племена Кубанської низовини і Тамані належали до іbero-кавказької групи, таврські племена гірського Криму були су-

² А. И. Мелюкова, Исследование памятников предскифской и скифской эпох в лесостепной Молдавии, Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики, Кишинев, 1960, стор. 129.

³ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 228 і далі.

⁴ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 6 і далі.

⁵ Г. Т. Ковпаненко, Племена скіфского периода на Ворскле, Автореферат кандидатської диссертации, М., 1963, стор. 7, 8.

⁶ В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 154 і далі.

сідами скіфів з півдня та південного сходу. Щодо таврів, то О. М. Лесков висловив припущення, що за своїм походженням вони тяжіють до племен Західного Кавказу⁷.

Одним з нез'ясованих залишається питання про етнічну принадлежність племен скіфської культури, які жили на Лівобережжі в Посульсько-Донецькому лісостепу. В літературі з цього питання є лише окремі згадки і побіжно висловлені міркування, які не базуються на спеціальному розгляді усієї сукупності даних.

Все це знаходиться у повній невідповідності з численним археологічним матеріалом і ступенем його вивченості.

При розгляді питання про етнічні зв'язки племен Посульсько-Донецького лісостепу слід виходити з таких принципово важливих положень:

1. Скіфська культура не має тут генетичних зв'язків з місцевою попередньою культурою бронзової доби, представленою пам'ятками бондарихінського типу⁸.

2. Скіфська культура з'являється на цій території у готових, складених формах в зв'язку з приходом сюди нових груп населення.

3. Проникнення це було раптовим, широким і масовим і відбувалося десь близько середини VI ст. до н. е. Цікаво відзначити, що переважна більшість курганів Посулля (не менше 2/3) відносяться до середини — другої половини VI ст. до н. е.

В цьому відношенні перехід від доскіфського до наступного — скіфського часу в Посульсько-Донецькому лісостепу різко несхожий на аналогічний процес на Правобережжі, де починаючи з кінця VII ст. до н. е. спостерігається спочатку поступове, а потім все більш інтенсивне проникнення скіфських елементів в місцеву культуру. Цей процес мав тут вигляд засвоєння місцевим населенням різних елементів скіфської культури в результаті зміни політичної обстановки, але в його побуті і звичаях залишилося багато рис спадковості від попереднього, доскіфського періоду. Особливо чітко вони простежуються в кераміці та обряді поховання.

На території Лівобережжя ми бачимо різку і раптову зміну культур з відтисненням місцевих племен, які жили тут в передскіфський час, в область Полісся, на північ, у верхів'я Сейму і на Десну.

Прийшлій характер скіфської культури Посульсько-Донецької групи і появу її тут близько середини VI ст. до н. е., очевидно, заперечувати немає підстав.

Для вирішення питання про етнічну принадлежність населення цієї групи головного значення набуває встановлення факту, з яким населенням кінця VII—початку IV ст. до н. е. воно може бути пов'язане за своїм походженням.

В період, який передував тутяві пам'яток скіфського типу, скіфська культура відома в межах двох територій: 1) на півдні — в азовочорноморських степах, на Кубані, а також на Кавказі; 2) в Правобережному лісостепу і пов'язаних з ним пам'ятках Поворскля.

Отже, в рішенні цього питання можливими є два тлумачення: або населення Посульсько-Донецької групи прийшло з Лісостепового правобережжя безпосередньо чи через басейн Ворскли, що в даному випадку не є таким вже істотним, або ж з півдня, з території, з якою пов'язано поширення скіфської культури в Північному Причорномор'ї в цілому.

Цілком очевидно, що в кожному з цих випадків вирішення ни-

⁷ А. М. Лесков, Таврская культура в горном Крыму, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1961, стор. 10—12.

⁸ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1960, № 1, стор. 26 і далі.

тання про етнічну принадлежність населення території, яка нас цікавить, буде різним. В першому випадку ми матимемо право говорити про однокультурність і одноетнічність усіх племен Середньодніпровського лісостепу, як це вважає І. І. Ляпушкін⁹, і питання про етнос населення цієї групи буде вирішуватися в залежності від того, як це буде встановлено для Правобережжя. В іншому разі доведеться визнати, що в скіфський час племена Правобережного і Лівобережного лісостепу протистояли одне одному, як два різних народи, з яких останній був етнічно пов'язаний з населенням степової Скіфії.

Очевидно, при вирішенні цього питання слід спеціально розглянути пам'ятки обох названих груп в період, що безпосередньо передує переселенню, і оцінити, яка з них найбільш відповідає пам'яткам Сули і Сіверського Дніця.

У VIII—VII ст. до н. е. в південно-східній частині степової смуги Північного Причорномор'я була поширенна культура ранніх кочівників, виділена О. О. Іессеном за групою речей з Новочеркаського скарбу¹⁰. Вона представлена похованнями кінних воїнів. Основна кількість виділених О. О. Іессеном пам'яток зосереджена на території Нижнього Дону та Північного Кавказу. Проте знахідки останніх років (курган Гіреєва Могила, курган в околицях Сімферополя, поховання біля с. Бутенки на Ворсклі, курган біля с. Носачево на Черкащині), а також уточнення датувань та культурної принадлежності раніше відомих пам'яток (кургани біля сіл Камишеваха, Чорногорівка, Мала Цимбалка) дозволили значно розширити ареал цієї культури.

Десь у другій половині VII ст. до н. е. культура групи Новочеркаського скарбу змінюється пам'ятками скіфської культури келермеського типу, ряд елементів якої є прямим і безпосереднім продовженням першої. Серед них — стременоподібні (а частково — і кобанські) вудила, хрестоподібні бляхи кінської вуздечки, прикрашені солярними знаками, залізні мечі з брусковидними наверشاами, своєрідні типи бронзових, залізних і кістяних наконечників стріл, залізні наконечники списів, бронзові вотивні сокирки-скіпетри, шумуючі навершя. В прикрасах сокирок-скіпетрів та бронзових навершь (станиця Махошевська) помітні найдавніші прояви скіфського звіриного стилю¹¹.

Все це дає нам підставу вбачати в культурі Новочеркаського скарбу пам'ятки найдавніших скіфів часів початку передньоазіатських походів, а в культурі келермеського типу — їх безпосереднє продовження періоду закінчення цих походів і повернення скіфів до Причорномор'я.

Що ж до обряду поховання племен культури Новочеркаського скарбу, то він поки що залишається мало з'ясованим. Відомо тільки, що в кургані поблизу с. Носачево та в кургані поблизу Сімферополя поховання знаходилися в дерев'яних склепах, на перекриття яких були покладені предмети кінського спорядження. Поховання здійснені по обряду витягнутого тілопокладення, головою на захід та південний захід.

Скіфські поховання, котрі датуються кінцем VII — початком VI ст. до н. е., в степовій смузі нечисленні. Ось вони:

1. Поховання в кургані Темир-Гора поблизу Керчі. Скіфська могила тут виявилася основною. В похованні знайдено: родоську посудину другої половини VII ст. до н. е., кістяний наконечник псалія

⁹ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961, стор. 28.

¹⁰ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, М., 1953, стор. 47 і далі; його ж, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, сб. «Вопросы скіфо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 112.

¹¹ В. А. Ильинская, Культовые жезлы скіфского и предскіфского времени, сб. «Новое в советской археологии», М., 1965, стор. 206—211.

у вигляді орлиної голівки, кістяну бляху у вигляді тварини, яка згорнулася в кільце, шість кістяних трубочок, два бронзових наконечника стріл, вісім кістяних предметів у вигляді цвяшків з грибоподібною шляпкою та бронзовий прутик у золотій оправі¹².

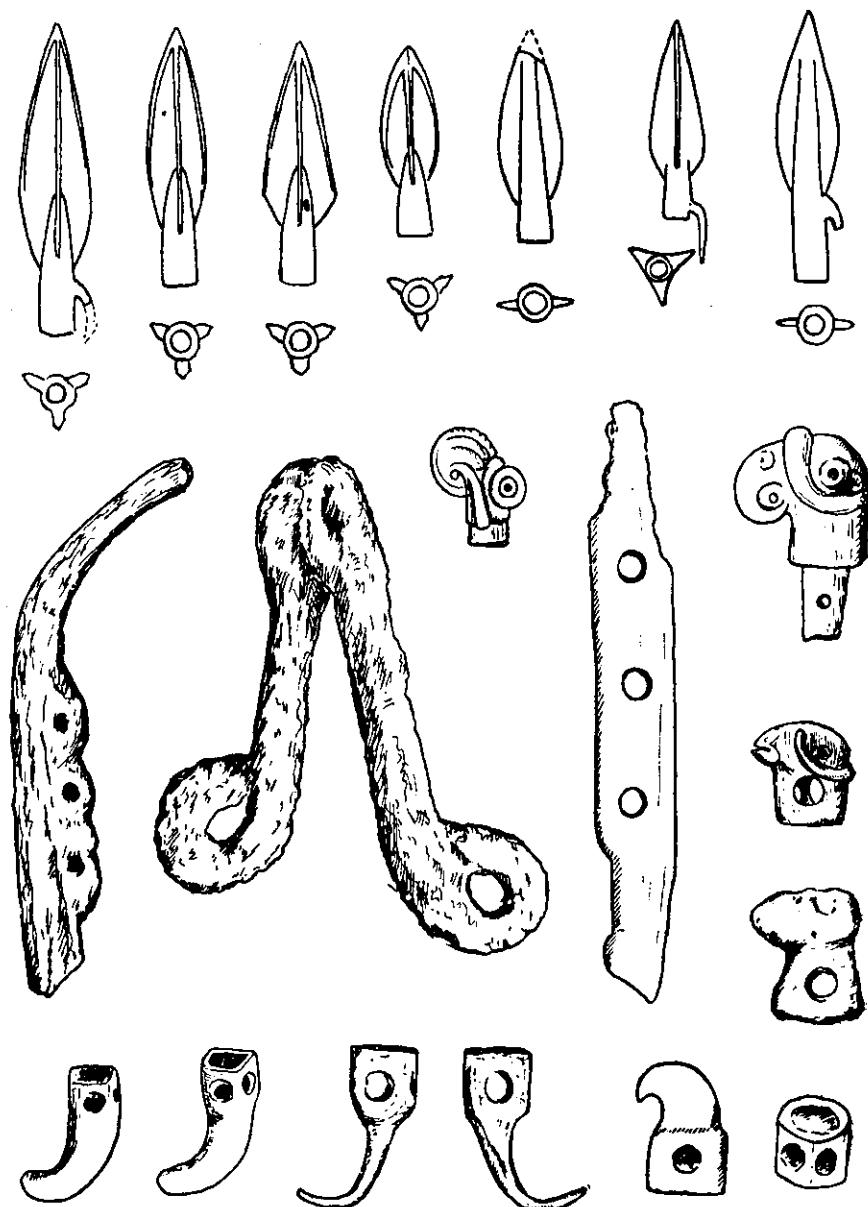

Рис. 1. Скіфські речі з Кармір-Блура (кінець VII — початок VI ст. до н. е.).

2. Курган № 3 біля с. Сірогози¹³. Поховання впускне (№ 5). Могила з підбоєм, похованого орієнтовано на південний захід, при похованні виявлено кістяний наконечник псалія у вигляді пташиної голівки, бронзовий трилопатевий і кістяний піраміdalnyi наконечники стріл та чотири «цвяшка» з грибовидною шляпкою.

¹² ОАК за 1870—1871 рр., СПб., 1874, стор. ХХ.

¹³ ІАК, вип. 19, СПб., 1906, стор. 85.

3. Курган біля Цукур-Лиману на Таманському півострові¹⁴. Тут знайдено родоську ойнохою кінця VIII ст. до н. е., набір ранньоскіфських бронзових наконечників стріл, в тому числі кілька шиполистих, бронзовий клювець і бронзову бляху у вигляді звернених одна до одної фігурок левів. Б. Б. Піotrosький порівнює останнє з зображеннями на окутті піхов з Мельгуновського кургану і на кістяній пластинці з Кармір-Блура¹⁵.

4. Курган на р. Калитві біля слободи Криворіжжя¹⁶, де разом з самоською посудиною часу не пізніше початку VI ст. до н. е. виявлено срібну голівку бика, котра була складовою частиною прикрас ассирійського табурета VIII—VII ст. до н. е.

Велика кількість ранньоскіфських предметів і поховань є на Кавказі — в його передгірських та гірських районах¹⁷. Природно, що для нас великий інтерес являють ті комплекси, матеріал яких дозволяє уточнити датування.

Особливо цікавим в цьому відношенні є комплекс знахідок скіфських речей з Кармір-Блура, які відносяться до часу не пізніше межі VII—VI ст. до н. е.¹⁸. Тут було знайдено чудову серію предметів скіфської архаїки: довгий залізний меч, подібний до меча Старшої Могили, короткий меч-акінак, набір архаїчних дво- і трилопатевих стріл, предмети вуздечного спорядження — залізні вудила з кільцевидними петлями, залізні стрижнеподібні псалії, кістяні пластинчасті псалії з різблінням в звіриному стилі, кістяні наконечники псаліїв з голівками грифо-барана, набір кістяних і бронзових пряжок-пронизок у вигляді стовпчиків або ікла, дзьоба чи пазура, а також голівок орлів, барана або грифо-барана, оформлені в звіриному стилі (рис. 1, 2).

З Кармір-Блура походять також намистини у вигляді конічних розеток та кістяні чотиригранні стовпчики, прикрашені скіфським орнаментом у вигляді вертикального ряду голівок хижих птахів і геометричного візерунка з трикутників, що, стикаючись, утворюють квад-

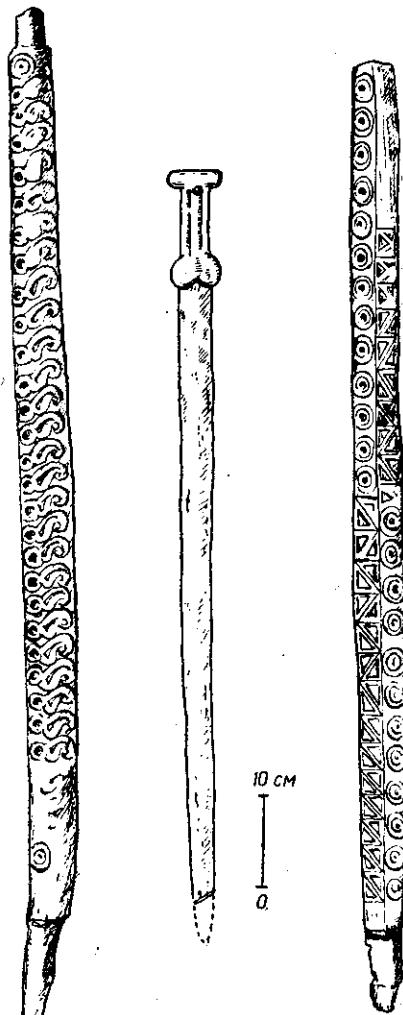

Рис. 2. Скіфські речі з Кармір-Блура: (кінець VII—початок VI ст. до н. е.).

¹⁴ Е. Прушевская, Родоссая ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове, ИАК, вып. 63, Пг., 1917, стор. 31 і далі.

¹⁵ Б. Б. Піotrosький, Ванске царство, М., 1959, стор. 255.

¹⁶ А. П. Манцевич, Головка бика из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве, СА. 1958, № 2, стор. 196 і далі.

¹⁷ Б. Б. Піotrosький, Археология Закавказья, Л., 1949; Е. Н. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 54 і далі.

¹⁸ Б. Б. Піetrosький, Ванске царство, стор. 240 і далі; його ж, Город бога Тайшебы, СА, 1959, № 2, стор. 177; його ж, Скифы и древний Восток, СА, XIX, М., 1954, стор. 143.

рат. Цей орнамент відомий на кістяних псаліях з Жаботинського кургану та поселення.

Безперечно до VII ст. до н. е. належить чудовий комплекс поховання № 68 з могильника Тлі, де скіфські предмети — акінак, залізний спис, бронзові вудила з стременоподібними петлями, кістяні псалії з трьома отворами, прикрашені різблленням і зображенням солярних знаків на місцях виступів¹⁹, виявилися разом з набором датуючих кавказьких бронз: сокирою колхідського типу, двох бронзових сітул, двох фібул з дугоподібною спинкою і уламком бронзового пояса (рис. 3).

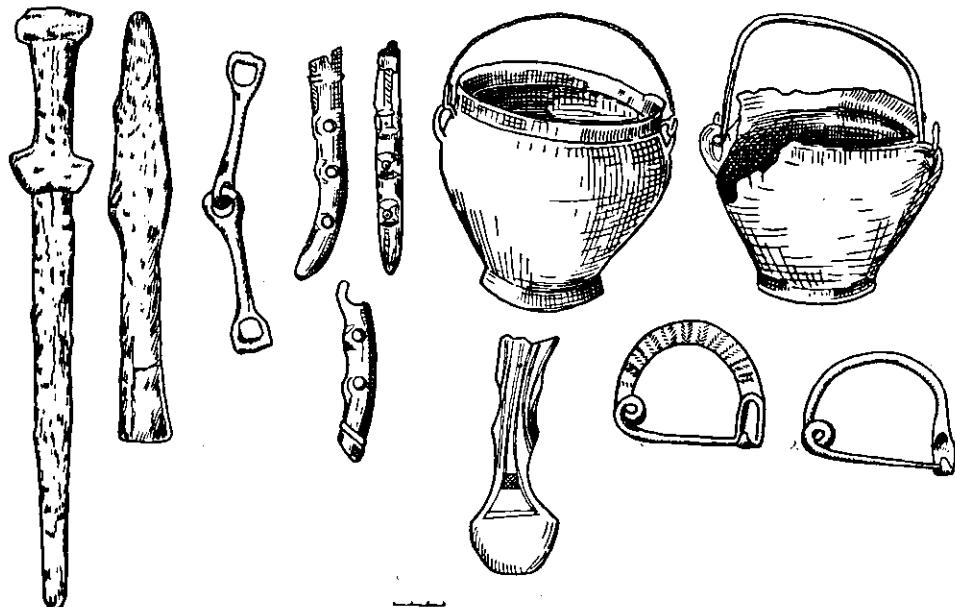

Рис. 3. Речі скіфського і кобанського типів з поховання № 68 могильника Тлі, кінець VII ст. до н. е. (за Б. В. Теховим).

В похованні № 93 цього ж могильника були знайдені акінак, на-конечник списа та бойова сокира-молоток (рис. 4).

До рубежу VII—VI ст. до н. е., очевидно, слід віднести і скіфське поховання з конем біля с. Куланурхва в Абхазії²⁰. Залізний кинджал кавказького типу з цього поховання знаходить відповідність серед знахідок на Кармір-Блурі. До складу сагайдачного набору входили 5 на-конечників стріл, котрі мали подовжено ромбічне перо, подібно до стріл з кургану № 524 біля с. Жаботина. В складі цього комплексу, поряд з бронзовими, були кілька залізних на-конечників стріл і дві бойові сокири-молотка. Кінь був загнузданий бронзовими вудилами з стременоподібними петлями і залізними стрижневидними псаліями.

Найцікавішу групу ранньоскіфських знахідок дають, без сумніву, кургани Кубанської групи, з яких найранішими є кургани біля станиці Келермеської, курган 1910 р. біля станиці Ульської та курган біля станиці Костромської 1897 р. (рис. 5).

В результаті різного підходу до датування Келермеських курганів час їх визначений в межах не пізніше першої половини VI ст. до н. е. За думкою О. О. Іессена, безсумнівних вказівок на дату пізніше 550 р.

¹⁹ Б. В. Техов, Раскопки Тлійского могильника, 1960 г., СА. 1963, № 1, стор. 170.

²⁰ М. М. Трапш, Памятники колхидской и скіфської культури в с. Куланурхва Абхазької АССР, Сухуми, 1962, стор. 21 і далі.

до н. е. тут немає, культура Келермеських курганів не може бути далеко відірваною в часі від знахідок Кермір-Блура²¹.

Інші дослідники пам'яток Кавказу також висловлюються на користь більш давньої дати Келермеських курганів.

Б. Б. Піotrosький гадає, що комплекс предметів з золотими прикрасами східного типу, по аналогії із знахідками з Зівіє, слід датувати часом не пізніше початку VI, а можливо, і кінцем VII ст. до н. е.²²

Є. І. Крупнов вважає, що Келермеський курган № 2, в якому знайдено бронзову ручку кавказької посудини з зображенням звіриної голівки, в світлі останніх досліджень мусить бути віднесений якщо не до рубежу VII—VI, то, принаймні, до самого початку VI ст. до н. е.²³

А. П. Манцевич відзначила наявність серед келермеських знахідок уламків асірійських табуретів VIII—VII ст. до н. е.²⁴

Все це, здається нам, є обґрутованою підставою для деякого поглиблення датувань келермеських курганів і пов'язаної з ними групи пам'яток.

В даному випадку для нас важливо відзначити, що в період, який безпосередньо передував появлі скіфських курганів Посульської групи (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), на степовому півдні і по щляхах просування скіфів з Передньої Азії через Кавказ вже існував розвинutий, зформований комплекс ранньоскіфської матеріальної культури з усіма її основними ознаками: зброєю, кінським спорядженням, звіриним стилем, своєрідними предметами культу, традиціями похованого ритуалу.

В свій час ще О. О. Спіцин вказав на схожість і певну близькість культурних елементів ранніх курганів Полтавської (тобто Посульської) і Кубанської груп²⁵.

Навряд чи можна заперечувати, що кургани некрополі Посулля, більшість поховань яких відноситься до VI ст. до н. е., є найбільш «скіфськими» з усіх інших груп скіфської культури лісостепової суми. Це проявилось у відсутності тут місцевої культурної підоснови, в тому, що скіфський комплекс є тут основним і керівним, в яскраво підкресленому значенні вершицтва, виключно великій кількості кінського спорядження, витворів раннього звіриного стилю, скіфських культових принадлежностей тощо.

Ряд категорій речей цієї групи: скіфські навершя, бронзові ритуальні сокирки-скіпетри, бойові сокири, кінське спорядження, основні образи звіриного стилю, особливості похованального ритуалу — розглянуті нами в спеціальних нарисах.

Вивчення скіфських бойових сокир²⁶ показало, що основний тип

²¹ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 112, 113.

²² Б. Б. Піotrosький, Ванське царство, стор. 248, 249.

²³ Е. І. Крупнов, Жемталінський клад, М., 1952, стор. 28.

²⁴ А. П. Манцевич, вказ. праця, стор. 201.

²⁵ А. А. Спіцин, Курганы скіфов-пахарей, ИАК, вып. 65, Пг., 1918, стор. 137.

²⁶ В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія т. XII, К., 1961, стор. 49, 50.

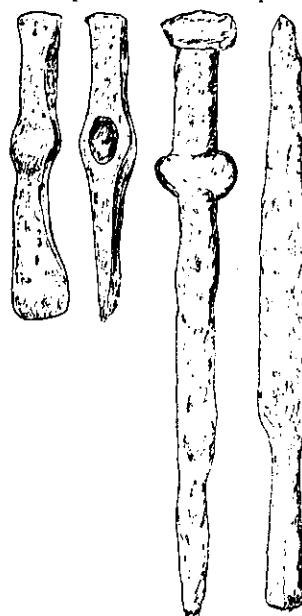

Рис. 4. Скіфські речі з поховання № 93 могильника Тлі, кінець VII ст. до н. е.

цієї зброї — сокири-молотки — за джерелами свого походження най-імовірніше пов'язані з кавказькими бронзовими провушними сокирами кінця доби бронзи. В пам'ятках Кавказу залишні сокири-молотки зустрічаються починаючи з VII ст. до н. е. Масовість цієї зброї на Кавказі дозволила Г. Ф. Гобеджішвілі²⁷ висловити думку про поширення цієї зброї на північ з Кавказу.

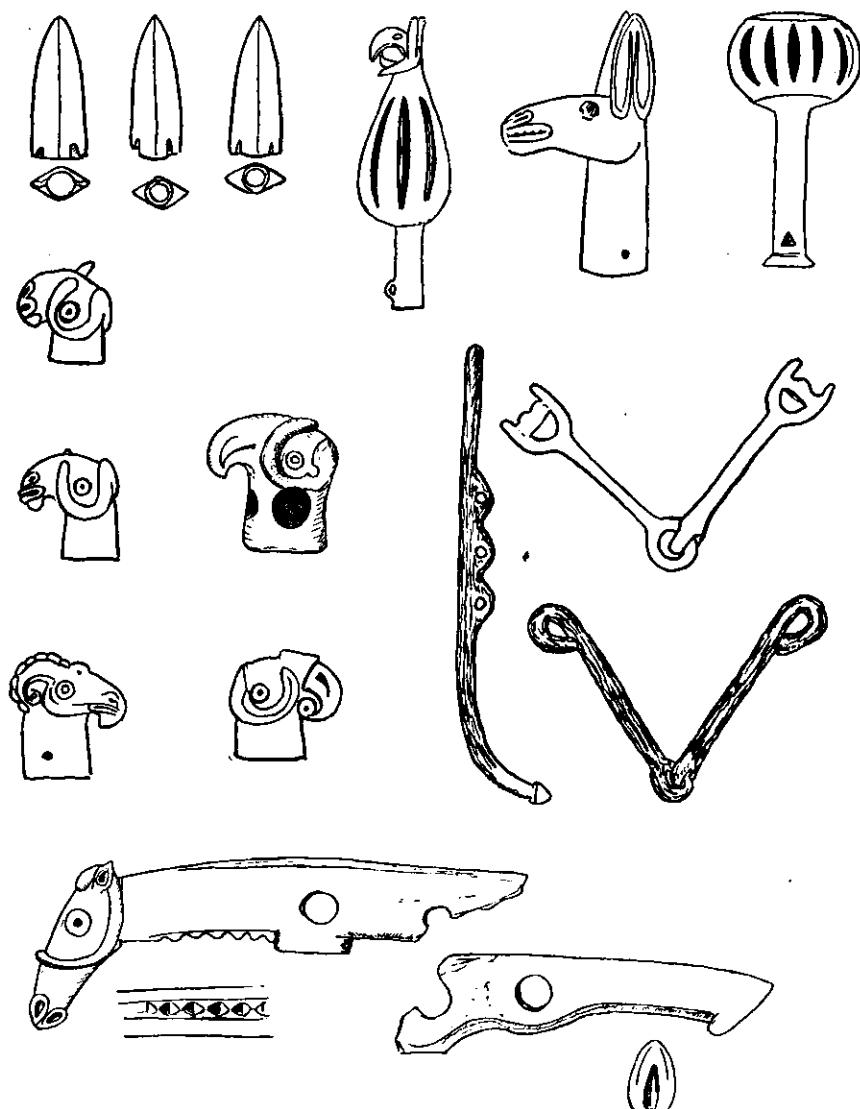

Рис. 5. Південноскіфська група. Скіфські предмети першої половини VI ст. до н. е.

Як свідчать писемні джерела та серія зображень на скіфських кам'яних бабах і предметах грецької торевтики, в VI—IV ст. до н. е. залишні бойові сокири відомі на всій території скіфської культури. Вони міцно увійшли до складу основної скіфської паноплії.

²⁷ Г. Ф. Гобеджішвілі, Памятники древнегрузинского горного дела и металлургии в окрестностях с. Геби, Сообщения АН Грузинской ССР, т. XIII, Тбилиси, 1952, № 3, стор. 188; Е. И. Крупнов, О походах скифов через Кавказ, Вопросы скіфо-сарматской археологии, стор. 192.

При цьому область Посулля виділяється як своєрідний центр знахідок бойових сокир, де в межах порівняно невеликої території зосереджена майже половина всіх відомих в Скіфії знахідок зброї цього типу.

Звідси ж походять чотири з одинадцяти відомих у Скіфії знахідок бронзових сокирок-скіпетрів, котрі були відмітними знаками скіфських воєначальників. За своїм походженням вони пов'язані з так званими кінноголовими скіпетрами, поширеними в пам'ятках фрако-кіммерійської культури та культури Новочеркаського скарбу (VIII—VII ст. до н. е.)²⁸.

Ще з більшою очевидністю залежність пам'яток Посулля від південно-скіфських помітна в такій групі специфічно скіфських культових предметів, як шумуючі навершя²⁹. Саме Північний Кавказ та Посулля є головними центрами їх поширення, причому на Кубані відомі найраніші типи, які відносяться ще до VII ст. до н. е. (махшевські). Кубанська серія навершь численна і різноманітна. Тут трапляються екземпляри, невідомі в інших частинах Скіфії. В той же час всі ранньоскіфські навершя Сули знаходять собі відповідності і паралелі в кубанській серії. Така їх залежність визначає напрям культурних зв'язків.

В стечу, на Кубані та на Кавказі в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. вже склався повний комплект ранньоскіфської вузди, який трохи пізніше набув великого поширення в похованнях Посулля. Якщо в курганах Кубані відомі найбільші гекатомби верхових коней, загнужданих вуздечками (в першому Келермеському кургані виявилося дванадцять коней з вуздечками, в другому — шістнадцять, в Коєгромському — не менше десяти), то в курганах Посулля їм відповідає покладення до могили великої кількості кінських вуздечок, яких в могилах знаті буває по 10—20, а в могилах рядових воїнів — від однієї-двох до шести штук³⁰. В 66 ранньоскіфських чоловічих могилах, що становить загальну їх кількість, вдалося виявити не менше 150 вуздечок. Виявлено рештки не менше 40 вуздечок із ранніх знахідок, котрі втратили зв'язок з похованнями. Це набагато перевищує загальну кількість знахідок вуздечок в усіх інших похованнях VI ст. до н. е. в зоні лісостепу.

Типи речей кінського спорядження VI ст. до н. е. в цілому одинакові для всієї території поширення скіфської культури. Проте в пам'ятках Південноскіфської та Посульської груп вони відрізняються численністю і різноманітністю, значною кількістю прикрас із різьбленої кістки та бронзи, виконаних в манері ранньоскіфського звіриного стилю³¹.

Досить істотним є співпадання цілого ряду специфічних деталей. Серед ранніх прикрас в курганах Посульської групи в десяти випадках трапляються набори намиста, до складу котрих поряд з пастовим бісером і т. ін. входять голубі та білі намистини у вигляді конічних розеток, центром виробництва яких, як тепер встановлено, в VII—VI ст. до н. е. було Центральне Закавказзя. Подібні прикраси відомі в Моздокському могильнику³² та в Кармір-Блурі. В пам'ятках Право-

²⁸ В. А. Ильинская, Культовые жезлы скіфского и предскіфского времени, сб. «Новое в советской археологии», стор. 206—211.

²⁹ В. А. Іллінська, Про скіфські навершники, Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 33 і далі.

³⁰ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. э., Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

³¹ В. А. Ильинская, Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля, СА, 1965, № 1, стор. 86 і далі.

³² А. А. Иессен, Б. Б. Пиотровский, Моздокский могильник, Л., 1940, табл. V.

бережного лісостепу та Поворскля цей тип намиста трапляється значно рідше³³.

Серед прикрас на Сулі відомі також трубчасті пронизки із спірально зігнутого бронзового дроту чи стрічки, а також бронзові перстеніки з плоскої стрічки з кінцями, згорнутими в два спіральних щитки. Навряд чи можна сумніватися в тому, що ці прикраси — кавказького походження, подібні їм відомі серед знахідок в могильнику біля с. Куланурхва³⁴, в Луговому³⁵ і Моздокському могильниках³⁶.

Рідкісний тип бронзових пряжок-пронизок у вигляді пазура птаха з Шумейківського кургану має єдину аналогію серед вуздечних приналежностей з Қармір-Блура. В Старшій Могилі є 40 унікальних бронзових пірамідально-ромбічних наконечників стріл з виїмкою в основі і схованою втулкою. Єдину паралель їм становлять чотири бронзових наконечники з сагайдачних наборів Келермеса, які зберігаються в Ермітажі і не увійшли до публікації Pay.

Довгий меч Старшої Могили знаходить собі, як відомо, найближчу відповідність в довгому мечі з Қармір-Блура, а короткий меч являє собою найближчу паралель акінакам Келермеського і Мельгуновського курганів. На нижньому бронзовому окутті піхов цього меча зображені фігурка «пантери» в тому варіанті, який зустрічається на зображеннях Зівіє та рукояті келермеської сокири.

Всі ці дані вказують на тісний зв'язок ранніх курганів Посулля з Кавказом та Південною ранньоскіфською групою кінця VII—першої половини VI ст. до н. е.

Найскладнішим залишається питання про відповідність місцевої ліпної кераміки двох порівнюваних груп. Щодо кераміки посульського типу, то вона досить повно охарактеризована в спеціальних працях П. Д. Ліберова³⁷, Б. А. Шрамка³⁸, І. І. Ляпушкина³⁹ і в наших статтях, присвячених пам'яткам Сули, Псла та Сейму⁴⁰.

До основних керамічних типів тут відносяться високі горщики з тулубом, який розширюється біля пояса або плічок і має високе денце порівняно невеликого діаметру, часто з виступаючим піддоном. Варіанти форми залежать, в основному, від більшого чи меншого ступеню звуженості шийки та відігнутості вінець. Основним мотивом орнаменту є пальцевий рельєф або косі насічки по зовнішньому краю вінець в поєданні з наскрізними проколами (рис. 6).

Звичайною знахідкою є миски на високому піддоні з прямим або загнутим всередину краєм, серед яких трапляються лощені і нелощені, та великі глекоподібні посудини з округлим тулубом і циліндричними вінцями. Зустрічаються горщики з носиком для зливання.

Дуже поширеними були невеликі горщики та мисочки простих форм і досить грубого виробу. Серед перших переважають банкові горщики та горщики з слабо відігнутими вінцями і трохи опуклим

³³ Подібні намистини походять з поховань в курганах № 143 біля с. Тинетинка і № 100 біля с. Синявка. Див.: Смела, II, СПБ., 1894, табл. V, C.

³⁴ М. М. Трапш, Памятники колхідської и скифської культур в с. Куланурхва Абхазької АССР, Абгосиздат, 1962, табл. XXII, 3.

³⁵ Р. М. Мунчев, Луговой могильник, Древности Чечено-Ингушетии, М., 1963, стор. 157, 170, 191.

³⁶ В. Б. Виноградов, А. И. Шкурко, О некоторых предметах звериного стиля из Центрального Предкавказья в скифское время, Сборник докладов на VI и VII Всесоюзных археологических студенческих конференциях, изд. МГУ, 1963, стор. 37.

³⁷ П. Д. Либеров, Памятники скифского времени бассейна Северного Донца, МИА, № 113, М., 1962, стор. 49 і далі.

³⁸ Б. А. Шрамко, Древности Северного Донца, Харьков, 1962, стор. 176 і далі.

³⁹ И. И. Ляпушкин, вказ. праця, стор. 18 і далі.

⁴⁰ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 168; й іж., Басівське городище, Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 60 і далі; й іж., Скифские памятники в бассейне р. Псла, СА, XXVII, М., 1952, стор. 232.

тулубом. Деякі з них повторюють форму кухонного посуду, інші більш оригінальні. Відомі глибокі келихи з петельчастими ручками. Невеликі посудини орнаментовані рідко. Вони трапляються на поселеннях, але особливо часто — в похованнях (рис. 7).

Чорнолощена кераміка специфічних форм (корчаги, кубки, черпаки) не характерна для скіфської культури посульсько-донецького типу.

Форми кераміки дуже сталі, вони зберігають свої основні риси протягом всього скіфського періоду — з VI по IV ст. до н. е.

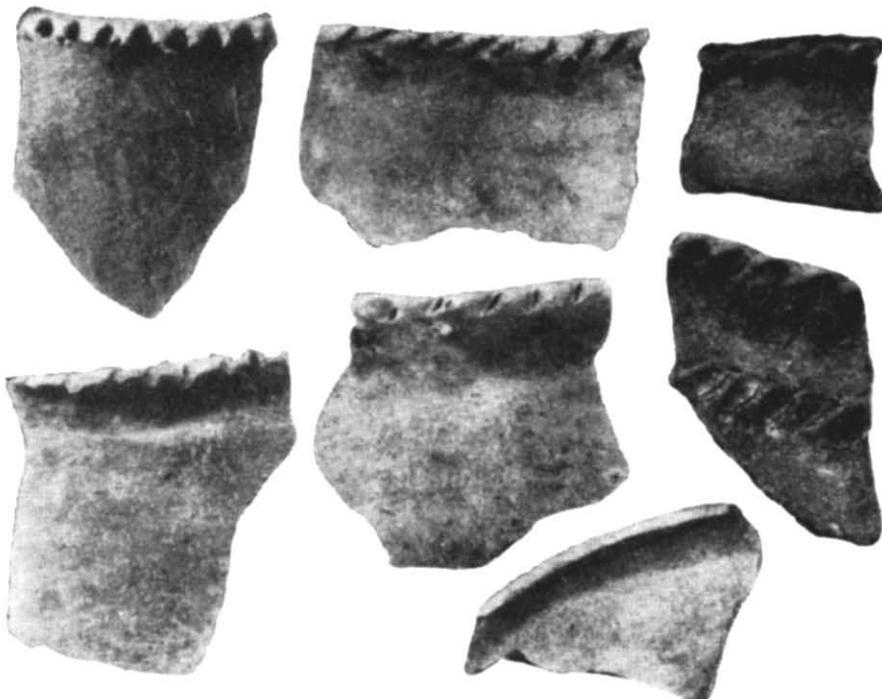

Рис. 6. Кераміка з городища VI ст. до н. е. біля м. Люботин на Сіверському Дніпрі.

При порівнянні цієї кераміки з керамікою степової смуги головна трудність полягає в недостатній вивченості останньої відносно VI—V ст. до н. е. В ранньоскіфських похованнях степу місцевої кераміки не було знайдено. На Кавказі знахідки предметів скіфського типу траплялись звичайно в супроводі посуду, властивого місцевим кавказьким племенам, на території яких знаходилися ці пам'ятки.

Ця неповнота наших знань пояснюється невеликим виробництвом і незначним вживанням глиняного посуду в кочівницькому побуті, де значно більше використовувався дерев'яний та металевий.

Розглянемо докладніше комплекс ранньоскіфської степової кераміки, оскільки спеціальних досліджень з цього питання немає.

Рештки місцевого осілого населення ранньоскіфської доби в степовій смузі збереглися переважно в найближчому оточенні грецьких колоній, на території, що економічно і політично тяжіла до їх сільської периферії. Місцева ліпна кераміка зустрічається тут в супроводі великої кількості грецького посуду, в ряді випадків в певних комплексах і умовах стратиграфії, що дозволяє досить точно визначити її час.

Найраніші групи цієї кераміки представлені на поселеннях на о. Бєрезань та в Широкій Балці. Початок існування першого з них

відноситься до кінця VII, друге існувало від кінця VII до кінця V ст. до н. е.⁴¹

Тепер можна вважати встановленим, що місцева ліпна чорноло-

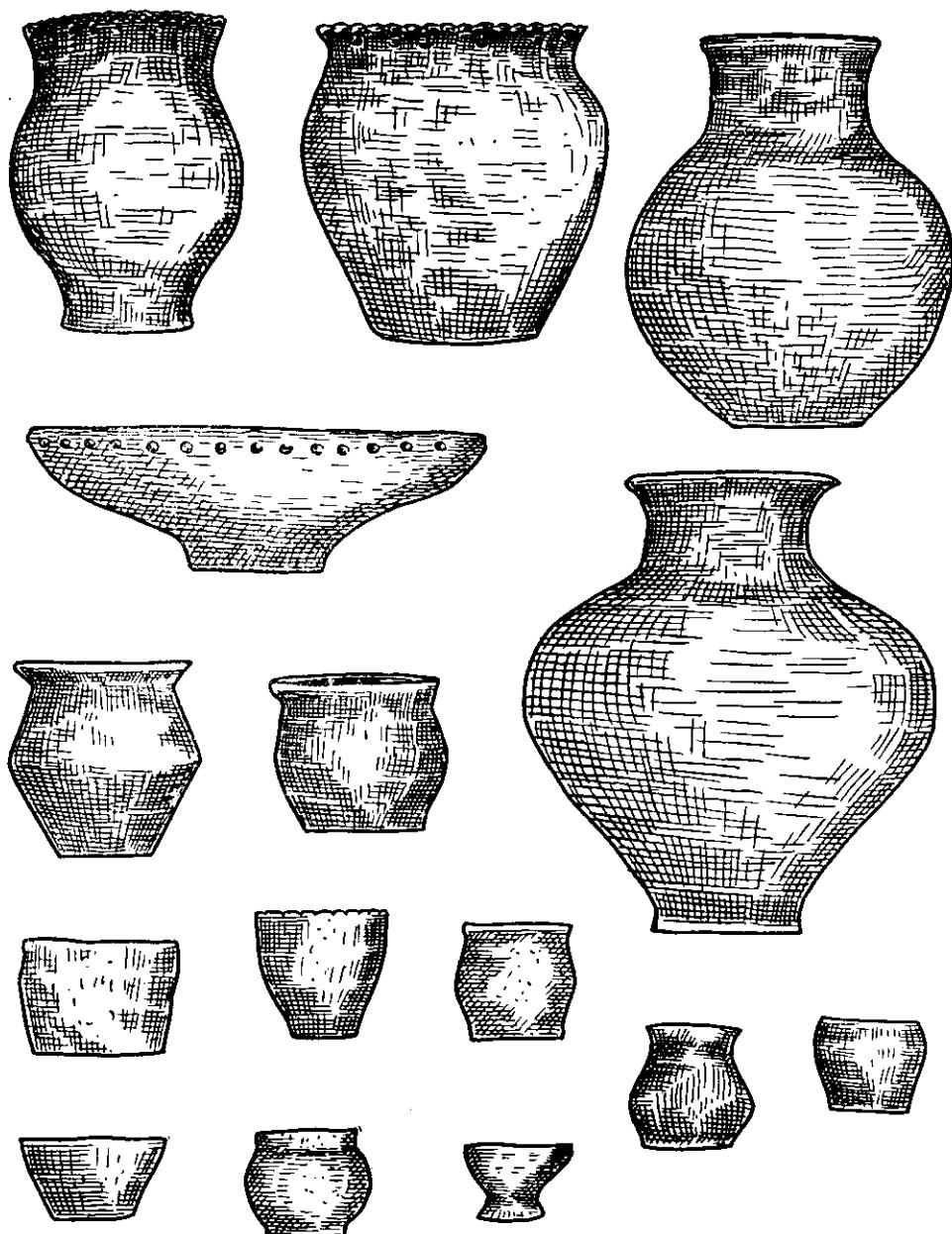

Рис. 7. Основні типи кераміки Посульсько-Донецького лісостепу (VI—IV ст. до н. е.).

щена кераміка, знайдена на Березані⁴² і, в невеликій кількості, в ранньому шарі Ольвії⁴³, знаходить найповніші аналогії в таврській кера-

⁴¹ Б. М. Рабичкин, Поселение Широкая Балка, КСИИМК, вып. XL, 1951, стор. 114.

⁴² Г. О. Дзис-Райко, Ліпна кераміка з о. Березані VII—VI ст. до н. е., Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Одеса, 1959, стор. 36.

⁴³ С. И. Карапшина, О скіфських елементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, М., 1956, стор. 159.

міці так званої кизил-кобинської культури кінця VII—VI ст. до н. е.⁴⁴.

Серед простої кухонної кераміки Березані значну групу становлять високі слабо-профільовані горщики, орнаментовані нижче краю масивним валиком, іноді з наскрізними проколами. Зустрічаються також звичайні ліпні миски, іноді прикрашені різьбленим орнаментом або наліпами.

Серед матеріалів Широкої Балки березанській кераміці найбільше відповідає група посудин з валиковим наліпом. Цей тип кераміки є, очевидно, найранішим, оскільки в комплексах середини — другої половини VI ст. до н. е. він трапляється рідко.

І. В. Яценко виділила серед кераміки Широкої Балки типи посудин більш профільованих, орнаментованих пальцевими вдавлинами по краю вінець або ж на місці переходу від шийки до плічок. Іноді замість вдавлин по краю є косі насічки. Дослідниця бачить аналогії цим посудинам серед кераміки Єлизаветівського та Кам'янського городищ.⁴⁵ Для нас важливо відзначити, що посуд цей зустрічається вже в ранній час, оскільки життя на поселенні біля Широкої Балки припиняється в кінці VI ст. до н. е.

Поселення Вікторівка I та Дніпровське, за визначенням С. І. Капошиной, датуються другою половиною — кінцем VI ст. до н. е.⁴⁶.

Серед кераміки Вікторівського поселення трапляється порівняно невелика кількість ліпних горщиків з валиком на місці відгину вінець. Проте більшість становлять профільовані горщики зі звуженою шийкою та опуклим тулубом, прикрашені пальцевим рельєфом по краю (рис. 8). Іноді цей орнамент поєднується з пояском пальцево-нігтівих відтисків на місці переходу шийки в плічки. Є ліпні миски скіфського типу з вертикальним бортиком. Як відзначає С. І. Капошина, ці форми знаходять собі повні аналогії в кераміці Єлизаветівського та Кам'янського городищ.

Як показали дослідження М. М. Худяка та В. М. Скуднової⁴⁷, на місці Німфея існувало місцеве поселення, від якого збереглися 17 ям з уламками ліпних посудин, кістками тварин, залишками хлібних зерен. «Ями були завалені великими каменями і засипані землею там, де греками споруджувалися будинки. Вся поверхня землі була зрівняна, що, очевидно, сильно зменшило висоту стінок ям, які збереглися. Ось чому у верхніх горизонтах засипки ям, поряд з уламками скіфської кераміки, зустрічаються уламки давньогрецьких посудин середини VI ст. до н. е.⁴⁸

Таким чином, ями відносяться до часу, який передував виникненню грецького міста, і матеріали, які знайдено в них, датуються не пізніше VI ст. до н. е. (рис. 9).

Місцева ліпна кераміка з цих ям представлена уламками чорно-лощеного і простого кухонного посуду. О. М. Лесков переконливо довів, що чорнолощена кераміка, аналогічна знайдений на Березані і в Ольвії, відповідає таврській кераміці VI ст. до н. е. До таврської ж групи належать уламки горщиків без орнаменту з ледве опуклим подовженим тулубом⁴⁹. Крім таврської, тут була невелика кількість кераміки

⁴⁴ А. М. Лесков, Горный Крым в первом тысячелетии до н. э., К., 1965, стор. 34, 45.

⁴⁵ И. В. Яценко, Скифия VII—V вв. до н. э., Труды ГИМ, вып. 36, М., 1959, стор. 27, 28.

⁴⁶ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Побужья, МИА, № 50, стор. 246.

⁴⁷ В. М. Скуднова, Скифские памятники Нимфея, СА, XXI, М., 1946, стор. 306.

⁴⁸ М. М. Худяк, Из истории Нимфея, Л., 1962, стор. 16.

⁴⁹ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 259.

скіфського типу — уламки профільованих горщиків зі звуженою шийкою і відігнутими вінцями, прикрашеними пальцево-нігтевим рельєфом. Поряд з горщиками трапляються миски, посудини з носиком для зливання. Є фрагмент, який імітує форму ручки скіфського бронзового казана.

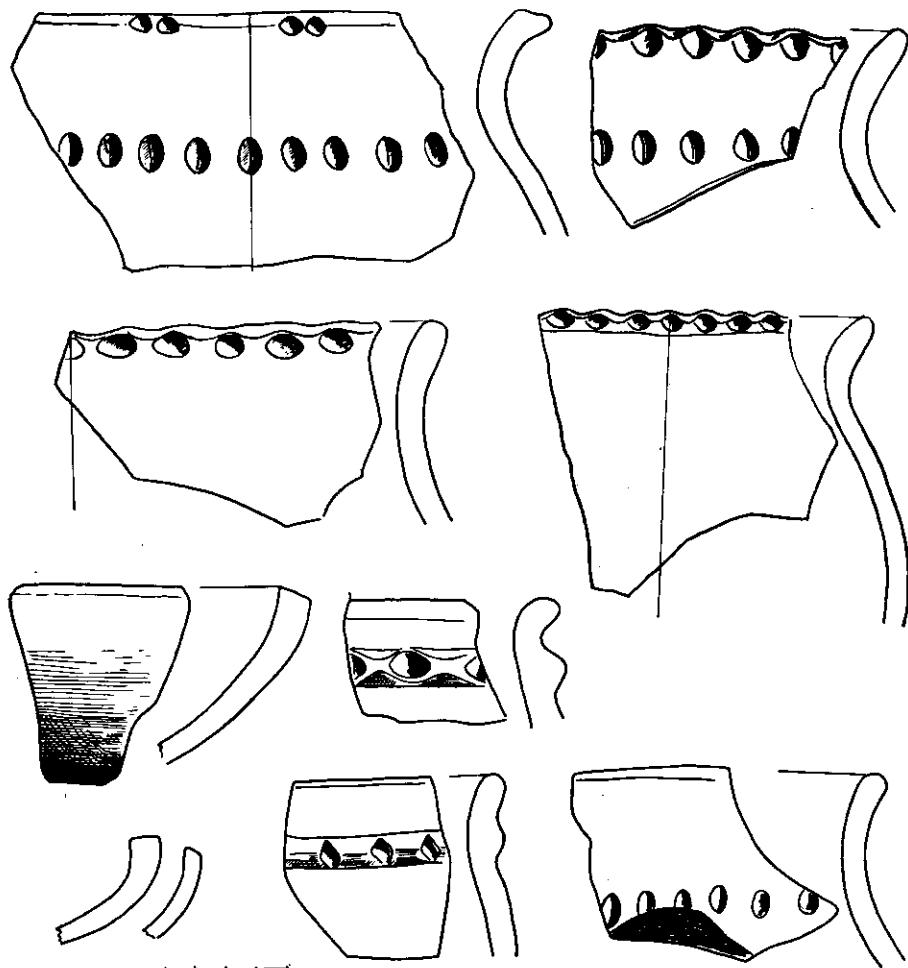

Рис. 8. Кераміка степової смуги з поселення біля с. Вікторівка (друга половина VI—початок V ст. до н. е.).

Подібного ж типу скіфська кераміка виділена О. М. Лесковим на таврських поселеннях VI ст. до н. е.— Нейзацькому та Сімферопольському⁵⁰.

Місцева кераміка скіфського типу з Німфейського поселення багато в чому близька до вікторівської та єлизаветівської, але відрізняється від них тим, що тут зовсім немає валика і рідко трапляється орнамент у вигляді заглиблених відбитків на шийці.

В цілому кераміка із закритих комплексів VI ст. до н. е. не має якихось особливих ознак, які б відрізняли її від більш пізньої.

Наступний хронологічний ступінь представлений матеріалами Єлизаветівського городища⁵¹. Описуючи цю пам'ятку, Т. М. Кніпович від-

⁵⁰ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 261.

⁵¹ Т. Н. Кніпович, Опыт характеристики городища у станицы Елизаветовской, ИГАИМК, вып. 104, М., 1934, стор. 126, 127.

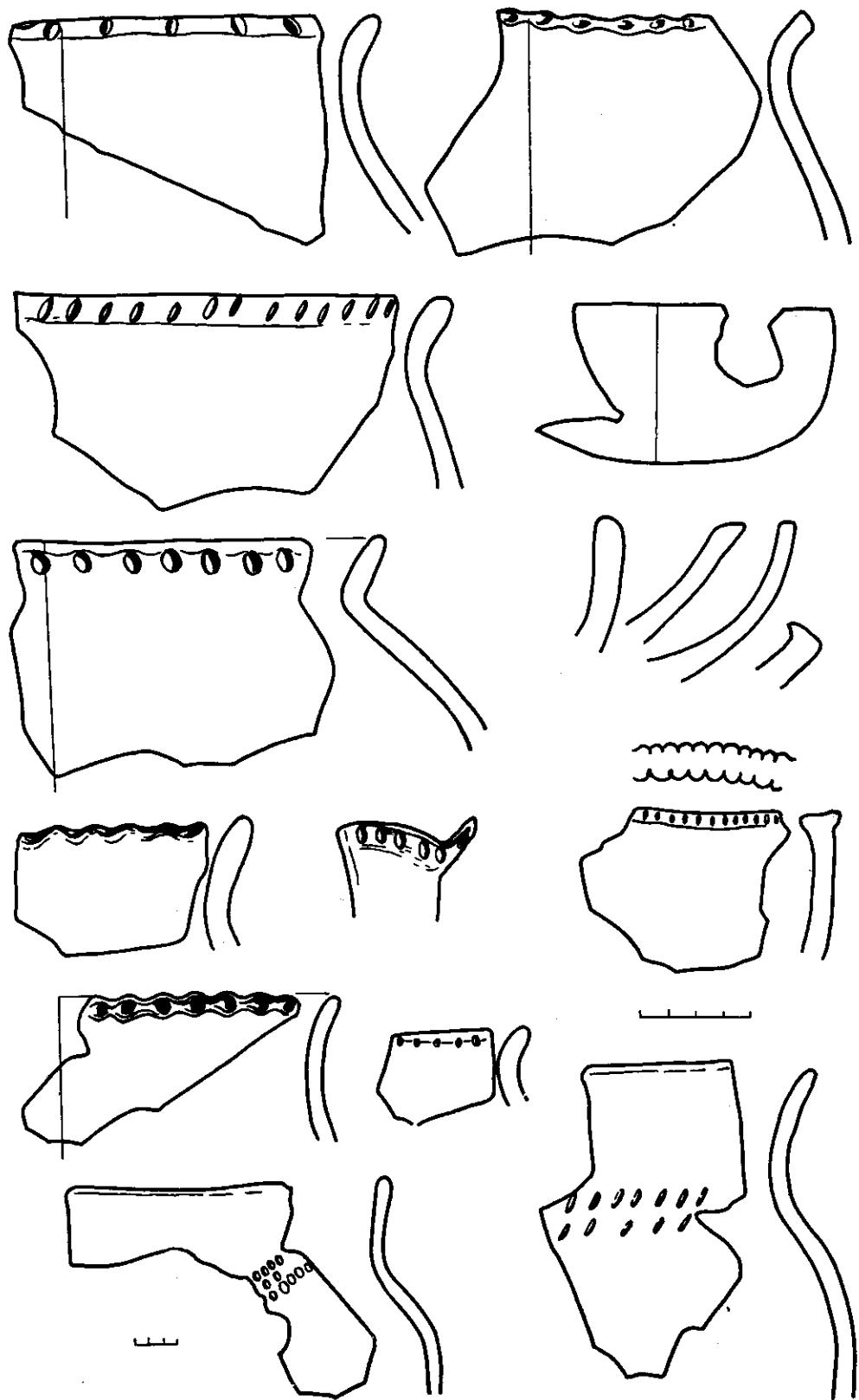

Рис. 9. Німфей. Кераміка з ям VI ст. до н. е.

значила тут наявність античної кераміки V і навіть кінця VI ст. до н. е. Проте за основною масою знахідок вона датувала городище IV ст. до н. е. Нові розкопки В. П. Шилова підтвердили наявність тут культурного шару V ст. до н. е. Серед ліпної кераміки на городищі переважають горщики так званого 1-го типу (за Т. М. Кніпович) зі звуженою, більш-менш високою шийкою, відігнутими вінцями, тулубом, що розширяється біля пояса або плічок, і порівняно невеликим денцем. Орнамент — пальцевий рельєф або насічки по краю, часто в поєднанні з горизонтальним рядом відбитків на шийці. В рідкісних випадках в основі шийки замість відбитків є високий, досить вузький валик з пальцевим рельєфом (рис. 10).

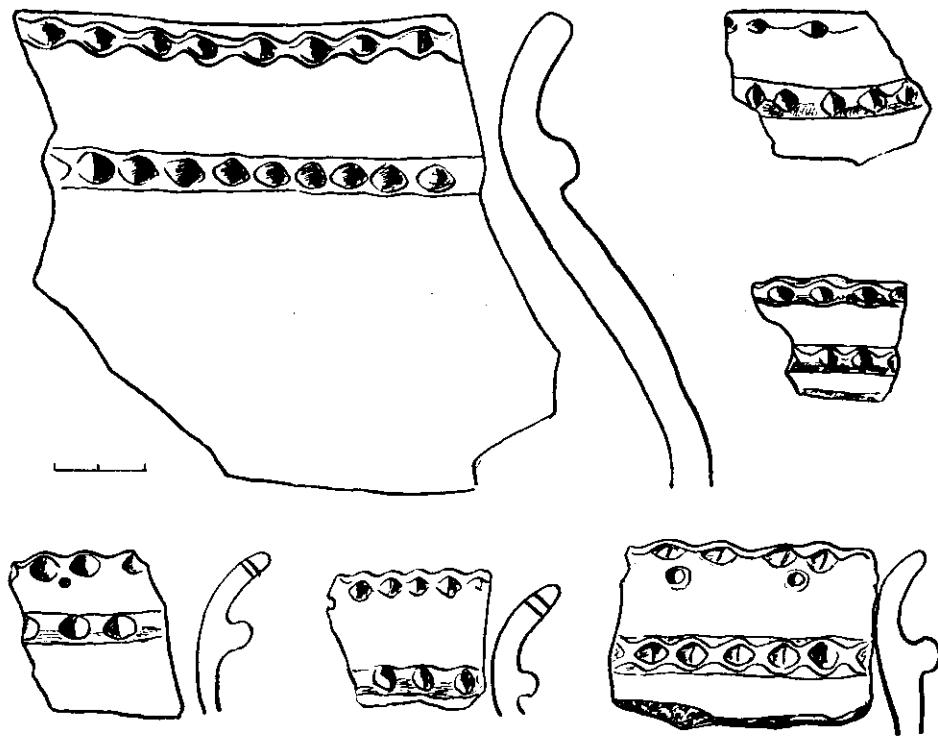

Рис. 10. Зразки кераміки з валиком степової і посульсько-донецької груп.

Зустрічаються глибокі миски з високим, прямим або трохи звуженим всередину краєм. Є уламки банкових мініатюрних посудин (тип 5-й за Т. М. Кніпович).

Досить знаменно, що кераміка Єлизаветівського городища стала ніби своєрідним еталоном при характеристиці місцевої кераміки степового півдня, як більш ранньої, так і пізнішої.

З керамікою Єлизаветівського городища порівнюють свої матеріали С. І. Қапошина, Е. Г. Қастанаян⁵², І. Т. Круглікова⁵³, Б. М. Граков⁵⁴.

Характерно, що дослідники місцевої ліпної кераміки античних цен-

⁵² Е. Г. Қастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, М.—Л., 1952, стор. 253.

⁵³ И. Т. Круглкова, О местной керамике Пантикея, МИА, № 33, М., 1954, стор. 80; ії ж, Фанагорийская местная керамика из грубой глины, МИА, № 19, М., 1951, стор. 90.

⁵⁴ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 68 і далі.

трів Північного Причорномор'я — Мірмекія, Пантикапея, Фанагорії — об'єднують разом кераміку VI—IV ст. до н. е., розділяючи її на типологічно-хронологічні групи.

Скіфська степова кераміка IV ст. до н. е. широко представлена в матеріалах Кам'янського городища, яку Б. М. Граков також зіставляє з керамікою Єлизаветівського городища, відзначаючи, що «різниця між керамікою Кам'янського та Єлизаветівського городищ безперечно є, проте вона не дуже велика»⁵⁵. Виділений Б. М. Граковим «тип II» являє собою дальшу деталізацію форми всередині визначеного «типу I» за Т. М. Кніпович. В орнаментації горщиків переважають ті самі прийоми — пальцевий рельєф або насічки по краю вінець і орнамент у вигляді відтисків на шийці.

Б. М. Граков також відзначає велику схожість кераміки Кам'янського городища з комплексом ліпного посуду Ольвії VI—III ст. до н. е., не роблячи деталізації всередині його. «Звісно,— пише він,— подібно до того, як намічаються місцеві відмінності кераміки Кам'янського городища і Єлизаветівського, є й відмінності від кераміки Ольвії, але схожість з останньою ще сильніша... Серед неї чимало схожих, навіть тотожніх форм. Схожість усіх трьох типів виняткова і за формою, і за домішками, і за орнаментом»⁵⁶.

Розглянувши місцеву ліпну кераміку різночасових поселень степової смуги від кінця VII до початку III ст. до н. е., можемо зробити такі висновки. Найбільшою самобутністю і наявністю певних ознак архаїки відрізняється найраніша група кераміки Березані та Широкої Балки. Що ж до кераміки всіх інших поселень починаючи від середини VI ст. до н. е., представлених матеріалами Вікторівки, Німфея, Єлизаветівського і Кам'янського городищ, а також античних центрів Північного Причорномор'я, то вона характеризується значною стійкістю та одноманітністю форм і орнаментації протягом VI—IV ст. до н. е.

Відзначаючи окремі, поки що не дуже виразні локальні ознаки окремих видів форм та орнаменту, ми в той же час не можемо чітко виділити ті риси, які б відрізняли ранню кераміку Німфея чи Вікторівки від більш пізньої кераміки Єлизаветівського та Кам'янського городищ.

Саме ця стійкість типів, форм і орнаменту протягом порівняно тривалого часу насамперед впадає в око при співставленні скіфської кераміки степової смуги і Посульсько-Донецької групи.

Характерно, що, описуючи кераміку поселень Сіверського Дінця за матеріалами городища біля с. Городище і зольника біля с. Черемушни, цілком аналогічну кераміці посульських городищ, П. Д. Ліберов неодноразово порівнює її з керамікою Єлизаветівського городища (типи 1-й, 2-й, 3-й, 4-й). «Кераміка Середнього Дінця має багато спільногого з керамікою Нижнього Дону, відомою з розкопок Єлизаветівського городища»,— пише він⁵⁷.

Схожість між посульсько-донецькою та степовою керамікою дійсно спостерігається у відповідності форм невеликих горщиків без орнаменту, які наближаються до банкових (типи 4-й, 5-й Єлизаветівського городища, 5-й та 6-й Кам'янського), наявності там і тут форм глекоподібних посудин з високою циліндричною шийкою, близькості основної, керівної, найпоширенішої форми горщика (типи 1-й, 2-й за Кніпович, 1-й, 2-й за Граковим, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й за Ліберовим). Спільним є мотив орнаменту у вигляді пальцевого рельєфу або насічок по краю вінця.

Цікавим є співпадання деяких характерних деталей. Серед по-

⁵⁵ Б. Н. Граков, вказ. праця, 1954, стор. 70.

⁵⁶ Там же, стор. 73.

⁵⁷ П. Д. Ліберов, вказ. праця, стор. 49.

сульської кераміки VI—IV ст. до н. е. інколи трапляються горщики з характерним орнаментом у вигляді високого вузького валика в основі шийки⁵⁸. Валики такого типу для Правобережжя не характерні зовсім, а в згаданий час (V—IV ст. до н. е.) — тим більше. Тим часом, вони зустрічаються в кераміці Єлизаветівського та Кам'янського городищ (рис. 10)⁵⁹.

Найголовніша відмінність між посудинами вказаних типів полягає в тому, що серед посульсько-донецького посуду дуже рідко, в поодино-

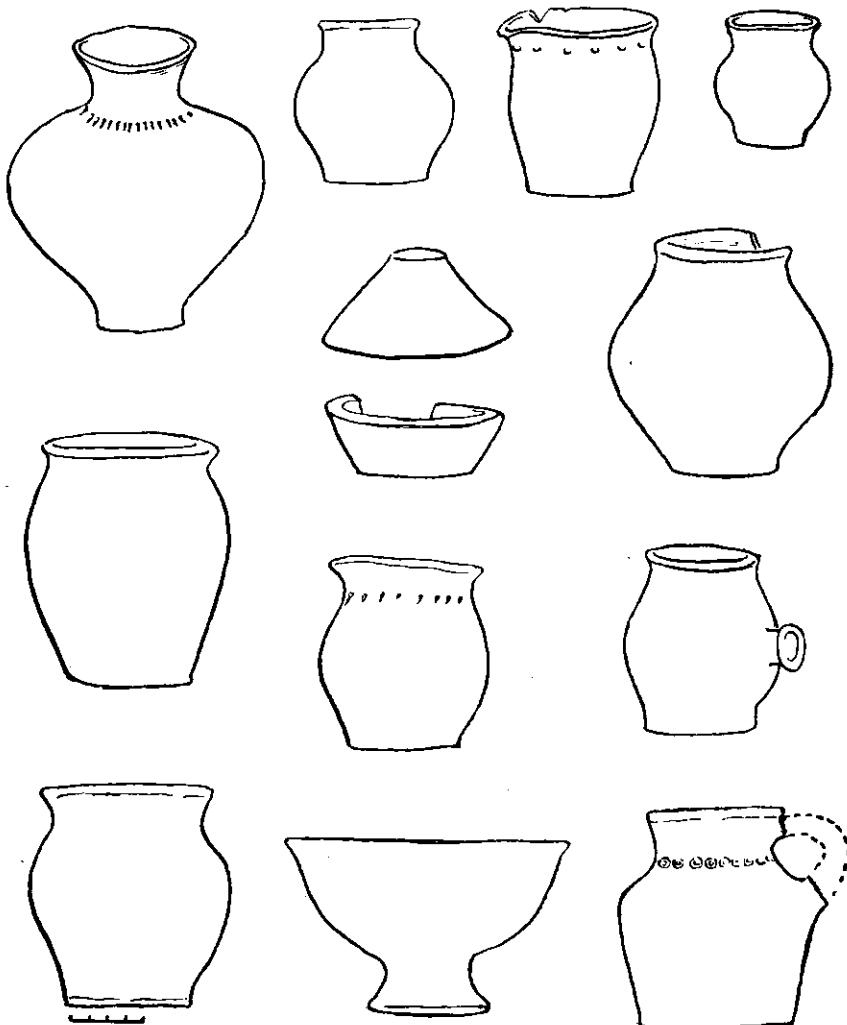

Рис. 11. Кераміка зі скіфських курганів степової смуги IV ст. до н. е.

ких випадках і тільки в найраніший час трапляється орнамент у вигляді горизонтального ряду пальцево-нігтівих відбитків на шийці, проте постійно зустрічаються мотиви у вигляді наскрізних проколів, яких немає або майже немає в степу.

Місцевий глиняний посуд в скіфських степових похованнях зустрічається порівняно рідко і виключно в курганах IV ст. до н. е. Але те нечисленне, що нам відомо, являє собою найближчу паралель кераміці поховань Посульсько-Донецької групи (рис. 11).

⁵⁸ В. А. Іллінська, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, стор. 64, рис. 14; П. Д. Ліберов, вказ. праця, стор. 51, рис. 13, 10.

⁵⁹ Б. Н. Граков, вказ. праця, стор. 69.

У степових могилах, як правило, немає горщиків з пальцевим ріфленням по краю, які звичайно були в побуті і становлять основну масу знахідок на поселеннях. Найчастіше зустрічаються невеликі горщики найпростішої форми, без орнаменту, з слабо виявленою шийкою, плавно відігнутими вінцями і тулубом, що розширюється в поясі. Відомі посудини типу глеків з округлороздутим тулубом (Кічкас, курган № 46), посудинки типу глибокого келиха з бічною петельчастою ручкою та миски на високій вазоподібній ніжці (курган біля м. Дніпрорудного), горщик з наколами по шийці та носиком для зливання (Аккермен I, курган № 19, поховання 5), невеликі відкриті мисочки у формі баночок (с. Кут, курган № 13, поховання 1).

Всі ці форми знаходять собі цілковиті аналогії в основних типах поховальної кераміки з Посульських курганів.

Визначаючи степову скіфську кераміку, Б. М. Граков прийшов до висновку, що за своїм походженням вона пов'язана з поширеною в степу раніше керамікою пізньозрубної культури. Як вихідні форми ним розглядаються звичайні у пізньозрубний час горщики з відкритою відтягнутою шийкою та похилими плічками, горщики з вертикальною шийкою і крутими боками та горщики старого банкового типу.

У скіфський час на основі цих форм розвиваються горщики з більш крутими плічками, часто трапляються сильно відігнуті або вертикальні шийки, банкові посудини перетворюються в миски⁶⁰.

В одній з праць ми вже відзначали, що основні форми посульсько-донецької кераміки: горщики, миски, глеки, посудинки з носиком для зливання, різноманітні типи невеликих горщиків і мисочек — знаходять собі найбільшу відповідність у формах пізньозрубної культури. Багато з них по суті не відрізняється від посудин, які зустрічаються на пам'ятках останньої. Такими є банкові горщики з прямими стінками і широким денцем, горщики, що розширяються від дна до верхнього краю, горщики з трохи звуженим верхнім краєм, опуклими плічками і циліндричними вінцями. Не менш близькі до пізньозрубних невеликі відкриті мисочки і горщики з округло-опуклим тулубом і відігнутими назовні вінцями.

Деякі горщики зберігають різкі обриси гострореберних посудин. Відповідні аналогії знаходять собі серед пізньозрубної кераміки глекоподібні посудини, горщики з носиком для зливання⁶¹. Глибокі миски відомі в степу на поселенні біля с. Ушкалка та на Кобяковському городищі.

Підсумовуючи усе сказане, можна прийти до висновку, що, незважаючи на певні відмінності скіфської степової кераміки від посульсько-донецької, які полягають в різниці деяких стійких елементів орнаменту (проколи під вінцями в одному випадку, пальцево-нігтіві відбитки в основі шийки — в іншому), обидві ці групи досить близькі між собою. Спільними є керівні форми і рельєфний орнамент по краю вінець, стійкість і незмінність основних форм протягом VI—IV ст. до н. е., наявність однакових типів кераміки в похованнях і, нарешті, генетичний зв'язок з одними і тими ж прототипами в культурах переднього часу.

При цьому слід відзначити, що на кераміку Сули і Дінця певний вплив справили сусідні культури Лісостепу. Він помітний в наявності деяких екземплярів посуду правобережного типу, появлі в ранній час певних елементів орнаменту у вигляді наліпних ручок-упорів та шише-

⁶⁰ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Две археологические культуры в Скифии Геродота, СА, XVIII, М., 1953, стор. 115, 116.

⁶¹ В. А. Ильинская, Керамика из скіфских погребений Посулья, ВССА, стор. 168 і далі; Її ж, О происхождении культур раннегелезного века на Левобережье Среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 14 і далі.

чок і, головним чином, в орнаменті у вигляді наскрізних проколів під вінцями та їх модифікації — проколів з опуклинами.

Останній виявився тут особливо стійким і зберігся до кінця скіфського періоду, тоді як на Правобережжі він зникає на початку V ст. до н. е.

* * *

Розглянемо другий можливий аспект культурно-генетичних зв'язків племен Сули і Дінця.

Кінець VII — початок VI ст. до н. е. в Правобережному лісостепу представлени пам'ятками так званого жаботинського типу, виділеного Є. Ф. Покровською⁶². Вони заповнюють хронологічний проміжок між кінцем чорноліської культури та часом курганів Старшої Журівської групи середини VI ст. до н. е.

Початкова фаза жаботинського етапу включає другу половину VII ст. до н. е., співпадаючи хронологічно з пізніми пам'ятками культури Новочеркаського скарбу. Наступний етап — кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. снівпадає в часі з ранньоскіфськими степовими курганами, вищезгаданими пам'ятками Кавказу, скіфськими знахідками Кармір-Блура і курганами Келермеса.

Найвиразніше цей культурний етап представлений матеріалами поселення біля с. Жаботина⁶³. Рання дата його відзначена знахідками двох кавказьких бронзових посудин з ручками в скіфському звіриному стилі, вудил кобанського типу, раннього типу бронзових шпильок з дротяною петельчастою голівкою.

Знайдений на поселенні уламок розписного хіоського кубка кінця VII ст. до н. е., очевидно, визначає середній період життя поселення. Є. Ф. Покровська виділяє на ньому ділянки з матеріалами VI ст. до н. е., де були знайдені бронзова шпилька з цвяхоподібною голівкою і трилопатевий наконечник стріли з шипом⁶⁴.

Нею виділено також ряд поховань, які відносяться до цього ж часу⁶⁵. З ранньою порою жаботинського етапу, котрий відноситься ще до VII ст. до н. е., Є. Ф. Покровська пов'язує кургани № 3, 15, 475 та 476 біля с. Костянтинівки⁶⁶ і ряд курганів могильника А на р. Тенетинці⁶⁷. До межі VII—VI ст. до н. е. і, можливо, до початку VI ст. до н. е. відносяться кургани № 2 та 524 біля с. Жаботина⁶⁸, з початком VI ст. до н. е. пов'язуються поховання в кургані № 346 біля с. Орлівець⁶⁹, № 8 біля с. Деренговець⁷⁰, № 183 біля с. Тенетинки⁷¹ і частина курганів біля с. Макіївки⁷².

За складом інвентаря Макіївські кургани можуть бути віднесені до часу близько середини VI ст. до н. е. Вони щільно примикають

⁶² Е. Ф. Покровская, К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э. Авто-реферат кандидатской диссертации, К., 1953, стор. 8, 9.

⁶³ М. И. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина, АП, т. VI, К., 1956, стор. 38.

⁶⁴ Е. Ф. Покровская, Жертвеник раннескіфского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 73.

⁶⁵ Е. Ф. Покровская, Курган передскіфского часу в басейні р. Тясмин, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 128.

⁶⁶ Смела, I, СПб., 1887, стор. 32, 34; ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 30—37.

⁶⁷ Смела, II, СПб., 1894, стор. 92—110, кургани № 107, 111, 113, 114, 118, 119, 124, 125, 130, 134, 136, 139, 140, 155, 158, 159, 161, 163.

⁶⁸ ДП, III, К., 1900, Приложение, стор. 6; ИАК, вып. 60, Пг., 1916, стор. 1—3.

⁶⁹ Смела, II, стор. 20.

⁷⁰ Смела, I, стор. 16.

⁷¹ Смела, II, стор. 75.

⁷² ЖРБ, СПб., 1908, стор. 127—135.

до курганів так званої Старшої Журівської групи, яка хронологічно відповідає часові ранніх курганів Посулля.

Такими є кургани № 406, 407, 432, 447 біля с. Журівки, кургани № 38, 40 біля Гуляй-Города, кургани № 382, 383, 384 біля с. Грушівки, курган біля с. Глевахи, курган № 35 біля с. Бобриці, № 100 біля с. Сінявки та ряд інших.

До того ж часу відноситься і більшість правобережних городищ, наприклад Пастирське, Матронінське, Хотівське, Трахтемирівське. За часом вони відповідають раннім городищам Посульсько-Донецької групи — Басівському, Люботинському та ін.

Найзначнішою ознакою культури жаботинського етапу є специфічні форми і орнамент її кераміки. Вона становить основну кількість знахідок і на поселеннях і в похованнях з тією тільки різницею, що на поселеннях частіше трапляються прості кухонні горщики, а в похованнях переважають чорнолощені посудини.

Є. Ф. Покровська виділяє ознаки форм та орнаменту, властиві раннім і пізнішим періодам жаботинського етапу. Проте в даному випадку для нас це не має істотного значення, оскільки основні ознаки кераміки зберігаються протягом усього періоду⁷³.

Генетично форми лощених посудин та простих кухонних горщиків пов'язані з керамікою чорноліської культури. Керівною формою серед горщиків є високі, подовжені пропорції посудин з слабо розширенім біля пояса тулубом, трохи звуженою шийкою і широким стійким дном. Орнамент звичайно має вигляд наліпного валикового джгута на плічках, прикрашеного крупним пальцевим рельєфом. Край вінець гладкий, під ним наскрізні проколи. Досить часто в поєднанні з проколами зустрічається другий наліпний валиковий джгут з пальцевим рельєфом.

Наявність двох валиків — на шийці і на плічках — в поєднанні з проколами і гладким краєм вінець — найхарактерніші ознаки для жаботинських горщиків. Горщики з пальцевим рельєфом по краю вінець порівняно рідкісні (рис. 12).

Вишуканістю форми, багатством орнаментації відрізняється столівий лощений посуд. Для нього характерні великі корчаги з роздутим тулубом, орнаментовані по поясу і плічку широкою смугою різьбленого геометричного орнаменту, нанесеною паличкою або штампом, з наліпами або шищечками на вільних від орнаменту полях; посудини у формі круглотілих кубків, прикрашені широким поясом різьбленого геометричного орнаменту; різноманітних форм черпаки, прикрашені цим же і штамповим орнаментом, який утворює геометричні композиції, заповнені білою пастою; миски двох профілів — з високими вертикальними чи загнутими всередину або відігнутими назовні вінцями, в орнаментації яких звичайним є косий хвилястий рельєф по краю, наліпні виступи, іноді різьба з інкрустацією.

Розвиток всіх основних типів жаботинської кераміки простежується в пам'ятках наступного етапу, синхронних раннім посульсько-донецьким. Так, в кургані біля с. Глевахи виявлено: уламки двох прямостінних горщиків з валиковим наліпом під краєм; уламки двох черпаків з високою ручкою; чорнолощену миску з відігнутим бортником, прикрашенню різьбою та наліпами; велику корчагу з шищечками-упорами на поясі та накладним візерунком з золотих блях і стрічок (рис. 13). З кургану № 35 біля с. Бобриця походять глибокий черпак, круглотілий кубок, миска з відігнутим краєм і рельєфними виступами; з кургану № 6 біля с. Берестяни — корчага типу вілланови з ручками-упорами і мілкий черпак з високою ручкою. В курганах № 406, 407, 432, 447 біля с. Журівки знайдено глибокі черпаки, посудини типу вілланови, від-

⁷³ Е. Ф. Покровская, Жертвеник раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12, стор. 73.

криті миски з різьбленим орнаментом і прості горщики з наліпними валиками на шийці.

Цей перелік, який можна значно розширити, дає чітке уявлення про основний склад кераміки, знайденої в супроводі однакових типів зброї і кінського спорядження в похованнях середини і другої половини VI ст. до н. е., синхронних раннім посульським.

На цьому етапі ще продовжують зберігатись окремі форми жаботинського, багато орнаментованого посуду типу мисок і черпаків. Про-

Рис. 12. Форми кераміки жаботинського етапу другої половини VII — початку VI ст. до н. е.

те чітко відчувається тенденція до спрощення форм і орнаментації. Провідними типами посуду стають глибокі черпаки з високою ручкою, найчастіше без орнаменту; біконічні корчаги, які відбивають вплив гальштатських форм типу вілланови, іноді з рельєфним орнаментом або шишечками-упорами на перегині тулуба; миски обох форм, серед яких трапляються орнаментовані рельєфним або різьбленим візерунком (рис. 14).

Якщо в похованнях цього часу переважає столовий лощений посуд, то на поселеннях — горщики бочковидного профілю з гладким краєм вінець, нижче якого на шийці розміщений масивний валик з зашпилами. Наскірні проколи звичайно йдуть по самому валику, іноді трохи вище або нижче. В невеликій кількості зустрічаються більш профільовані горщики з пальцевим рельєфом по краю, проколами або наколами. В невеликій кількості, але постійно трапляються чорнолощені

посудини: корчаги, черпаки, миски. Таким є склад кераміки на всіх відомих нам городищах та поселеннях Правобережжя, які чітко датуються античною керамікою часом від середини VI до початку V ст. до н. е.: Пастирському, Шарпівському, Хотівському, Великому Канівському та ін.

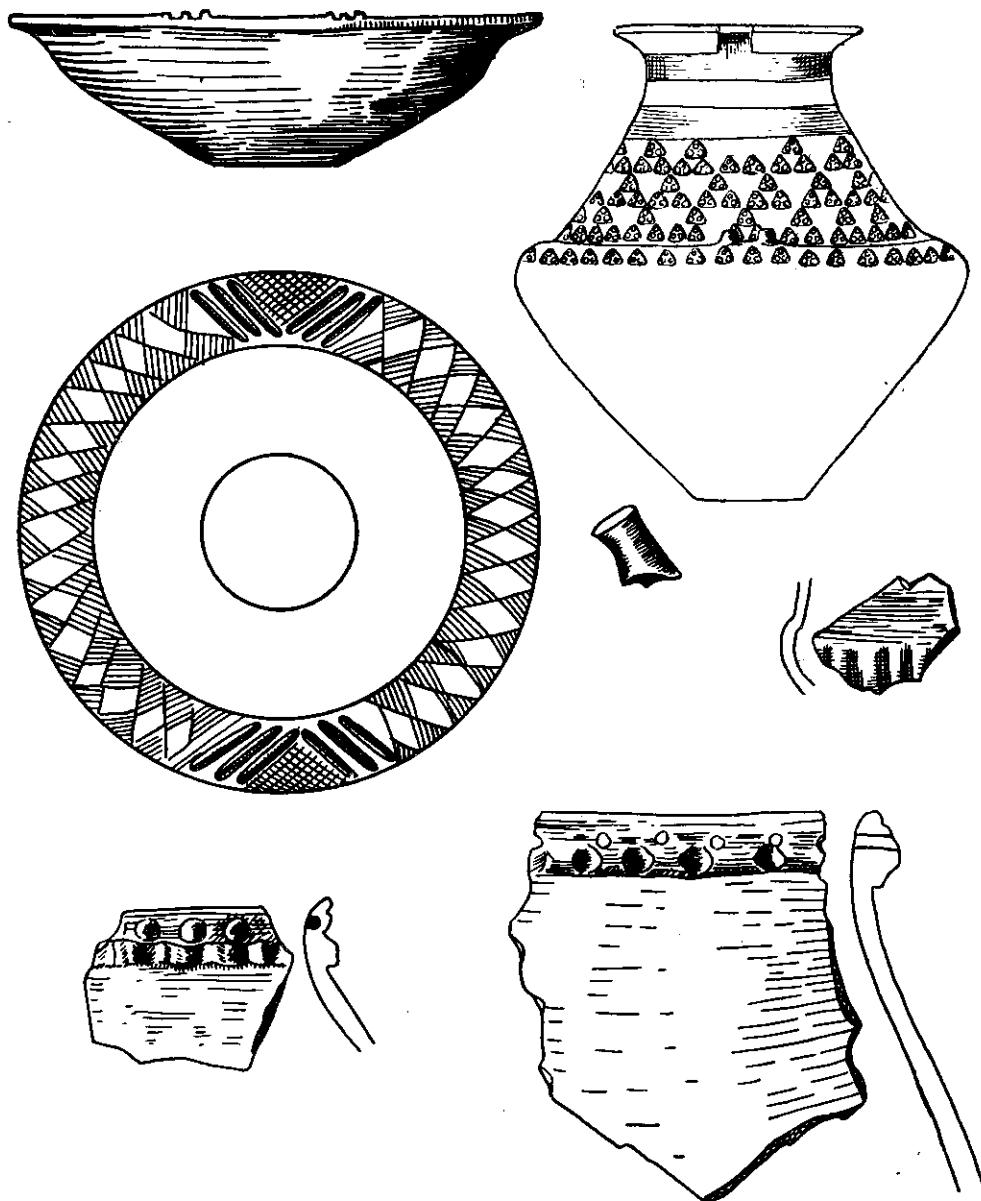

Рис. 13. Кераміка з кургану біля с. Глеваха (середина VI ст. до н. е.)

Процес зміни правобережної кераміки на цьому не закінчується. Протягом першої половини V ст. до н. е. намічається загальна тенденція до скорочення форм лощеного посуду. Залишається порівняно невелика кількість чорнолощених корчаг і глибоких кубків. В орнаментації горщиків, як і раніше, стійко зберігається наліпний валик, але наскрізні проколи замінюються наколами та ямками.

В кінці V і на початку IV ст. до н. е. основною формою посуду на

Рис. 14. Типові форми правобережної лісостепової кераміки з поховань середини — другої половини VI ст. до н. е.

Правобережжі, поряд з мисками звичайного типу, стають прості горщики з опуклим тулубом, прикрашені пальцево-нігтевим рельєфом або косими насічками по краю вінець. Інколи трапляються пальцево-нігтеві відтиски на шийці або в основі плічок — мотив, звичайний для скіфської степової кераміки.

Загальна тенденція у розвитку кераміки Правобережжя іде по шляху відживання локальних, місцевих особливостей, успадкованих від доскіфського часу, та заміні їх типами, характерними для скіфської кераміки в самому загальному і широкому її прояві. Кераміка Правобережжя безперервно змінюється, що робить її важливим матеріалом при визначенні часу пам'яток. За складом місцевої кераміки тут легко виділити поселення жаботинського етапу, пам'ятки середини—кінця VI ст. до н. е. і пізні поселення V та IV ст. до н. е.

Цій мінливості кераміки Правобережжя протистоїть стійкий та незмінний склад посуду Посульсько-Донецької групи, який зберігає одні і ті самі риси від середини VI до кінця IV ст. до н. е., а може і пізніше.

Важливо відзначити, що на жодному з етапів розвитку кераміка Правобережжя не знаходить відповідності на Лівобережжі, причому найбільша різниця припадає саме на кінець VII і все VI ст. до н. е., тобто на той час, коли слід було б чекати найбільшої схожості, якби заселення Посульсько-Донецької території здійснювалося з Правобережжя.

Винятково важливе значення має з'ясування культурно-хронологічного співвідношення комплексу кераміки Посулля—Дінця та Ворскля. Тепер для пам'яток Ворскли добре встановлено два істотних факти: 1) за своїм походженням вони пов'язані з пересуванням сюди населення з Правобережного лісостепу, яке сталося в чорноліський час; 2) в скіфський час тут існували поселення з керамікою двох різних типів — ранньоскіфською правобережною та подібною до посульсько-донецької⁷⁴.

Пам'ятки першого типу більш ранні і відносяться до кінця VII і переважно до VI ст. до н. е., другого — з'являються пізніше. І. І. Ляпушкін та Г. Т. Ковпаненко датують їх V—III ст. до н. е. За І. І. Ляпушкіним, поселень ранньої групи на Ворсклі не більше 10—15. Г. Т. Ковпаненко, яка спеціально обслідувала цей район, відзначає, що з 54 відомих тут скіфських поселень 32 відносяться до ранньої доби і зосереджені вони в районі між Полтавою та Опішнею, тоді як поселення з керамікою другої групи відомі переважно в верхній і середній течії Ворскли.

Коли б нам вдалося встановити хронологічну послідовність появи пам'яток з керамікою другого типу на Ворсклі і поширення скіфської культури з керамікою цього ж типу на Сулі—Дінці, то це, очевидно, мало б вирішальне значення для розуміння джерел походження тут скіфської культури. Для цього слід встановити одне з двох: 1) або посульсько-донецький керамічний комплекс на Ворсклі складався вже в першій половині — середині VI ст. до н. е., 2) або поява культури посульсько-донецького типу відноситься не до VI, а до початку V ст. до н. е.

Але справа в тому, що весь наявний матеріал говорить про існування великої кількості скіфських пам'яток на Сулі та Дінці вже в середині VI ст. до н. е. Керамічний комплекс посульсько-донецького типу існує тут задовго до того, як він з'явився на Ворсклі. Якийсь час протягом VI ст. до н. е. ворсклинська і посульсько-донецька підгрупи скіфської культури існують паралельно, з властивими кожній з них

⁷⁴ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 16, 173; І. І. Ляпушкин, вказ. праця, стор. 18—145.

особливостями кераміки. Але десь в V ст. до н. е. кераміка, яка була раніше панівною в інших районах Лівобережного лісостепу, проникає з півночі в басейн Ворскли і змінює тут кераміку правобережного типу.

Дійсна картина виходить зовсім іншою, прямо протилежною тій, яка уявляється І. І. Ляпушкіну.

Вирішальним в цьому питанні є порівняння керамічних комплексів пам'яток тієї чи іншої території і встановлення їх синхронності або ж різночасності.

Як зразок поселення раннього типу на Ворсклі І. І. Ляпушкін наводить досліджене ним поселення поблизу с. Пожарна Балка, яке він датує VII—VI ст. до н. е.⁷⁵. Але переконливих фактів, на підставі яких можна було б віднести цю пам'ятку до VII ст. до н. е., тут немає.

Точніше було б датувати поселення VI ст. до н. е. До цього часу відносяться знайдені тут предмети кінської вузди, бронзова шпилька, наконечники стріл. Усі вони знаходять аналогії в посульських комплексах VI ст. до н. е. Г. Т. Ковпаненко на підставі складу кераміки та типів наконечників стріл вважає, що це поселення доживає, можливо, до кінця VI ст. до н. е.⁷⁶

Отже, це поселення в значний період свого існування було одночасне городищу біля м. Люботина під Харковом з типовою керамікою посульсько-донецького або «пізньозольничного» типу. Останнє датується уламками амфор першою половиною — кінцем VI ст. до н. е.⁷⁷ (рис. 6).

Як показали нові дослідження, Більське городище виникло не раніше середини VI ст. до н. е. В ранніх зольниках кераміка правобережного типу — горщики бочковидного профілю з наліпним валиком, уламки лощених черпаків, корчаг, мисок — трапляється в супроводі амфорної кераміки середини — кінця VI та початку V ст. до н. е.⁷⁸ Такими ж типами протофазоських амфор датуються нижні шари цілого ряду городищ та поселень на Дінці, Сулі та Пслі.

Різна кераміка зустрічається в однакових за часом курганах Сули і Ворскли, але супроводжується вона однаковими речами скіфського типу.

Як встановила Г. Т. Ковпаненко, до другої половини — кінця VI ст. до н. е. відноситься ряд поховань Мачухського могильника на Ворсклі: кургани № 11, 16, 18, 19, 24, 37 та деякі інші. Датування кургану № 18 уточнює знайдене в ньому бронзове дзеркало ольвійської роботи.

До цього ж часу відноситься ряд курганів, розкопаних В. О. Гординовим (№ 1, 4, 6, 8 на полі Скоробор, № 1, 2 на полі Осняги, № 10 на Саранчевському полі⁷⁹). Кераміка ворсклинських поховань представлена глибокими черпаками, круглотілими посудинами, серед яких є орнаментовані, горщиками, прикрашеними валиковими наліпами під вінцями, — тобто формами, відомими в одночасних похованнях Правобережного лісостепу (рис. 15).

Для нас важливим є те, що кераміка Ворскли, Сули, Псла та Дінця не дає картини послідовної культурно-хронологічної зміни форм. В один і той же час, починаючи з середини VI ст. до н. е., тут є пам'ятки з різним складом кераміки, яка в одному випадку продовжує розвиток вихідних форм жаботинського етапу, в іншому — близька до степової скіфської, причому жодна з керівних форм її не може

⁷⁵ І. І. Ляпушкін, вказ. праця, стор. 123.

⁷⁶ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 10.

⁷⁷ Висловлюю сердечну подяку Б. А. Шрамку за надання можливості використати підібрані ним матеріали Люботинського городища.

⁷⁸ Матеріали розкопок Б. М. Гракова, Б. А. Шрамка. Зольники № 11, 12 Східного городища, кераміка з нижнього горизонту розкопів та ям Східного городища.

⁷⁹ В. А. Гординов, Дневник археологических исследований в Зенковском уезде, Полтавской губ., в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 127—143.

розглядатися як продовження і розвиток характерних форм жаботинської кераміки.

Між пам'ятками тієї та іншої території існує культурний контакт, спостерігається взаємне проникнення форм, співпадають окремі деталі, але це не ліквідує існуючих відмінностей в основних і найбільш масових та характерних типах керамічних форм.

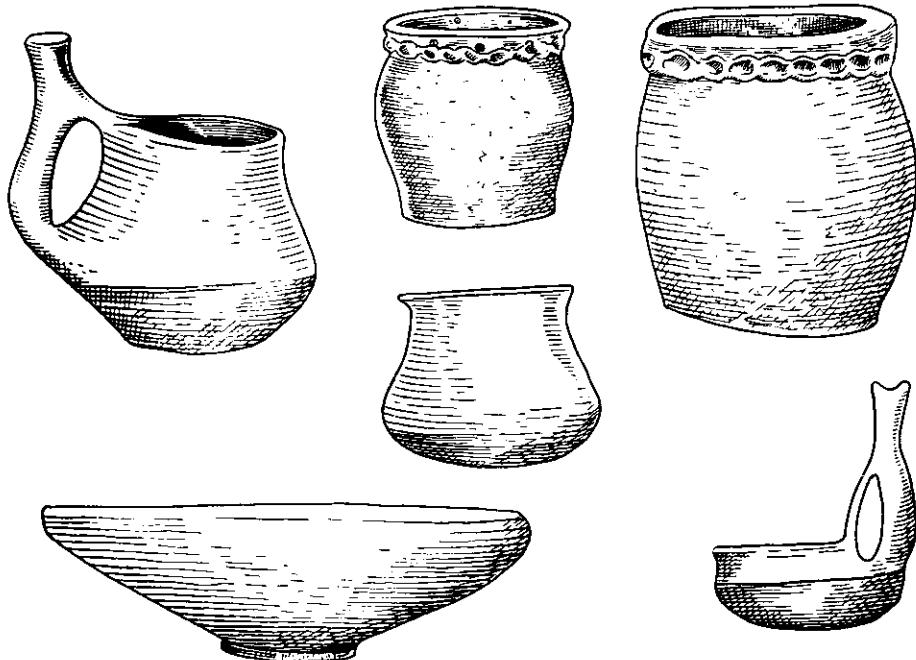

Рис. 15. Характерні форми кераміки з поховань середини — другої половини VI ст. до н. е. на Ворсклі.

Звернемося до інших категорій речей⁸⁰.

Встановлено, що ні Правобережний лісостеп, ні Поворскля самі по собі не були центром формування культури східного типу в таких її проявах, як зброя, навершя, предмети кінського спорядження, вироби в звіриному стилі тощо. Ці елементи проникають сюди зовні, поступово, змінюючи форми чорноліської культури, яка до того тут існувала.

Засвоєння скіфської культури келермеського типу на Правобережжі та Ворсклі починається з кінця VII — початку VI ст. до н. е., в жаботинський час. Центром, звідки йшов цей вплив, безперечно була південно-східна група пам'яток, де розвинутий скіфський комплекс існував вже з кінця VII ст. до н. е.

Вплив скіфської культури на Правобережжі та на Ворсклі значно посилюється з середини VI ст. до н. е., проте специфічні риси ранньо-скіфської культури тут проявилися значно слабіше, ніж на Сулі.

В жаботинський час вершицтво не набуло тут такого розвитку і поширення, як в південноскіфських степах і, трохи пізніше, на Сулі. Кількість поховань з предметами кінської вузди і на Правобережжі і на Ворсклі порівняно невелика, склад вуздечного спорядження бідний.

⁸⁰ Для порівняння пам'яток матеріальної культури ми маємо такі дані: в басейні Ворскли розкопано понад 100 курганів, з яких $\frac{2}{3}$ належать до раннього часу. На Правобережжі досліджено понад 600 курганів, з яких основну масу становлять ранньоскіфські. На Сулі із загальної кількості близько 400 розкопаних курганів піддаються датуванню 110, з них 73 ($\frac{2}{3}$) датуються VI ст. до н. е.

До цього часу відносяться: пара вуздечок з кургану № 2 біля с. Жаботина, вуздечка з кургану № 524 тієї ж групи, три вуздечки з кургану № 346 та дві з кургану № 8 біля с. Орлівець. До складу вуздечок входили бронзові стременовидні та залізні вудила, кістяні та залізні псалії з трьома отворами або петлями, в тому числі — жаботинські псалії, прикрашені голівками орлів; пряжки-пронизки з бронзи та кістки, прикрашені в звіриному стилі, досить рідкісні. Більшість поховань жаботинського часу, які відносяться до початку VI ст. до н. е., зовсім не мають речей кінського спорядження.

Кількість поховань з кінською вуздою на Правобережжі трохи збільшується в середині — другій половині VI ст. до н. е., в курганах так званої Старшої Журівської групи. Проте в цей час кількість вуздечок в кургані, як правило, не перевищує однієї-двох⁸¹. На Канівщині, де курганів VI ст. до н. е. досить багато, кінські вуздечки трапляються порівняно рідко.

На Ворсклі в курганах першої половини VI ст. до н. е. вуздечки зовсім не були знайдені. В курганах середини — другої половини VI ст. трапляються рештки не більш як однієї вуздечки, що відповідає традиціям Правобережжя.

Серед предметів кінського спорядження на Сулі велике місце займають вироби з кістки, оформлені в класичних формах ранньоскіфського звіриного стилю. Загальна кількість кістяних псаліїв досягає тут 120 пар, тоді як на Правобережжі їх виявлено не більше 30. На Київщині кістяні псалії представлені буквально одиницями.

Ця ж кількісна різниця щодо пам'яток різних груп простежується і в інших серіях предметів, оформлених в ранньоскіфському звіриному стилі.

Металеві навершя в пам'ятках жаботинського етапу зовсім не виявлені. Проникнення їх в область Правобережжя відноситься приблизно до того ж часу, що і на Посулля. Але кількісне співвідношення їх там і тут різне. На Правобережжі відомо всього три знахідки наверш в курганах середини — другої половини VI ст. до н. е.⁸² Пізніше вони тут невідомі. На Сулі ж ці вироби були знайдені в 12 ранніх і трьох пізніших комплексах, загальна кількість їх — 35 екземплярів.

Бойові сокири, добре представлені в пам'ятках південноскіфської групи VII—VI ст. до н. е., в пам'ятках жаботинського етапу також не відомі. Вони поширюються тут в той же час, що й на Сулі, проте в меншій концентрації.

Всі ці дані явно суперечать припущення про можливе походження посульсько-донецької скіфської культури від правобережно-ворсклинської. В останньому випадку залишається не зрозумілим питання, яким чином прийшло населення могло принести в достатній кількості елементи культури, яких немає або майже немає на території гаданої його прабатьківщини в період, що безпосередньо передував переселенню, і які в значно меншій мірі виявлено на цій території в пам'ятках, одночасових посульським.

Подивимося, з другого боку, яке поширення на Лівобережжі набули ті форми матеріальної культури, котрі є найспеціфічнішими для ранніх пам'яток Правобережжя.

⁸¹ В курганах № 203, 210 біля с. Макіївки, № 406, 407 біля с. Журівки, № 6 біля с. Берестяги знайдено по одній вуздечці, в кургані № 38 біля Гуляй-Города — дві, в кургані № 38 тієї ж групи — три. Див. Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок, СПб., 1908, стор. 127, 129; ІАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 29—35; Смела, III. СПб., 1901, стор. 100; Смела, I, стор. 100, 106.

⁸² Два екземпляри походять з кургану № 407 біля с. Журівки (ІАК, вып. 14, стор. 32—35), чотири — з кургану біля с. Матусів (В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 109, 110), два — з кургану біля с. Васильків (Каталог виставки XI АС, К., 1899, стор. 66).

Як відомо, однією з найзвичайніших знахідок в похованнях VI ст. до н. е. тут є бронзові, інколи золоті сережки з круглими цвяхоподібними голівками. Вони походять з курганів № 407, 447 біля с. Журівки, № 100 біля с. Синявки, курганів біля сіл Глеваха, Трипілля, Бобриця, Мошни, Букрин, Грищенці, Козаровичі, Курилівка на Київщині. Велика серія аналогічних знахідок виявлена в пам'ятках Західного Поділля (кургани біля сіл Братишів, Городниця, Раків Кут, Івахнівці та ін.). Відомі вони і в пам'ятках висоцької культури. Деяко видозмінені їх форми зустрічаються в культурах раннього залізного віку Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини, де вони розглядаються як результат проникнення сюди скіфського впливу.

В цілому цей тип прикрас може бути визначений як західно-лісостеповий. Прототипом його форми, найімовірніше, могли бути відомі в чорноліський час сережки у вигляді злегка опуклого щитка зі спірально згорнутої дротинки з петлею, загнутою у вигляді гачка.

Цвяховидні сережки правобережного типу відомі на Ворсклі, де вони були знайдені в курганах біля с. Мачухи та в підйомному матеріалі біля с. Лихачівки.

Подібні сережки знайдені і на Дінці — в кургані біля с. Люботин та в курганах № 4, 5 біля с. Черемушни. Цей тип прикрас проникає сюди, очевидно, з басейну Ворскли.

Для посульських курганів цвяховидні сережки виявилися не характерною річчю — відома лише єдина загадка про знаходження подібних сережок в кургані № 54 біля с. Ярмолинці.

У VI і на початку V ст. до н. е. на Правобережжі були поширені бронзові шпильки у вигляді двох стрижнів, з'єднаних загнутою всередину дужкою. Такі шпильки походять з курганів біля с. Макіївка, Вороб'ївка, Пекарі, з околиць Черкас, з поселень Княжа Гора та Ісковщина⁸³.

На Ворсклі така шпилька була знайдена в зольнику XII Західного Більського городища. В пам'ятках Посульсько-Донецького лісостепу подібні шпильки поки що невідомі.

Таке обмежене проникнення специфічно правобережніх форм ранньоскіфського часу залишається мало зрозумілим при спробі пояснити походження скіфської культури на Сулі та Дінці з області Правобережжя.

Все вищесказане рішуче суперечить припущенню про походження скіфської культури Дінця, Псла, Сули та Сейму в результаті розселення людності з Правобережного лісостепу. Не менше необґрунтованою є й гіпотеза про «ворсклинський плацдарм», звідки протягом кількох десятиріч уся територія Лівобережного лісостепу була заселена племенами — носіями скіфської культури, причому культури іншого аспекту ніж та, яка існувала тут раніше, в тому числі і на самій Ворсклі.

Починаючи з VI ст. до н. е. Правобережно-Ворсклинська та Посульсько-Донецька групи протистояли одна одній як два різних культурно-етнічних масиви Середньодніпровського лісостепу. Іх зближує усе те, що є загальноскіфським і походить від спільног для них південноскіфського джерела, і розділяє усе те, що походить тут від місцевої традиції чорноліської культури та жаботинського етапу.

Ці два сусідніх народи не могли не перебувати у різного роду взаємовідносинах — воєнних, родинних, торгових, і це накладало певний відбиток на склад їх культур. Областю найбільшого контакту цих на-

⁸³ Е. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 150; А. Й. Теренохкін, Археологические исследования близ Смели, КСИА, вып. 3, К., 1954, табл. II, 9. Більшість таких шпильок зберігається в Київському історичному музеї.

родів безсумнівно був басейн Ворскли і найближча, суміжна з нею територія Сіверського Дніця.

Безперечним є також і те, що в V—IV ст. до н. е. культура Ворскли втратила свої специфічні риси, злившись з культурою решти території Лівобережжя. Очевидно, ця племінна група була поглинута і асимільована середовищем, що її оточувало.

* * *

В світлі питання, яке нас цікавить, важливо порівняти дані археології з висновками мовознавців, які досліджували гідроніми Лівобережної частини полісся та лісостепу.

В. Н. Топоров і О. Н. Трубачов⁸⁴ виділили групи гідронімів, які вони вважають можливим інтерпретувати як древньоволзько-фінські або древньомордовські. До таких належать етноніми Ворскла, Воргол, Ворожба, Ворськаця. Ця група, на думку авторів, є ніби органічним продовженням волзько-фінської гідроніміки Донського басейну.

Самі автори знаходяться в деякому здивуванні перед зробленими ними спостереженнями. Воно викликане не стільки суттю аналізу вказаних гідронімів, скільки загальноісторичними міркуваннями, оскільки відомостей про наявність тут волзько-фінського, древньомордовського населення в історично простежуваний період немає. «Якщо наше припущення,— пишуть вони,— про древньомордовське походження цих назв підтверджиться, то можна буде зробити висновок, який відноситься до історичного і лінгвістичного плану. По-перше, можна було б говорити про південно-західний древньомордовський клин, в зв'язку з чим набувають великої реальності міркування відносно древніх контактів фінномовних племен, зокрема з слов'янами»⁸⁵.

Володіючи безцінними даними мови, мовознавці значно обмежені в можливостях встановлення хронології визначених ними явищ. Дійсно, історія та археологія суперечать існуванню на Лівобережжі волзько-фінського елементу починаючи з часу появи тут скіфів. Скіфська культура, а пізніше культура полів поховань зарубинецького і черняхівського типів та пам'ятки волинцівські, салтівські, киеворуські ніяк не відповідають уявленню про племена волзько-фінської групи.

Проте наявність елементів їх культури в доскіфський час тут цілком реальна. Вони можуть бути пов'язані з проникненням сюди племен ямково-гребінцевого неоліту і пізніше, протягом II — початку I тисячоліть до н. е. — в культурному розвитку племен мар'янівського, малобудківського та бондарихінського типів. Випадково це чи не випадково, але надзвичайно близькі паралелі бондарихінській кераміці є на території древньомордовських племен: на Цні в Рязанській області⁸⁶ та біля с. Каргашино в Мордовській АРСР⁸⁷ (рис. 16).

Одним з твердо встановлених в мовознавстві є положення про наявність сильних і тривалих контактів, які існували між древньофінськими та іранськими мовами. Воно знаходить своє конкретне розкриття в добре встановленому археологією факті тісного контакту волзько-фінських племен лісової смуги Середньої Росії з більш південними племенами зрубної, а пізніше — савромато-сарматської культури.

Іншим положенням мовознавства є встановлення наявності тісних ірано-слов'янських зв'язків, з одного боку, і надзвичайна слабкість

⁸⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, вказ. праця, стор. 229 і далі.

⁸⁵ Там же, стор. 242.

⁸⁶ Т. Б. Попова, Эпоха бронзы на Тамбовщине, СА, М., 1961, № 3, стор. 151.

⁸⁷ А. Е. Аликова, Некоторые древние городища Мордовской АССР, сб. «Из древней и средневековой истории мордовского народа», Саранск, 1959, стор. 98—116.

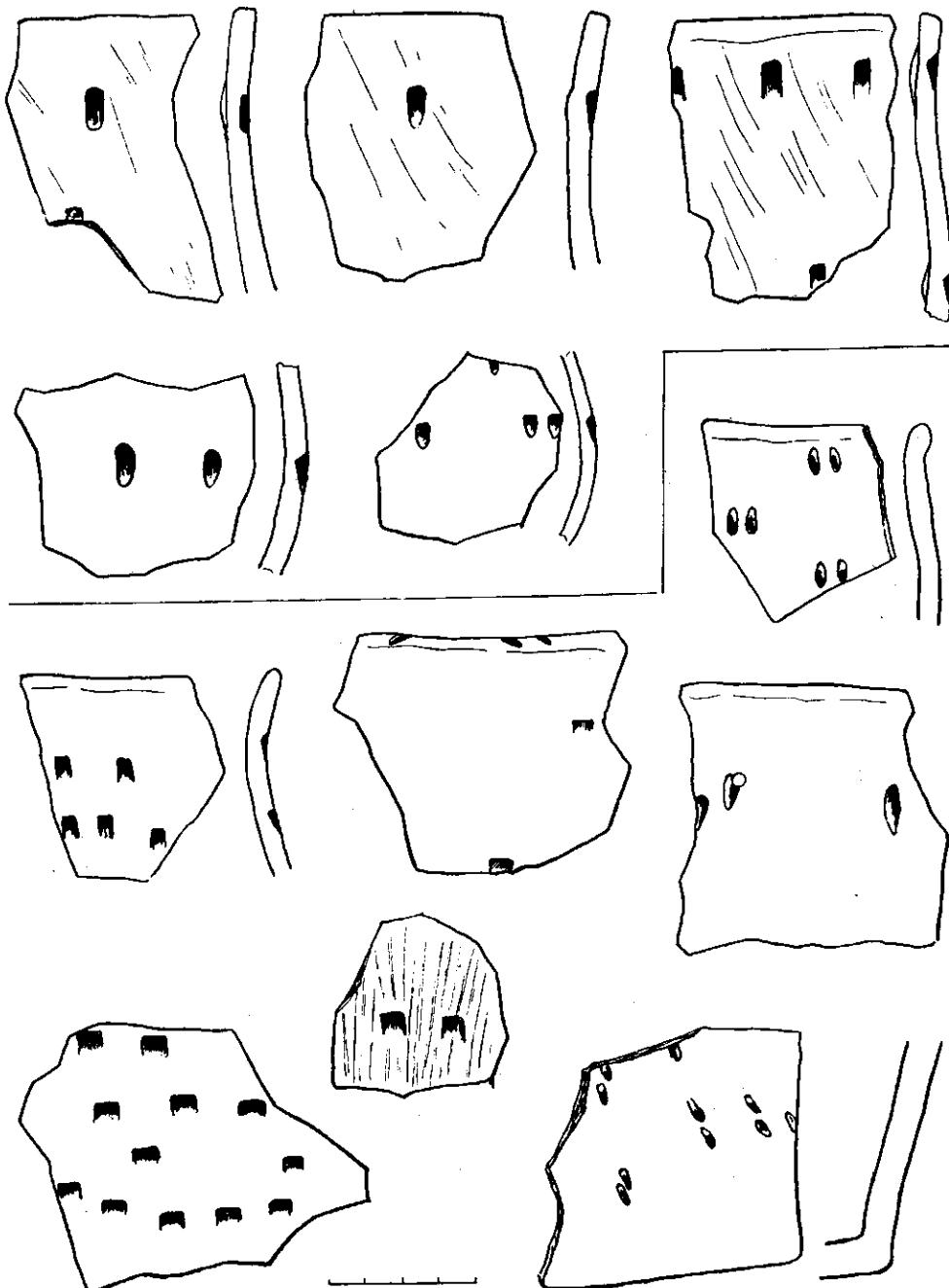

Рис. 16. Кераміка з поселень пізньої бронзи на р. Цні та поблизу с. Каргашине, Мордовської АРСР.

ірано-балтійських контактів,— з другого. Це дало підставу припустити, що іранці та балтійці колись були розділені між собою слов'янськими племенами. Таке припущення лягло в основу гіпотези О. І. Тереножкіна про етнічну інтерпретацію племен Правобережного лісостепу, які межували з ірано-скіфським світом на північ та балтійськими племенами на північ від Прип'яті⁸⁸.

У своїй праці В. Н. Топоров та О. Н. Трубачов як одне з основних завдань поставили визначення північної межі іранського елементу і прийшли до надзвичайно цікавого спостереження. Виявилося, що в області Лівобережжя ця межа проходить по Сейму і Десні. Спостереження, зроблені раніше М. Фасмером відносно поширення на Лівобережжі іранських назв, вказаним дослідникам вдалося істотно доповнити рядом нових даних. «Вже тепер,— пишуть вони,— список Фасмера можна збільшити вдвічі (Свепа, Сейм, Тускорь, Нехтарь, Хоропуть, можливо Хорти-Слава, Овсорин, Есмань, Апажа, Осмонь). Крім того, привертає увагу той факт, що саме в цьому районі особливо великим є процент річкових назв, які не піддаються скільки-небудь переконливій етимології з слов'янської або балтійської точок зору. Тому щодо них доцільно поставити питання про можливу їх етимологізацію з іранської точки зору»⁸⁹. Автори відзначають тривалість перебування тут іраномовного елементу і велику його давність.

Підтвердживши наявність в басейні Сейму волзько-фінської гідронімії, автори одночасно зробили важливе спостереження, що з півночі до межі Сейму доходить балтійська гідроніміка, центром котрої на Лівобережжі був басейн Сожі⁹⁰, який археологічно відповідає зоні поширення милоградської культури⁹¹.

Вказавши, що балтійська гідронімія досягає нижньої течії Десни від владіння в неї Сейму до гирла, автори відзначають при цьому, що тут балтійські імена все ж є спорадичними, іх тут меншість, що і відрізняє цей район від Лівобережної Прип'яті, де балтійська гідронімія переважає⁹².

Як відомо, мовознавці досі заперечували можливість безпосередніх балто-іранських контактів. Автори вважають, що «одним з найістотніших результатів цієї праці є встановлення безпосередніх балто-іранських мовних об'єктів, які мали місце на території басейна Сейму, де наявність іранців ніхто не заперечує»⁹³.

Автори спеціально підкреслюють, що контакт цей здійснювався на дуже обмеженій території і що аналіз мовних даних свідчить про тривалість перебування на ній іранського та балтійського елементів.

Ми не маємо можливості критично оцінити правильність побудов та аргументацій авторів. Проте зроблені ними висновки, якщо вони прийняті мовознавцями, набувають для нас виключного інтересу. Північна межа іранського мовного елементу в цьому випадку цілком співпадає з північними межами поширення скіфської лівобережної культури посульсько-донецького типу і областю її контактів з юхнівськими, милоградськими та верхньодніпровськими племенами лівобережної частини Верхнього Подніпров'я⁹⁴.

Як відомо, зрубна культура, з якою може бути пов'язаний іран-

⁸⁸ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 228 і далі.

⁸⁹ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, вказ. праця, стор. 230.

⁹⁰ Там же, стор. 233.

⁹¹ Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—12, М., 1962.

⁹² В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, вказ. праця, стор. 232.

⁹³ Там же, стор. 231.

⁹⁴ Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—12.

ський елемент, сюди майже не проникала. Немає тут і скільки-небудь помітного сарматського елементу. Починаючи з рубежу нашої ери тут поширюється культура зарубинецького типу⁹⁵, яка асимілює інші культури раннього залізного віку.

Таким чином, єдиною можливістю для глибокого та тривалого проникнення іраномовного елементу вглиб Лівобережного лісостепу залишається культура скіфського типу, яка існувала на цій території з VI по III—II ст. до н. е.⁹⁶

Це був народ, який з'явився тут незабаром після закінчення скіфських передньоазіатських походів і приніс з собою в готовій формі скіфську культуру того аспекту, яка в попередні часи існувала у південноскіфських степових племен. Поряд з сильно розвинутим вершинством і великим значенням скотарства в господарському житті посульсько-донецьких племен важливою галуззю було землеробство. За рівнем розвитку продуктивних сил, характером ремесла вони знаходилися на тому ж ступені розвитку, що й інші племена скіфської культури в Північному Причорномор'ї.

Особливості шляхів генезису та проникнення культури, своєрідність її в ранньоскіфський час, а також відмінності в гідронімі правобережної та лівобережної частин Подніпров'я вказують на те, що народ цей належав до іншої етнічної групи, ніж племена, які споконвіку жили в Правобережному лісостепу.

Факт глибокого проникнення в Лівобережний лісостеп древньоіранських гідронімів та співпадання їх меж з межами поширення тут скіфської культури підтверджують зроблені на археологічному матеріалі висновки про принадлежність цих племен до скіфської, іраномовної групи стародавнього населення.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ ПЛЕМЕН СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПОСУЛЬСКО-ДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

За последние годы наметились определенные сдвиги в изучении этно-культурной карты племен, обитавших на юге Европейской части СССР в период раннего железного века.

Одним из наименее ясных остается вопрос об этнической принадлежности большой группы племен скіфской культуры, обитавших в лесостепном днепровском Левобережье в бассейнах рек Сулы, Псла, Сейма, Северского Донца. Распространение скіфской культуры на этой территории связано с проникновением сюда новых групп населения в первой половине — середине VI в. до н. э.

Для решения вопроса об этнической принадлежности этого населения решающее значение имеет вопрос, с какой группой населения скіфской культуры конца VII — первой половины VI вв. до н. э. оно может быть связано по своему происхождению.

Население это могло прийти либо из лесостепного Правобережья, либо из пределов степной полосы, из того общего центра, с которым связано распространение скіфской культуры в Северном Причерно-

⁹⁵ П. Н. Третьяков, Локальные группы Верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура, СА, 1960, № 1, стор. 36 і далі.

⁹⁶ В цій праці ми не торкаємося дискусійної теми про можливу ідентифікацію племен Посульсько-Донецького лісостепу з племенами, названими Геродотом.

морье. В каждом из этих случаев решение вопроса об этнической принадлежности рассматриваемой нами группы будет различно.

Сравнительное рассмотрение основного комплекса ранних предметов материальной культуры из курганов Посулья и керамики из погребений и поселений Сулы и Донца с памятниками двух указанных территорий свидетельствует о тесной связи их с кругом южноскифских памятников конца VII — начала VI вв. до н. э. и противоречит версии о возможности расселения здесь населения из области Правобережья и Ворсклы. В свете рассматриваемого вопроса определенный интерес приобретает заключение языковедов о распространении в Левобережной лесостепи древних иранских гидронимов вплоть до бассейна Сейма и о существовании здесь древних и долговременных балто-иранских языковых контактов. Реальная историческая возможность непосредственного соприкосновения этих двух групп населения могла существовать только в скифское время.

Глубокое проникновение в Левобережную лесостепь древнеиранской гидронимии и совпадение ее границ с пределами распространения здесь скифской культуры подтверждают сделанные на археологических материалах выводы о принадлежности этих племен к скифской ираноязычной группе древнего населения.

[Г. П. ІВАНОВА]

ЕТЮДИ З МИСТЕЦТВА БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА

I. Гермес Психопомп в боспорському надгробному рельєфі і живописі

Найчисленнішими пам'ятками боспорського живопису і скульптури є розписи склепів, надгробні рельєфи і надгробні статуї. Цілком природно, що вони повинні відтворювати образи тих міфологічних персонажів, які пов'язані з заупокійним культом. У боспорських же над-

Рис. 1. Фрагмент стели з зображенням Гермеса
Психопомпа.

гробних скульптурах порівняно рідко використовувалися міфологічні сюжети. Можна назвати тільки поодинокі стели з зображенням Гермеса Психопомпа.

Цікавий фрагмент стели, знайдений В. В. Шкорпилом в 1909 р. на північному схилі гори Мітридат¹ (рис. 1). Збереглася верхня частина

¹ Науковий архів Інституту археології АН СРСР, спр. № 10/1909, арк. 101—102, рапорт від 6 квітня 1909 р., № 39; там же, фотознімок. Про цю знахідку мимохід згадує Б. В. Фармаковський (див. ЯА, 1910, XXV, стор. 209).

пам'ятки з рельєфним фронтоном, під яким три вінка, перев'язані стрічками, а в тимпані — поясне зображення Гермеса Психопомпа. Він ніби виходить з-за карниза в плащі, що покриває плечі, і з керівкою в лівій руці. В. В. Шкорпил звернув увагу на схожість цієї пам'ятки з відомою присвятою стелою II ст. до н. е. із зображенням Афродіти Уранії на фронтоні². На підставі цієї схожості він датував стелу елліністичним часом. Цю дату прийняв і Б. В. Фармаковський³.

Розглядуваній фрагмент, очевидно, подібно до стели із зображенням Афродіти Уранії, відтворює якийсь монументальний пам'ятник⁴. Зразком для зображення Гермеса правила скоріше за все фронтонна композиція храму.

Для елліністичної скульптури характерною ознакою є складне розуміння простору. На нашій стелі Гермес ніби виходить з-за карниза, що створює враження глибини. Його фігура подана у вільному русі: він зображений в три чверті повороту вліво, голова злегка піднята догори, права рука відведеня назад.

Зображення цієї фігури Гермеса Психопомпа є на другій, значно пізнішій боспорській стелі, що зберігається в Сімферополі в обласному краєзнавчому музеї (рис. 2). Найімовірніше вона відноситься до I ст. н. е. На ній зображена сидячою вкріслі жіноча фігура в три чверті повороту вправо; за кріслом в лівому кутку — традиційна маленька фігурка служниці. Праворуч і ніби на другому плані на високому постаменті чи колонці стоїть маленька фігурка, задрапована в плащ, — можливо статуя якогось померлого раніше родича. Всі ці деталі багато разів повторюються на боспорських стелах.

Рис. 2. Стела з зображенням Гермеса Психопомпа.

Незвичайна тільки фігура Гермеса Психопомпа, зображена в правому кутку. Він стоїть майже прямо в фас, спираючись на ліву ногу, зігнувши в коліні і трохи виставивши вперед праву. Голова його злегка по-

² ОАК за 1877 р., СПб., 1880, стор. 246 (він'єтка); IOSPE, II, стор. 19; О. Ф. Вальдгауер, Афродита Уранія и Афродита Пандемос, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922, стор. 212, рис. 4.

³ ЯАJ, 1910, XXV, стор. 209.

⁴ Л. П. Харко, Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском, КСИИМК, вип. XIII, М.—Л., 1946, стор. 139.

вернута в бік правого плеча і піднята вгору. Права рука відведена назад і покладена на постамент статуї, ліва зігнута і тримає керікейон. За спиною видно довгий плащ, який часто зустрічається в зображеннях боспорських воїнів на стелах. Край плаща прикриває плечі і груди. Цей мотив дуже близький до зображення Гермеса на фронтоні елліністичної стели. Однаковим є положення рук і керікейона, трохи іншим—поворот голови. В цілому фігура Гермеса стоїть зовсім прямо, скомпонована в одній площині і не має вільного руху елліністичної фронтонної фігури. Все це знаходитьться в повній відповідності з умовністю і плоскістю боспорського надгробного рельєфу перших століть н. е. Очевидно, боспорський майстер I ст. додав довгий плащ за спину Гермеса, тоді як в оригіналі був короткий плащ грецького типу. Якщо оригіналом була фронтонна композиція з поясним зображенням Гермеса, то майстер I ст. повинен був самостійно доповнити всю нижню частину фігури, і він зробив це, використавши традиційні мотиви боспорського надгробного рельєфу. Обличчя на обох пам'ятках, на жаль, збиті. Небхідно відзначити зменшений масштаб фігури Гермеса в порівнянні з головною жіночою фігурою (хоча в порівнянні з фігурою на постаменті він поданий в більшому масштабі). Це також говорить за те, що майстер мав на увазі скульптурний образ. Той факт, що Гермес зображений без постаменту, зновутаки свідчить про те, що оригіналом була не статуя, а фронтонна композиція з поясною фігурою Гермеса. В усякому разі, обидва зображення на цих двох різночасових боспорських стелах безперечно відображують один і той самий елліністичний прототип.

Другий дуже оригінальний образ Гермеса Психопомпа є на стелі Аполонія і Сократа, синів Пофа⁵ (рис. 3). Сюжет і композиція цієї стели не знаходять аналогій в боспорському надгробному рельєфі: один із ломерлих зображений потискуючим руку Гермесу, другий—сидить між ними на землі. Масштаб останнього зменшений, мабуть, просто тому, що інакше для нього не вистачило б в композиції місця, оскільки над його головою знаходиться з'єднані в потиску руки. Гермес стоїть у півобороту, спираючись на ліву ногу, в лівій руці у нього керікейон, на голові петас. Оригінальною особливістю цього зображення є те, що Гермес одягнутий в характерний боспорський костюм пер-

Рис. 3. Стела Аполонія і Сократа.

⁵ В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1912 году, ИАК, вып. 49, СПб., 1913, стор. 66, № 4 (напис і коментарій вміщені помилково під № 5)

ших століть н. е., який часто зустрічається на боспорських стелах: коротку підперідану куртку, штани і чоботи, котрі щільно прилягають до ніг; за спиною у нього такий же довгий плащ, як і на попередній стелі, застібнутий на правому плечі, край його закриває груди. Наскільки дозволяє роздивитись ступінь збереженості рельєфу, так само була зодягнута і фігура, що сидить. Померлий, який тисне руку Гермесу, заутаний в гіматій, одягнутий, здається, також поверх куртки і штанів. Не виключена можливість, що поза Гермеса відтворює якийсь стандартний зразок. Але, безперечно, він дуже видозмінений майстром рельєфу, який надав грецькому божеству риси реального боспорця.

Образ Гермеса мав велику популярність в мистецтві римських провінцій, зокрема Галлії (мабуть, це пов'язано з традиційним кельтським культом Меркурія). Відомі численні галло-римські бронзові статуетки, що зображають Гермеса в чоботях⁶. Значна частина їх є роботою місцевих галльських майстрів. Деякі з них відрізняються яскраво виявленим провінціалізмом виконання — приземкуватістю пропорцій і скованістю руху⁷. Статуетка з Марселя⁸ привертає увагу ще однією характерною ознакою варваризації — крила на голові Гермеса непропорціонально великі. Зображення Гермеса Психопомпа трапляється і в боспорському живописі I—II ст. н. е. Можна нагадати передусім фігуру на північній стіні склепу Деметри⁹, де напис прямо називає ім'я Гермеса. Він зображеній оголеним у русі. Це зображення пов'язано, мабуть, з елліністичною живописною традицією¹⁰. Цікаве зображення Гермеса в склепі Сорака¹¹ (рис. 4). Тут напису немає, але тлумачення фігури не викликає сумніву завдяки ясно переданому керіжейону в лівій руці. В правій Гермес тримає, очевидно, кошіль, хоча форма його трохи незвичайна. Цей предмет можна було б прийняти за виноградне гроно, тим більше, що такий атрибут більше відповідає художній манері того часу. Вісник богів стоїть на постаменті в три чверті повороту вліво. Він спирається на праву ногу, ліва трохи відставлена назад, зігнута в коліні і торкається постаменту носком. Руки зігнуті в лікттях. Голова статуетки втрачена. У зображення такий же довгий плащ, як і на двох вище розглянутих стелах. Він застібнутий на правому плечі і опущений за спину, причому майстер старанно, при допомозі подвійної лінії контуру, показав його зубчастий край. Як і на стелах, плащ прикриває верхню частину грудей і праве плече. Решта фігури залишена оголеною, тільки на ногах зображені чоботи з хутровою опушкою вгорі. Ця деталь місцевого костюма має, як ми бачимо, аналогію в галло-римських бронзах. Фігура Гермеса обведена різкою лінією контуру. Виразним є ліплення оголеного тіла, особливо ніг і стегна, об'єм яких переданий частково за допомогою світлотіні, частково посилено штриховкою.

Особливості пластичної трактовки тіла і характерна для грецьких статуй постановка ніг, а також той факт, що Гермес зображеній стоячим на постаменті, свідчить про те, що фігура відтворює не живописний, а статуарний оригінал.

Відтворенням тієї ж статуй можна вважати рельєф на кнідській амфорі, знайдений в 1947 р. при розкопках некрополя Неаполя Скіфського в підбійній могилі № 9 (рис. 5). Тут зображена фігура Гермеса,

⁶ Наприклад, статуетка з Ліону або з Епіналя. S. Reinach, *Repertoire de la statuaire*, IV, Paris, 1910, стор. 85, рис. 5; юго ж, *Repertoire de la statuaire*, III, Paris, 1904, стор. 240, рис. 10.

⁷ S. Reinach, вказ. праця, III, стор. 241, рис. 2; IV, стор. 85, рис. 7.

⁸ Там же, III, стор. 246, рис. 7.

⁹ АДЖ, СПБ., 1914, табл. LIX.

¹⁰ Його поза, рух і трактовка тіла нагадують Ерота в антиохійській мозаїці. R. Stillufell, *Antioch-on-the-Orontes*, III, Princeton, 1941, табл. 61, № 128.

¹¹ Ю. А. Кулаковский, Две керченские катакомбы с фресками, МАР, вып. 19, СПБ., 1896, табл. III.

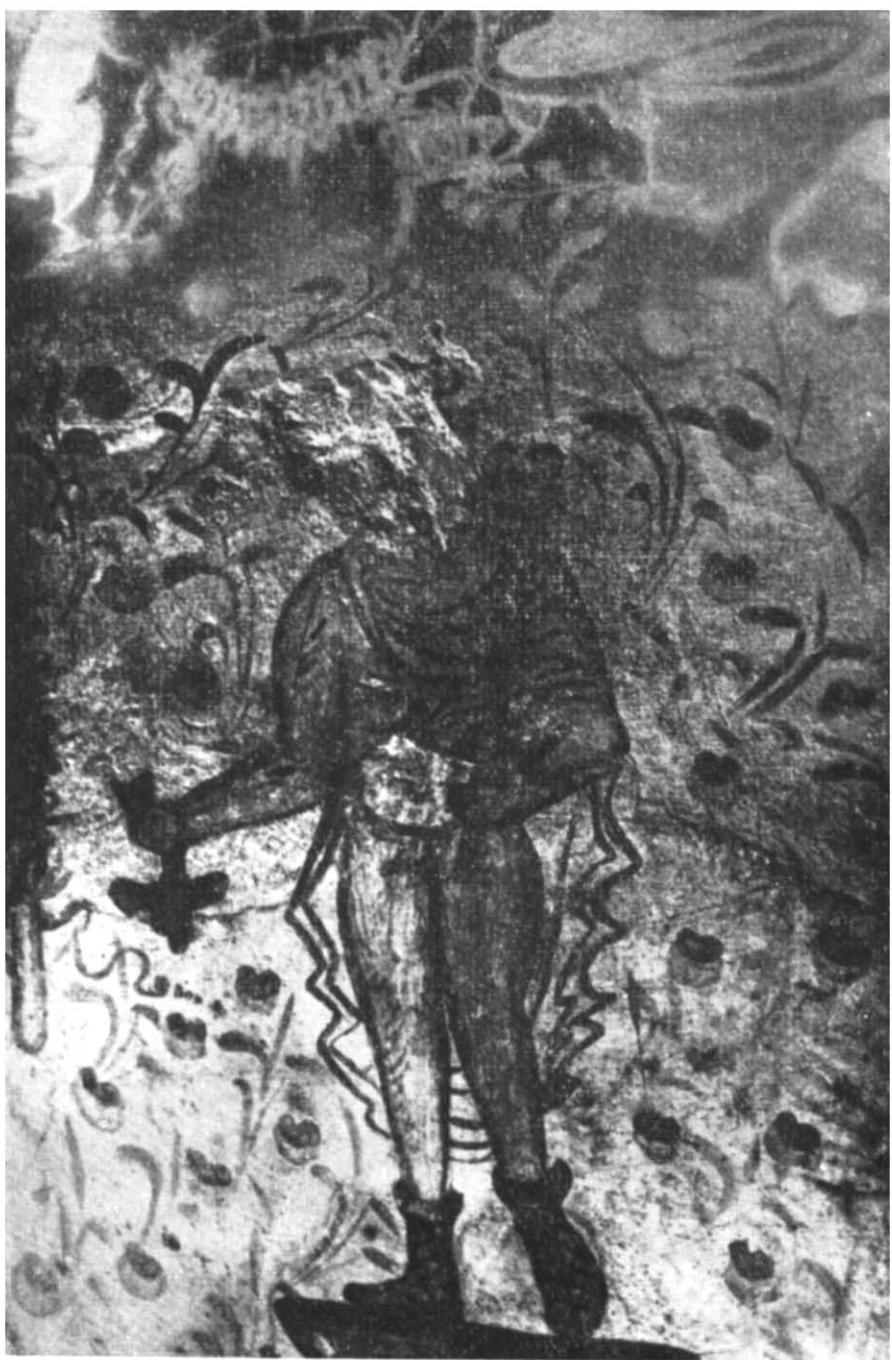

Рис. 4. Гермес. Деталь розпису склепу Сорака в Керчі.

що стоїть на постаменті в фас¹². Подібно Гермесу зі склепу Сорака, він спирається на праву ногу, злегка відставивши і зігнувши в коліні ліву. Положення рук, трохи зігнутих в лікті, і атрибути — керікейон в лівій і кошіль в правій руці — також збігаються з зображенням в склепі Сорака. Різниця між ними полягає в тому, що на посудині фігура зображена в повний фас, тоді як у розписі склепу Сорака — в три четверті повороту. Це особливо переконливе підтвердження того, що обидва зображення відтворюють статую, передаючи її вигляд з різних точок зору. Живописець склепу Сорака додав від себе чоботи на ногах Гермеса (на посудині він зображений босим), а також видозмінив і подовжив його плащ, надавши йому тієї характерної форми, яку ми бачимо звичайно в зображеннях воїнів на боспорських стелах.

Цей образ Гермеса дуже поширений серед бронзових статуеток римського часу¹³. Відомі і мраморні скульптури подібного типу, наприклад статуя, що зберігається у Ватикані¹⁴.

Очевидно, це не єдиний приклад відтворення статуарного оригіналу в боспорському живописі. Імовірно, що фігури, зображені по боках від входу до склепу 1891 р., відтворюють статуї¹⁵, принаймні фігура Тіхи. Вона була порівняно доброї збереженості і зображала богиню, стоячою на п'єдесталі (рис. 6). Дуже можливо, що такий же постамент був у свій час і під ногами фігури, від якої залишилася тільки верхня частина (рис. 7). Наскільки можна судити

Рис. 5. Гермес. Рельєф на кнідській амфорі з Неаполя Сфіксского.
ти з цього невеликого фрагменту, фігура теж була зображена стоячою в три четверті повороту вліво. Її поза, зокрема положення рук, близька до пози Гермеса зі склепу Сорака. Не виключена можливість, що обидві фігури відтворюють один і той самий статуарний оригінал, хоча розпис склепу 1891 р. взагалі дуже площинний і не передає пластичного моделювання тіла, яким відзначається зображення Гермеса в склепі Сорака. Фігура справляє враження зовсім оголеної, але, можливо, плащ втрачений, тому що фарба з верхньої частини грудей і плечей осипалась. Ці міркування дають можливість вважати переконли-

¹² В. П. Бабенчиков, Новый участок Неаполя Скифского, ВДИ, М., 1949, № 1, стор. 116; рис. 10 на стор. 117; П. Н. Шульц, Тавроскифская экспедиция, КСИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949, стор. 63; М. И. Ваулина, К истории торговых отношений Северного Причерноморья с Книдом, СА, 1959, № 1, стор. 72, рис. 1, 2.

¹³ A. de Ridder, Les bronzes antique du Louvre. Les figurines, Paris, 1913, № 530, табл. 39; № 539, 545, 546, табл. 40; W. Deonna, L'art romain en Suisse, Geneve, 1942, рис. 31.

¹⁴ W. Ameling, Vatikan, № 102, табл. 29. Права рука реставрована; мабуть, вона тримала не кошіль, а чашу. Ліва рука з керікейоном також частково реставрована, але кисть її антична і атрибут не викликає сумніву, тому що сліди керікейона збереглися. Реставратор помилково помістив пень коло лівої ноги — він повинен бути біля правої, на яку падає вага тіла.

¹⁵ МАР, вып. 19, табл. IV, 1, 2.

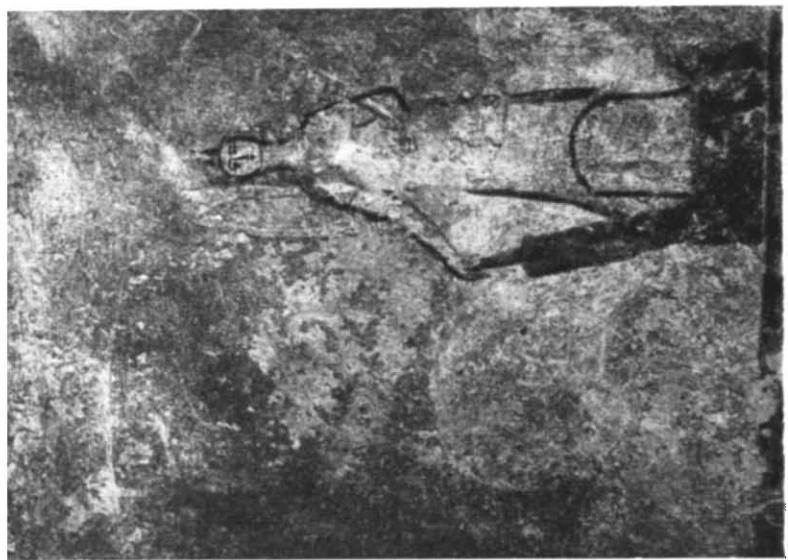

Рис. 6. Тиха. Деталь розпису скелету 1891 р.
в Керчі.

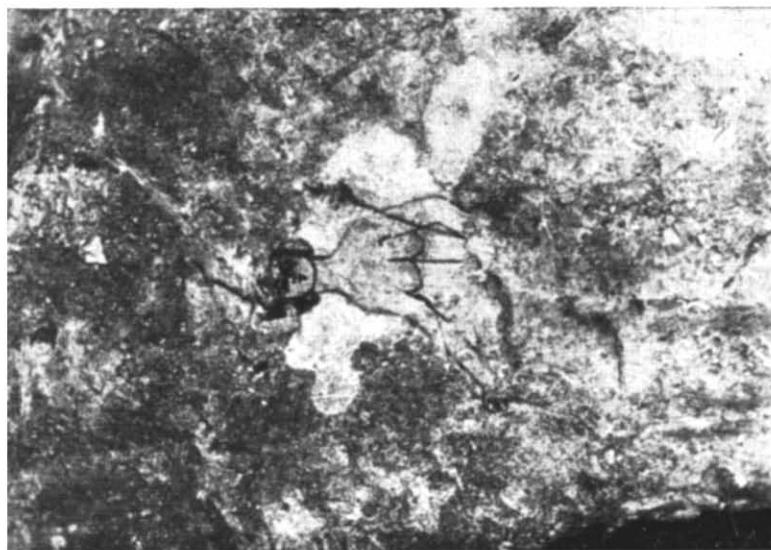

Рис. 7. Гермес. Деталь розпису скелету 1891 р.
в Керчі.

вим висунуте Ю. А. Кулаковським¹⁶ тлумачення цієї фігури як Гермеса на підставі атрибутів — керікейона і кошіля, досить чітко помітних на старих репродукціях (тепер вони майже повністю стерти). Навряд чи правий М. І. Ростовцев, який вбачав в цій фігурі зображення Ἀναθός Δαιμονίου і трактував атрибут в його лівій руці, як «жезл або палицю з точеним наконечником із ряду кружків, що зменшуються догори, типу фімітерія або держака для факелів»¹⁷. Цей атрибут знаходить близьку аналогію в керікейоні, який тримає Гермес зі склепу Сорака. Тлумачення М. І. Ростовцева ґрунтуються лише на аналогії з десоськими розписами, де звичайним зображенням є Ἀγαθός Δαιμονίου і Тіха. Фігури Гермеса із склепів Сорака і 1891 р. можуть бути порівняні з рельєфом однієї з боспорських стел, тлумачення якої залишається неясним. Це стела Памфіла сина Памфіла. Вона була знайдена Гросом в 1872 р. при розкопках могильного насипу на північному схилі гори Мітридат серед плит, що закривали підбій могили № 35 з жіночим похованням римського часу і зберігається зараз в Керченському музеї (рис. 8)¹⁸.

Рис. 8. Стела Памфіла сина Памфіла.

На стелі зображена чоловіча фігура, що стоїть в три четверті повороту вліво і, подібно Гермесу зі склепу Сорака, спирається на праву ногу. Ліва нога злегка відставлена, зігнута в коліні. Руки також зігнуті в ліктях. Права рука піднята значно вище ніж ліва і тримає якийсь предмет, що може бути кошілем. Подібне положення правої руки ми бачимо у статуй Гермеса із колекції Астуто в Палермо¹⁹. На жаль, частина руки з атрибутом утрачена, і тому у нас немає впевненості у тому, що це був дійсно кошіль. На численних бронзових статуетках Гермеса, що відтворюють в основному один і той самий тип і дуже близьких за композицією, атрибут в правій руці не залишається одним і тим самим: іноді замість кошіля Гермес тримає виноградне грено або посудину²⁰.

Можливо, що майстри-ремісники, які виготовляли ці статуетки, використовуючи один і той самий статуарний прототип, наділяли його різними атрибутами. Як ми бачили вище, атрибут Гермеса в склепі Сорака може бути інтерпретований і як кошіль, і як виноградне грено, причому останнє більше відповідає цьому зображення. Те ж саме цілком стосується і надгробного рельєфу. Тому не можна категорично

¹⁶ МАР, вып. 19, стор. 38.

¹⁷ АДЖ, стор. 190.

¹⁸ IOSRE, II, стор. 188; А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, CA, XIII, М.—Л., 1950, стор. 241, рис. 3; ОАК за 1872 г., альбом рисунків, Л—41, рис. 6; Науковий архів ІА АН СРСР, спр. № 30/1872, Л—22, 44.

¹⁹ S. Reipasch, вказ. праця, III, стор. 41, рис. 5.

²⁰ Там же, стор. 41, рис. 3; стор. 90, рис. 3.

стверджувати, що фігура на стелі Памфіла тримала в правій руці кошіль: це могло бути також виноградне грочо або посудина. Останнє припущення найкраще відповідає положенню руки, трохи піднятої і повернутої долонею вгору. А втім, воно може бути пояснене також обмеженою площею рельєфу: кисть руки, простягнута горизонтально, упиралася б в рамку рельєфу. В лівій руці тепер не видно ніякого атрибуту, але, судячи з її положення, вона могла б тримати предмет типу керікейона. Голова фігури злегка повернута вбік лівого плеча, як у Гермеса зі склепу 1891 р. Поверхня голови, як і обличчя, зовсім збита, так що неможливо розібрати, чи був на ній будь-який головний убор. За спиною у фігури такий же довгий плащ, як у Гермеса в склепі Сорака і на розглянутих вище стелах. Він також застібнутий на правому плечі, закриває верхню частину грудей і ліве плече. Ніяких інших деталей одягу розглянути не вдається; можливо, що його і не було²¹. Це зовсім незвичайно для фігур небіжчиків на боспорських стелах, і тому є всі підстави вважати зображення міфологічним персонажем. Всі вищеназвані міркування свідчать на користь розуміння його як Гермеса Психопомпа, точніше — його можна було б трактувати як зображення померлого у вигляді Гермеса²². Збіг ряду деталей фігури на стелі Памфіла з зображенням Гермеса в склепах Сорака і 1891 р. свідчить, що всі вони відтворюють один і той самий статуарний оригінал. Можливо, той самий зразок лежить і в основі зображення Гермеса Психопомпа на стелі Аполонія і Сократа, але він був трохи видозмінений майстром у відповідності з композицією рельєфу: майстер змінив жест правої руки і переніс опору всієї фігури вправо, в напрямі померлого, який подає Гермесу руку. Що ж до невідповідності крутого повороту верхньої частини тулуба положенню ніг, то вона пояснюється тим, що художник зобразив верхню і нижню частини фігури з двох різних точок зору. Така умовність примітивного мистецтва добре відома за пам'ятками грецької архаїки і стародавнього Сходу.

Вся розглянута група боспорських рельєфів і розпису з зображенням Гермеса Психопомпа дозволяє зробити висновок, що боспорські майстри перших століть н. е. широко використовували пам'ятки грецької скульптури і досить точно відтворювали їх композицію, але при цьому вносили окремі деталі місцевого костюму того часу, як, наприклад, довгий боспорський плащ або чоботи. На стелі Аполонія і Сократа Гермес Психопомп зображені у вигляді реального боспорця, подібно до того, як зображалися місцеві божества. Це свідчить про те, що боспорські майстри не тільки використовували традиційні сюжети і образи міфології, але й піддавали їх оригінальній переробці.

Подібне явище, як ми бачили, знаходить близьку паралель в мистецтві римських провінцій, зокрема в Галлії.

ІІ. Скульптурні зображення Деметри із Пантікапея

Однією з найбільш популярних богинь на землеробському Боспорі була Деметра. Як свідчать поховання в кургані Павлівської батареї²³

²¹ Рисунок Ф. І. Гроса не цілком точний: плащ зовсім не показаний. Мабуть, Грос не помітив його, тому що через стертість рельєфу плащ видно погано. Не точно передано також положення ніг. Права нога нарисована Гросом зігнутою в коліні, тоді як в дійсності вона служить опорою фігури і стоїть прямо. За рисунком Гроса складається уявлення, що фігура спирається на ліву ногу. Очевидно, на основі цього рисунка В. В. Латишев описав фігуру як зображення «оголеного хлопчика».

²² Такі зображення відомі серед грецьких надгробних статуй IV—III ст. до н. е. Див. M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec*, Paris, 1911, стор. 316—321. Найбільш відомим прикладом є статуя Гермеса Андроського (там же, стор. 317, рис. 200) або його посередня римська копія — Гермес із Егіона (стор. 319, рис. 202). Руки цих статуй з атрибутами утрачені, але взагалі зображення Гермеса з кошілем на чисто грецьких пам'ятках невідомі.

²³ ОАК за 1859 г., СПб., 1862, стор. 6—15; М. И. Ростовцев, *Скифия и Боспор*, Л., 1925, стор. 194; АДЖ, стор. 107.

і у Великій Близниці²⁴, її жрицями були найзнатніші жінки країни. Тому не важко зрозуміти, яку роль відігравав образ Деметри в боспорському мистецтві.

Одним з найбільш улюблених типів боспорської коропластики була протома Деметри або Кори з характерним жестом богині плодючості — руками, притиснутими до грудей²⁵. Масові знахідки таких протом були зроблені в 1933 р. в Тірітаці при земляних роботах, пов'язаних з будівництвом аглофабрики²⁶.

Розпис Великої Близниці і особливо керченського склепу Деметри свідчить про те, що образ цієї богині відігравав неабияку роль і в творчості боспорських живописців, принаймні починаючи з IV ст. до н. е. і кінчаючи I ст. н. е.

Відомі на Боспорі і скульптурні зображення Деметри, зокрема мармурова герма з колекції Керченського музею, випадково знайдена в грудні 1882 р. місцевим жителем С. Борзих на горі Мітридат за південною огорожею міського кладовища, в тому місці, де при додатковому дослідженні С. І. Веребрюсовим були знайдені архітектурні плити, мармурова статуетка Кібелі і двостороння скульптура, що зображує зміеногу богиню²⁷.

Згадана герма більше натуральної величини (розміри 72×38×29 см). Вона передає повне обличчя жінки зрілого віку. Шия її також досить повна. Очі глибоко посаджені. Довге і зачісане на прямий проділ волосся спадає на спину і плечі. На голові пов'язані особливості дають підставу тлумачити герму як зображення Деметри (рис. 9).

Рис. 9. Мармурова герма Деметри.

Поверхня обличчя герми сильно пошкоджена, ніс утрачений. По всій поверхні сліди корінців рослин.

Немає ніяких підстав вважати скульптуру місцевою роботою, скінчено за все це привізна річ.

Досить широке застосування буравчика в трактовці волосся (борізди, якими розчленовані окремі пасма), слізниць очей і куточків рота видає роботу римського часу середини чи другої половини II ст. н. е. Найімовірніше, що це копія часів Антонінів з грецького оригіналу IV ст. до н. е. Про те, що самий тип походить з IV ст. до н. е., свідчать як пропорції обличчя і його масивні форми, так і особливо патетична трактовка глибоко посаджених очей, хоча вона і відмінна від прийомів зображення ока у Скопаса. Найближчою аналогією до керченської герми можна вважати статую Кнідської Деметри²⁸. У них дуже близький

²⁴ ОАК за 1864 р., СПб., 1865, стор. V—VIII; АДЖ, стор. 10—25; Е. Minns, *Scythians and greeks*, Cambridge, 1913, стор. 425 і далі.

²⁵ Наприклад, ДБК, СПб., 1854, табл. LXIX, 4; LXX, 4.

²⁶ Ю. Ю. Марті, Розведочні раскопки вне городских стен Тиритаки, МИА, № 4, М.—Л., 1941, стор. 29, рис. 26, 27; стор. 32, рис. 36.

²⁷ ОАК за 1888 р., СПб., 1891, стор. XXXIII; Науковий архів ІА АН УРСР, спр. № 7/1882, арк. 24, 25 (рапорт Веребрюсова від 7 січня 1883 р.); спр. № 2/1883 р., арк. 36, 37 (журнал розкопок Веребрюсова з 15 березня по 1 листопада 1883 р.). Грос трохи «виправив» оригінал — пом'якшив форми обличчя, округлив контури. Дів. А. П. Іванова, Містичні мотиви в декоративній скульптурі Боспора, СА, XV, М.—Л., 1951, стор. 190, рис. 2.

²⁸ В гипп-Вгисктапп, Denkmäler der griechischen und römischen Skulptur, № 65.

тип обличчя і загальні пропорції. Основна ж різниця в тому, що голова Кнідської Деметри на відміну від керченської герми, більш сухої і жорсткої за трактовкою форм (рот, очі, обличчя), зображені в легкому повороті вбік лівого плеча. Цю відмінність, напевно, слід віднести за рахунок римського копіїста. Кнідська Деметра, як відомо, є грецьким оригіналом.

Сильно відрізняється від Кнідської Деметри трактовка волосся керченської герми. За цією ознакою вона скоріше може бути зближена з Іридою Кефісодота²⁹. Сухий лінеарний спосіб трактовки волосся, що лежить строго паралельними пасмами, стоїть в певній суперечності з патетичним характером голови. Цю суперечність можна пояснити тільки еклектикою копіїста, який поєднав тип IV ст. до н. е. з офіційним класицизмом часів Антонінів і зробив його більш строгим, ніж він був в оригіналі.

Обставини знахідки герми дозволяють зробити припущення про зв'язок її з якимсь величним будівельним комплексом. У всяком разі, вона свідчить про те, що в Пантікапеї в II ст. н. е. існував тип Деметри, створений грецьким мистецтвом IV ст. до н. е., для якого характерні передусім риси страждаючої матері. Саме з цим пов'язаний патетичний вираз обличчя керченської герми.

У вищій мірі цікава з цього погляду голова із раковистого вапняку, яка зберігається в Одеському археологічному музеї (№ А 50152, старий № 5332). Розміри її 26×20 см. Експонат, куплений 1902 р., походить, згідно з існуючими відомостями, з Пантікапея (рис. 10, а, б, в). Мабуть, це уламок статуї, оскільки голова збереглася з частиною шиї. На голові калаф, який дає підстави вважати скульптуру зображенням Деметри або Кібели. Обличчя зображене в легкому ракурсі в розрахунку на поворот голови в три четверті і трохи асиметрично — ліва щока злегка припухла, права розтягнута в ширину. Волосся облямовує обличчя паралельними великими пасмами, що спускаються на шию. Трактовка їх не відрізняється такою сухістю, як у керченської герми. Ніс збитий, поверхня обличчя, особливо рот, очі і надбровні дуги, дуже пошкоджені в результаті вивітрювання вапняку. Є окремі вибоїни. Таким чином, про деталі трактовки окремих рис обличчя судити важко. Безсумнівно тільки, що глибоко посаджені очі і дуже спукле чоло надають обличчю патетичного характеру, і це дозволяє зближати голову з Одеського музею із Кнідською Деметрою і керченською гермою. На цій підставі можна вважати ймовірним розуміння її як зображення Деметри, а не Кібели.

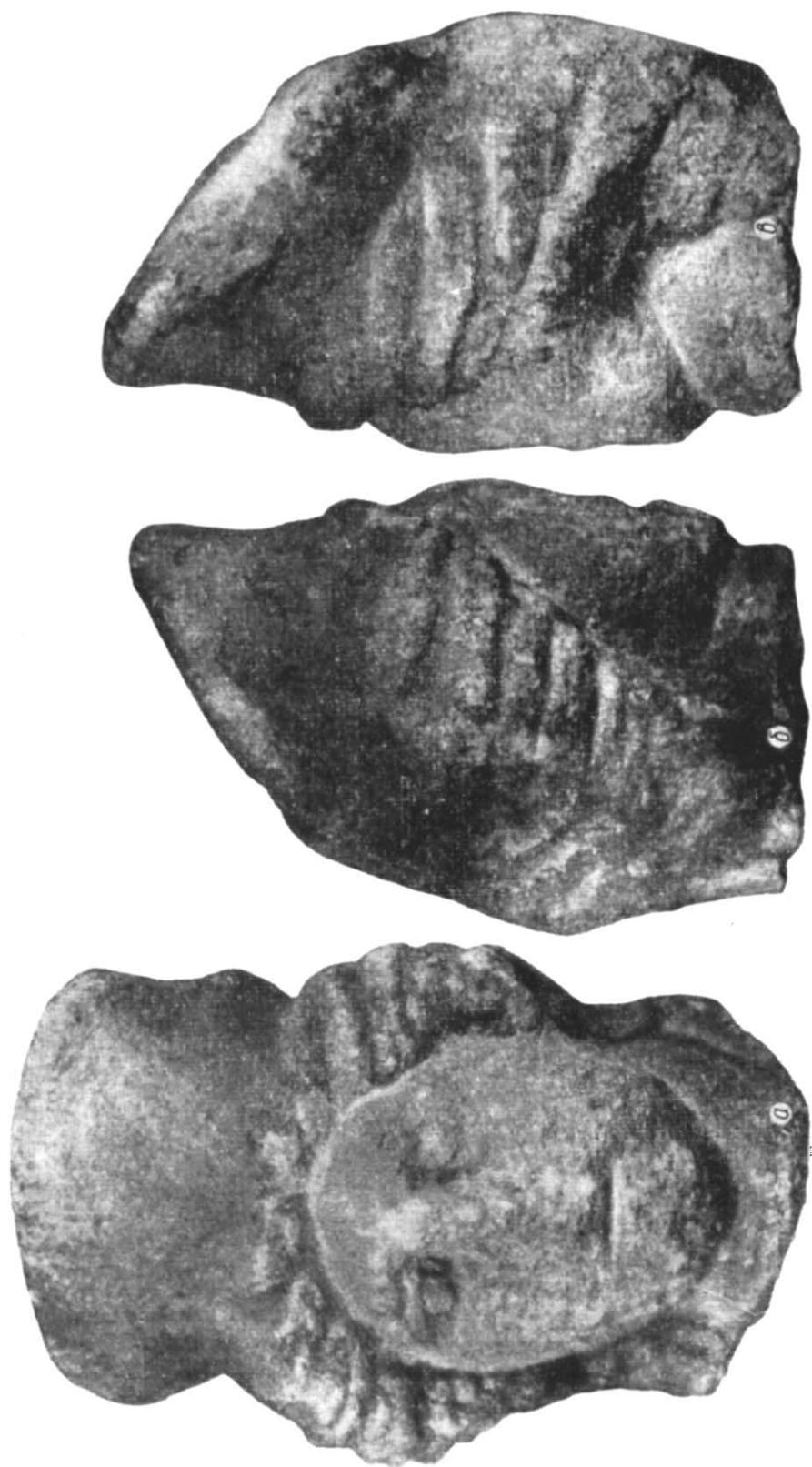
В цілому голова, очевидно, досить точно передає грецький оригінал. Тільки в одній деталі — трактівці вух — виявилася примітивна умовність місцевого мистецтва. Наскільки дозволяє судити збереженість скульптури, вони передані досить схематично. Незвичайна для грецького мистецтва і фронтальна їх постановка: якщо дивитися на голову в фас, то обидва вуха також видні в повний фас без всякого ракурсу.

Розглядувана скульптура, безсумнівно, є місцевою боспорською роботою: про це свідчить передусім матеріал — керченський вапняк. Для масової боспорської скульптури характерні невеликі, менше натуранальної величини розміри голови. Вони звичайні і для місцевих надгробних статуй.

Незважаючи на сильне пошкодження голови, місцями на ній збереглися досить значні сліди фарбування: чорна фарба на волоссі, синя на очах і червона на губах. Наскільки вдається простежити, фарба нанесена безпосередньо на камінь, без спеціального ґрунту. Фарби

²⁹ J. D. Beazley and Ashmole, Greek Sculpture and Painting, Cambridge, 1932, рис. 114.

Рис. 10. Голова Деметри з валняку.

подібні тим, які часто зустрічаються на гіпсовых наліпах боспорських дерев'яних саркофагів I—II ст. н. е.

Боспорський майстер відтворив грецький оригінал IV ст. до н. е., близький до Кнідської Деметри. Отже, голова з Одеського музею може відноситись до IV ст. до н. е., або до трохи пізнішого часу. Керченська ж герма свідчить про те, що образ Деметри існував на Боспорі і в перші століття н. е., оскільки ця пам'ятка близька за часом до розпису склепу Деметри, котрий датується кінцем I ст. до н. е. або початком I ст. н. е. Розглянуті пам'ятки свідчать про те, що зображення Деметри були поширені на Боспорі як в живописі і художньому ремеслі, так і в скульптурі (привізній і місцевій).

III. Статуетка Кібели з Керчі

В радянській історичній і археологічній літературі неодноразово ставилося питання про зв'язки Боспору з Західним Причорномор'ям. З цієї точки зору заслуговує на увагу мармурова статуетка Кібели (рис. 11), знайдена Веребрюсовим у 1882 р. на горі Мітридат за південною огорожею міського кладовища.

Кібела зображена сидячио на троні. Статуетка належала, мабуть, досить поширеному відтворенню образу богині, створеного учнем Фідія—Агоракрітом³⁰. Наскільки можна судити з старої фотографії, робота ремісника.

До Великої Вітчизняної війни статуетка зберігалась в Керченському музеї, але потім була вивезена звідти німецько-фашистськими загарбниками. Тепер місце її знаходження невідоме. Судячи з супроводжуючих статуетку знахідок, її найвірогідніше датувати II ст. н. е.

Як відзначив ще Веребрюсов, голова й рука статуетки, в той час уже втрачені, були приставними³¹. Ця технічна особливість, досить поширена в елліністично-римській скульптурі, мала в деяких випадках особливе значення. В Томах (Каллатіс) напередодні першої світової війни була знайдена мармурова статуетка Кібели II ст. н. е. з приставною головою³² (висота 31 см). Статуетка

Рис. 11. Мармурова статуетка Кібели.

³⁰ JAJ, 1913, XXIV, стор. 10; Journal of Hellenic Studies, XLIV, I, London, 1924, стор. 48; А. П. Иванова, Образы местной мифологии в искусстве Боспора, Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 20, Л., 1954, стор. 245.

³¹ Науковий архів ІА АН СРСР, спр. № 7/1882 (рапорт Веребрюсова). «Статуетка з білого мармуру в 4 вершки висотою і 2—3 шириною уявляє собою грубо зроблене зображення сидячої на високому кріслі жіночої фігури з відставшими (приставними) головою і руками до ліктів».

³² Dacia, III—IV, Bucarest, 1927—1932, стор. 628; E. m. Condurachi, De statuettes de culte de Tomis, Известия на Български Археологически Институт, кн. XVI, ч. 1, София, 1950, стор. 185.

була знайдена спочатку без голови. На деякій відстані від неї знайдені дві голови з різними атрибутами, причому обидві вони за розмірами точно підходили до статуетки³³. Одна з цих голів у баштовому вінці була втрачена під час першої світової війни. Та, що збереглась, не має головного убору. Довге волосся на ній розділене на прямий пробор і заплетене в косу, укладену навколо голови, з вузлом на потилиці і довгими пасмами, що спускаються на плечі і груди³⁴. Таким чином, ця голова не має характерних атрибутів Кібели, як і сама статуетка, яка в обох руках тримає тільки фрукти — немає ні лева, ні тимпана³⁵. Визначення її можливе лише на підставі другої, утраченої тепер голови в баштовому вінці.

В літературі висловлювалось припущення, що наявність двох приставних голів у статуетки пов'язана з двома найголовнішими святами Кібели — весняним і осіннім. Первому відповідала дівоча голова, другому — голова у баштовому вінці³⁶.

Е. Кондуракі висунув більш просте пояснення цього явища. Він припустив наявність в припонтійських містах масового виробництва подібних статуеток, які створювались з розрахунком на те, щоб кожний покупець міг підібрати іконографічні деталі і атрибути за своїм смаком³⁷. Е. Кондуракі вказує на єдину аналогію каллатійській статуетці — знайдену 1925 р. також в Каллатісі приставну голову Кібели³⁸.

Керченська статуетка не тільки доповнює серію скульптурних зображень Кібели з приставними головами, але й вносить ще одну нову деталь — приставні руки. За аналогією з каллатійськими статуетками можна припустити, що ця деталь була розрахована на зміну атрибутів.

Виходячи з припущення Е. Кондуракі про масове виробництво таких статуеток, найімовірнішим буде каллатійське або взагалі західнопонтійське походження керченської знахідки. Таким чином, ми маємо можливість ввести в науковий обіг ще одну пам'ятку, яка підтверджує зв'язки Боспору з Західним Причорномор'ям в перші століття н. е.

| А. П. ИВАНОВА |

ЭТЮДЫ ПО ИСКУССТВУ БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА

Резюме

В статье публикуются памятники боспорской скульптуры и живописи, изображающие Гермеса Психопомпа, Деметру и Кибелу. Анализируя эти памятники, автор приходит к выводу, что создававшие их боспорские мастера по-своему истолковывали античные образцы и вносили в них ряд местных черт. В статье ставятся вопросы о происхождении боспорского искусства эллинистического и раннеримского времени и связях Боспора с Западным Причерноморьем.

³³ E. Condurachi, вказ. праця, стор. 186 і далі.

³⁴ Там же, стор. 187, рис. 3.

³⁵ Там же, стор. 186, рис. 2.

³⁶ Dacia, III—IV, стор. 629.

³⁷ E. Condurachi, вказ. праця, стор. 189 і далі.

³⁸ Там же, стор. 189; Dacia, II, Bucarest, 1925, стор. 117—119, рис. 36.

Є. В. МАХНО

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗЛАТОПІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ НА ЧЕРКАЩИНІ

Актуальність розробки проблеми черняхівської культури, загострюючи дискусійність багатьох з нею пов'язаних питань, викликає крайню необхідність спокійно зважити кожну деталь, взяти на озброєння кожне спостереження з тим, щоб якнайбільш підійти до розв'язання основних спірних питань цієї проблеми.

На службу археології приходять технічні науки. Ми чекаємо позитивних результатів від тієї роботи по вивченню черняхівської культури, яку розпочав Інститут археології АН СРСР в технічних лабораторіях. Поки що ж основним джерелом для грунтовних наукових висновків залишаються польові дослідження.

Розвідки і розкопки останнього часу дають чимало нового матеріалу, який дозволяє значно повніше і глибше вивчити окремі сторони проблеми. Можна вважати, що рішення питання про основну територію поширення черняхівської культури уже поставлено на наукову основу¹. В основному визначено територію найбільш густого розселення черняхівських племен², здобуто нові матеріали щодо уточнення хронології тощо.

Завданням цієї статті є публікація матеріалів, здобутих автором під час розвідки 1955³ р. в Златопільському районі, Черкаської області, і спроба визначити їх місце в системі відомих фактів.

Златопільський район, розташований на вододілі рік Тясмин та Південний Буг, у свій час належав до числа краще досліджених³. Окрім уламків черняхівського посуду були зафіксовані В. В. Хвойкою ще в 1901 р. на Пастирському городищі. Біля сіл Маслово, Андріївки та Турії в 20-х роках були виявлені поселення, а на останньому навіть знайдено скарб⁴. Тут містився також Маслівський могильник, котрий до розкопок на Гаврилівському, Будештському та Компаніївському могильниках залишався другим після Черняхівського щодо кількості розкопаних поховань.

¹ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, М., 1960, стор. 9—83; Э. А. Симонович, Северная граница памятников черняховской культуры, МИА, № 116, М., 1964, стор. 7—43; Г. В. Федоров, Древние славяне и их соседи в Молдавии, Ученые записки МФ АН СССР, т. VI, Кишинев, 1957, стор. 237—311; його ж, Население Прутско-Днестровского междуречья, МИА, № 89, М., 1960, стор. 317.

² Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10; Г. Е. Храбан, Черняховские памятники в Уманском р-не, Черкасской обл., МИА, № 116, стор. 257—269.

³ Тут провадили роботу О. О. Бобринський, П. І. Смолічев, С. С. Гамченко, М. Л. Макаревич, І. В. Фабриціус, В. П. Петров, Є. Ф. Покровська.

⁴ Ю. В. Кухаренко, Клад из Турин, КСИИМК, вып. 49, М., 1953, стор. 148—150.

Незважаючи на те, що метою нашої розвідки було обстежити лише відомі уже три пам'ятки⁵, нами мимохідь було зареєстровано ще п'ять нових, і найменша можливість поглибити розшуки повинна була б налагати збільшити їх кількість (рис. 1).

Перший висновок, який можна було зробити на підставі матеріалів обстеження, був той, що Черкаська область входить до території,

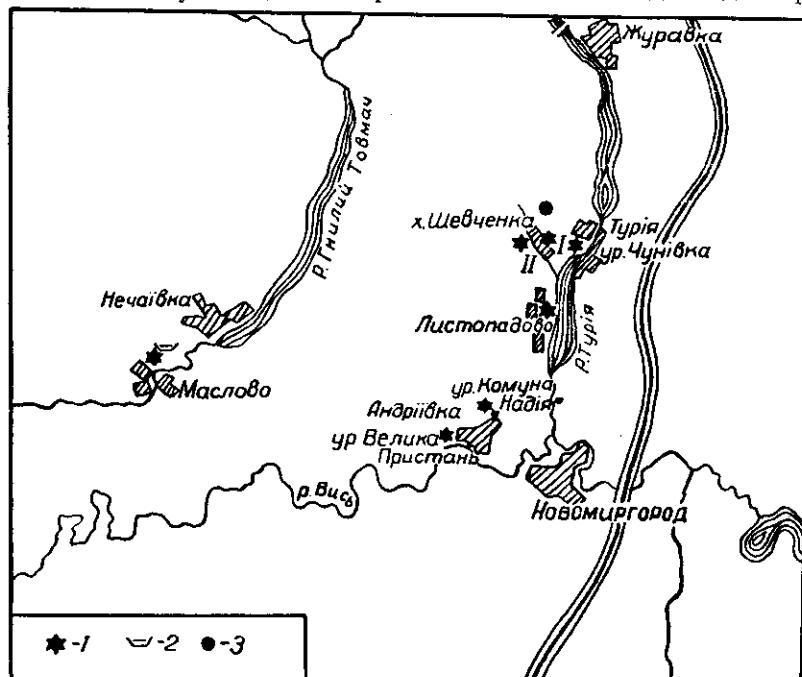

Рис. 1. Схематичний план розташування розвіданих пам'яток.

1 — поселення; 2 — могильник; 3 — пам'ятка невизначеного типу.

найбільш густо заселеної в черняхівський час⁶. Правильність наших висновків була повністю підтверджена пізнішими розвідками, пов'язаними з будівництвом Кременчуцької ГЕС та в Корсунь-Шевченківському районі, Черкаської області⁷. Після суцільного обстеження Г. Ю. Храбаном Уманщини вони стали доведеними безперечно⁸.

Така надзвичайна скученість черняхівських пам'яток в Черкаській області дозволяє з певністю висловити думку про те, що саме тут, тобто в басейні Росі, Тясмина та у верхів'ях П. Бугу, треба шукати початок черняхівської культури⁹. Нашою розвідкою обстежено сім поселень, на одному з них проведено розвідувальні розкопки. Крім того,

⁵ Розвідка тривала з 16 по 28 серпня включно.

⁶ Про результати розвідки було повідомлено на VIII археологічній конференції 1956 р.

⁷ Д. Я. Телегин, В. Д. Дяденко, Ю. Г. Колосов, Дневник разведки разведотряда Кременчукской экспедиции 1956 г., стор. 1—36; Д. Я. Телегин, М. П. Кучера, Е. В. Максимов, Дневник № 1 археологических исследований в зоне строительства Кременчукского водохранилища в 1958 г., стор. 64—68; Д. Т. Бerezовец, Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г., стор. 1—21; Р. А. Юра, Дневник разведки в 1956 г., стор. 10—35; його ж, Дневник № 2 археологических исследований в зоне строительства Кременчукского водохранилища в 1958 г., стор. 1—38, Науковый архив IA АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10, 57—59; 60, 61.

⁸ Г. Е. Храбан, Черняховские памятники в Уманском р-не, Черкасской обл., МИА, № 116, стор. 257—269.

⁹ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, стор. 10.

зібрано деякі нові відомості щодо планування Маслівського могильника.

Поселення

М а с л о в о. Поселення розташоване на городах північно-східної околиці села, вздовж східного схилу надзаплавної тераси правого берега невеликої річки Гнилий Товмач.

Окремі уламки черняхівського посуду зібрані на площі 350—400×100 м. Трохи вище по схилу трапляються численні знахідки XVI—XVII ст. Певно, черняхівське поселення було в значній мірі зруйноване. Саме цим і можна пояснити те, що ні П. І. Смолічев в 1926 р., ні С. С. Гамченко у 1928 р. не змогли його виявити. Вони було зафіксовані лише в 1929 р. після того, як в садибі Віктора Зеленюка під час оранки натрапили на трипільську площинку¹⁰, і С. С. Гамченко в пошуках нової площинки виявив у сусідній садибі Онуфрія Пасічника обгорілу обмазку стін черняхівської будівлі¹¹.

Досить значний розвал обгорілих стін цієї будівлі, котрий мав товщину 0,05—0,2 м і залягав на глибині 0,3—0,38 м, не був повністю окреслений С. С. Гамченком, незважаючи на те, що розкрита площа становила не менше 26 м². Автор розкопок вважав цей розвал рештками житла. Він спостерігав тут два шари обгорілої обмазки. Однак залишилось невідомим — належали вони одній чи різним будівлям.

Розвідкові розкопки С. С. Гамченка, таким чином, дозволяютьгадати, що на Маслівському поселенні (так само, як пізніше на інших) знайдено глинобитну, очевидно, на дерев'яному каркасі, порівняно велику будівлю. Це була перша споруда, виявлена в післяхвойківський час.

А н д р і ї в к а. Обстежено два поселення. Одне з них — в ур. Комуна «Надія» — було відоме, друге — в ур. Велика Пристань — виявлено нами.

Поселення в ур. Комуна «Надія» відкрито С. С. Гамченком у 1929 р.¹² Розташоване воно на відстані 0,5 км на північний схід від крайніх північних хат с. Андріївки, вздовж західного схилу невеликої коси, яка виступає на південь понад широкою заплавою багнистої річки Вись. Знахідки зустрічаються на площі 400—450 м довжиною і 150—200 м шириною. Навколо світлих плям діаметром 10—15 м, що тяглися вздовж схилу на відстані 10—30 і 50 м одна від одної, утворюючи два нерівномірних і неправильних ряди, помітні скupчення культурних решток. На площі 150 м довжиною знайдено 19 таких плям¹³.

Друге поселення знаходилось на відстані 5—6 км на південний захід від першого, за 3 км на південь від села, поруч з хутором Тимківською.

На відміну від більшості черняхівських поселень, котрі розташовані на схилах надзаплавних терас, поселення в ур. Велика Пристань міститься в заплаві, і знахідки на поверхні в одному місці зустрічаються до самого берега ріки.

¹⁰ С. С. Гамченко, Археологічні досліди року 1928 на Шевченківщині, рукопис, стор. 24, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹¹ С. С. Гамченко. Археологічні досліди року 1929 у с. Маслової в комуні «Надія», с. Андріївки, Турійському хуторі Златопільського району та в с. Березняках Смілянського району на Шевченківщині, рукопис, стор. 25—29, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Там же, стор. 30, 31.

¹³ Місцевий ветеринарний фельдшер П. А. Сокуренко повідомив, що в 20-х роках на поселенні було знайдено римську монету. При копанні траншеї в східній частині поселення знайдено сірий гончарний кубок, а поблизу на глибині 0,75 м — залізний двосічний меч довжиною близько 1 м.

Посів цукрового буряка не дозволив з належною увагою оглянути площу поселення. Однак численні голі плями та плями з блідою рослинністю були прямою вказівкою на значні розміри поселення та наявність тут великої кількості будов. Привертає увагу те, що зібраний на поверхні матеріал включав порівняно багато амфорних уламків, які становили тут близько 8%. На решті обстежених поселень вони або відсутні, або дорівнюють не більше як 2% усіх знахідок.

Розташування поселення в заплаві над самим берегом річки, порівняно велика кількість в керамічному комплексі, зібраному на поверхні, амфорних уламків указують, можливо, на те, що назва незаселеного степового урочища Велика Пристань не є випадковою. Все це викликає особливий інтерес до поселення.

Листопадово. Поселення відкрито в північно-східній частині села. Воно тягнеться смugoю в 100 м завширшки і протягом понад 500 м вздовж східного схилу надзаплавної тераси річки Турії. На поверхні, крім уламків посуду, трапляється обпалена обмазка стін.

Турія¹⁴. Після розвідок тут стало відомо чотири поселення. Одне з них знаходиться в урочищі Чунівка на р. Турія, три, в тому числі і відоме раніше, — на берегах струмка Гептурка, який справа впадає в Турію (рис. 2).

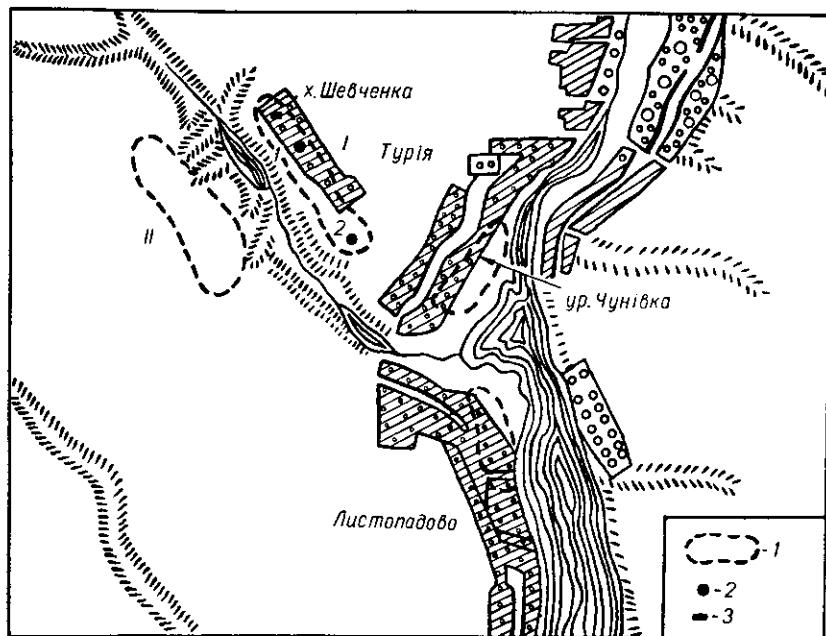

Рис. 2. Схема розташування поселень біля с. Турії.

1 — здогадна площа поселень; 2 — місце знахідки скарбу; 3 — розкоп.

Поселення в ур. Чунівка розташоване на південно-західній околиці села. Воно тягнеться смugoю близько 100 м і протягом 400—500 м по східному схилу надзаплавної тераси р. Турії. Південно-західна частина поселення, очевидно, зруйнована селищем XVI—XVII ст. Культурні рештки його, перекриваючи черняхівський шар, збільшуються в напрямку вгору по схилу.

¹⁴ Сучасне с. Турія тягнеться вздовж обох берегів р. Турія протягом 6—7 км. Семидесятип'ятілітній мешканець села Яків Немна розповів легенду про те, що Турія була великим містом Тур, заснованим тут ще до Різдва Христова. Пізніше воно, згідно переказів, було зруйноване і потім знову відновлене.

Решта поселень пов'язана з західною околицею села та хутором Шевченка¹⁵.

Поселення Турія I відоме одним з перших в Середньому Подніпров'ї. Воно виявлене в 1929 р. О. Ф. Лагодовською та В. І. Ткаченко в зв'язку з обстеженням за дорученням С. С. Гамченка місця знахідки згадуваного скарбу¹⁶. Поселення тягнеться смугою в 100—150 м і протягом 600—700 м вздовж південно-західного схилу лівого берега струмка, починаючи від його устя.

На поверхні поселення в багатьох місцях можна простежити скупчення обгорілої обмазки стін та глиняного посуду. Одне з них ломітили ще О. Ф. Лагодовська і В. І. Ткаченко, біля іншого було виявлено скарб в садибі І. Л. Брюх. Біля такого ж скупчення нами був закладений розкоп.

Поселення Турія II розташоване на північно-східному схилі правої берега струмка на відстані близько 1 км на південний схід від поселення Турія I і має значні розміри. Як розповіла А. Г. Брюх, на поверхні зустрічаються великі пласти обгорілої глиняної обмазки, але нам виявити їх не вдалося, оскільки вся площа поселення на час обстеження була засіяна густим житом, що якраз колосилося¹⁷.

Отже, всі поселення (за винятком виявленого в заплаві над берегом річки в ур. Велика Пристань) розташовані на сонячних схилах надзаплавних терас, які заселені і тепер. На поселеннях біля с. Маслово та в ур. Чунівка знайдено уламки посуду XVI—XVII ст., які перекривали черняхівський шар у верхній частині схилу. При цьому в обох випадках найближчими до берега були рештки будівель черняхівського часу, трохи вище по схилу розташувались поселення XVI—XVII ст. і найбільш віддаленими від ріки виявлялись сучасні будівлі.

Можна сподіватися, що в подальшому подібні факти збільшуватимуться і зможуть підтвердити наш висновок щодо стабільності плащування поселень в Подніпров'ї починаючи з перших століть н. е. і його еволюції, яка полягає в тому, що все більшого значення в постачанні населення водою набуває вода, добута з криниць.

На всіх обстежених поселеннях (за винятком Андріївського поселення в ур. Комуна «Надія») зустрічаються скупчення обгорілої обмазки стін, можна думати, від наземних будівель на дерев'яному каркасі.

Для характеристики матеріалів, зібраних на поселеннях, наводимо таблицю I.

З таблиці видно, що на більшості поселень амфорний матеріал відсутній і навіть на поселенні Велика Пристань, яке в цьому відношенні посідає особливе місце, він становить 7,5%.

Невеликою кількістю представлена і ліпний посуд. Він не перевищує на поселеннях 7,5%, причому його уламки звичайно дуже дрібні і невиразні. Отже, основною групою знахідок на всіх поселеннях є гончарний посуд.

Якщо звернути на нього увагу, то можна помітити, що поселення відрізняються між собою співвідношенням на кожному з них шорст-

¹⁵ С. С. Гамченко, Археологічні досліди року 1929 у с. Маслової в комуні «Надія», с. Андріївки, Турійському хуторі Златопільського району та в с. Березняках Смілянського району на Шевченківщині.

¹⁶ Там же, стор. 31—34.

¹⁷ На відстані близько 1 км на північний захід від поселення Турія II і близько 0,5 км від поселення Турія I в урочищі Кузикове поле на зораній поверхні західного схилу берега цього поселення були помічені жовтуваті плями довжиною близько 10 м та дрібні уламки черняхівського посуду біля них. Із зібраних 14 уламків вісім (57%) належали гончарному посуду з шорсткою поверхнею, п'ять (36%) лощеному і один (7%) ліпному горщику. Знахідки не дозволили визначити — поселення це чи могильник.

ких та лощених уламків. На деяких поселеннях лощений посуд становить менше половини всіх знахідок (урочища Комуна «Надія» і Чунівка), на інших — близько однієї чверті (ур. Велика Пристань і с. Маслово), трохи більше однієї п'ятої (Турія I, Турія II) і, нарешті, лише десяту частину (Листопадово).

Таблиця I

*Співвідношення різних типів посуду на черняхівських поселеннях
Златопільського району*

Поселення	Гончарний з поверхнею				Ліпний		Амфорний		Всього уламків	
	шорсткою		лощеною							
	кількість уламків	%	кількість уламків	%	кількість уламків	%	кількість уламків	%		
Андріївка, ур. Ко- муна «Надія»	24	53	19	43	1	2	1	2	45	
Турія, ур. Чунівка	32	57	23	40	2	3	—	—	57	
Андріївка, ур. Ве- ликій Пристань	47	60	20	25	6	7,5	6	7,5	79	
Маслово	11	69	4	25	1	6	—	—	16	
Турія II	14	74	4	21	1	5	—	—	19	
Турія I	18	78	5	22	—	—	—	—	23	
Листопадово	17	81	2	9	1	5	1	5	21	

Отже, гончарний посуд оглянутих поселень характеризується наявністю близько половини лощених зразків, значною їх кількістю або майже повною відсутністю.

Це спостереження не є ні першим, ні єдиним.

У 1927 р. Т. Н. Мовчанівський¹⁸, у 1946—1955 рр. В. К. Гончаров¹⁹, у 1957 р. Г. Г. Богун²⁰ відзначили існування на Бердичівщині двох типів поселень: для одних з них була характерною наявність великої кількості лощеного посуду (Татарське поселення, Соколів Брід, Трубіївка, Радянське), для інших — посуду з шорсткою поверхнею (Юрівка, Дерганівка, Пустоха, Голубівка, Житинці, Іванківці, Кікішевка).

Це ж саме явище для Черкаської області зафіксували Н. Т. Евстропов у 1956 р.²¹ і Г. Ю. Храбан у 1961—1964 рр.²²

Таку ж закономірність на Київщині помітили М. Макаренко біля сіл Халеп'є та Стайки²³ (1925 р.) і В. Є. Козловська біля с. Дідівщина²⁴ (1929 р.).

У 1926 р. М. Я. Рудинському було відоме поселення біля хутора

¹⁸ Ф. Мовчанівський, Справа археологічних спостережень на Бердичівщині в 1927 р., рукопис, стор. 1, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁹ В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 249—252.

²⁰ Е. В. Махно, Памятники черняховської культури на території УССР, МІА, № 82, стор. 25, 26, 31.

²¹ Н. Т. Евстропов. Розведка селища культури полей погребених в районе Мошурів (45 км на северо-восток от Умані), рукопис, стор. 1—5, Науковий архів ІА АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняховської культури на території УССР, МІА, № 82, стор. 60.

²² Г. Ю. Храбан, Черняхівські пам'ятки Уманщини, рукопис, стор. 11—63, Науковий архів ІА АН УРСР.

²³ КЗ ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 48, 49; Е. В. Махно, Памятники черняховської культури на території УССР, МІА, № 82, стор. 31.

²⁴ В. Є. Козловська, Могильник і селища полів поховань біля с. Дідівщина Фастівського району, рукопис, стор. 11, Науковий архів ІА АН УРСР; Е. В. Махно, Памятники черняховської культури на території УССР, МІА, № 82, стор. 33.

Троцьки (коло Кременчука), на котрому лощений посуд становив незначний процент²⁵.

Гончарний лощений посуд майже цілком відсутній в деяких комплексах, що зберігаються в фондах Лубенського краєзнавчого музею (Кононівка, Калайдинці, Мохнач)²⁶.

На поселенні, обстеженому В. Д. Дяденком у 1956 р. біля с. Васютинці, Іркліївського району, Черкаської області, він становить лише 5%, а на поселенні біля с. Коровинці, Сумської області, в 1953 р. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська не знайшли жодного лощеного уламка.

Г. Ю. Храбан під час розвідок також натрапив на поселення, на яких не зустрічалося жодного лощеного уламка. В Уманському районі таких поселень було п'ять (біля сіл Городенське, Дмитрушки, Родниківка, Старі Бабани, Сушківка), в Христинівському та Ульянівському — по одному (села Пеніжкове та Хощавата)²⁷.

Наведені тут приклади досить яскраво свідчать, що наші спостереження з приводу більшої і меншої кількості гончарного посуду з шорсткою поверхнею на окремих поселеннях реєструють не випадкові факти, а ознаку, властиву для черняхівської культури загалом на досить широкій території, при тому території, яка включає найгустіше насичені черняхівськими пам'ятками Черкаську, Полтавську області, південь Житомирської, Київської і Сумської.

В керамічному комплексі черняхівських пам'яток, виявлених на цій території, так само як і в Златопільському районі, як правило, відсутній або представлений незначною кількістю ліпний і особливо амфорний посуд. Так, Г. Ю. Храбан виявив ліпний посуд лише в 32 пунктах, що становить 13% загального числа розвіданих ним 237 пам'яток, а амфорний — лише в 9, що становить близько 4%.

Отже, черняхівські пам'ятки Златопільського району не являють собою винятку щодо співвідношення різних типів посуду, поширеного в черняхівський час, тому можемо вважати їх цілком характерними для всієї культури.

Розвідковий розкоп був закладений нами в північно-західній частині поселення Турія I, на вільній площині в садибі Марії Коробцової. Він охоплював центр великого (20×16 м) розвалу обгорілої глиняної обмазки стін і становив площа 236 м².

Майже вся площа розкопу була густо насичена зрушеними плугом різного розміру уламками обмазки, на котрих добре збереглися відбитки дерев'яних плах, стовпів та лози від дерев'яного каркасу наземних споруд, які згоріли під час пожежі.

Нижче орного шару, на глибині 0,25—0,4 м було виявлено сліди трьох будівель, розташованих компактно одна біля одної. Від першої з них, очевидно жилої, крім зрушеного плугом обмазки стін, збереглася жовта глиняна міцно утрамбована обмазка долівки площею 6×5 м. В південно-східній частині її виявлено оранжево-червону пляму ($0,65 \times 0,2$ м) спідньої частини глиняного черіння печі. Верхня частина черіння зрізана оранкою. Будівля орієнтована по осі північ—південь.

Друга споруда, розташована південніше першої, відзначалась великим і компактним скученням крупних і міцних уламків обгорілої обмазки, а також наявністю великої кількості решток кісток. Судячи за цими знахідками, будівля здогадно мала довжину 7—7,5 м і ширину близько 6 м.

²⁵ Михайло Рудинський, Досліди на Полтавщині, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.

²⁶ Фонди Лубенського краєзнавчого музею; Е. В. Махно, Памятники черняхівської культури на території УССР, МІА, № 82, стор. 23—24.

²⁷ Г. Ю. Храбан, Черняхівські пам'ятки Уманщини, стор. 20 і далі.

Краще збереглася третя споруда, розташована за 4 м на південний схід від першої, майже поруч з другою. Суцільний пласт обгорілої обмазки трьох стін, що залагав на глибині 0,2—0,4 м, товщиною 0,2 м і ширину понад 0,6 м дуже добре фіксував план будівлі (рис. 3).

Утрамбована долівка площею близько 20 м² відносно рівня давньої поверхні на 0,1—0,15 м була заглиблена в землю і мала форму не зовсім симетричного чотирикутника з сторонами 6,5 і 3,6 м, витягнутого з південного заходу на північний схід.

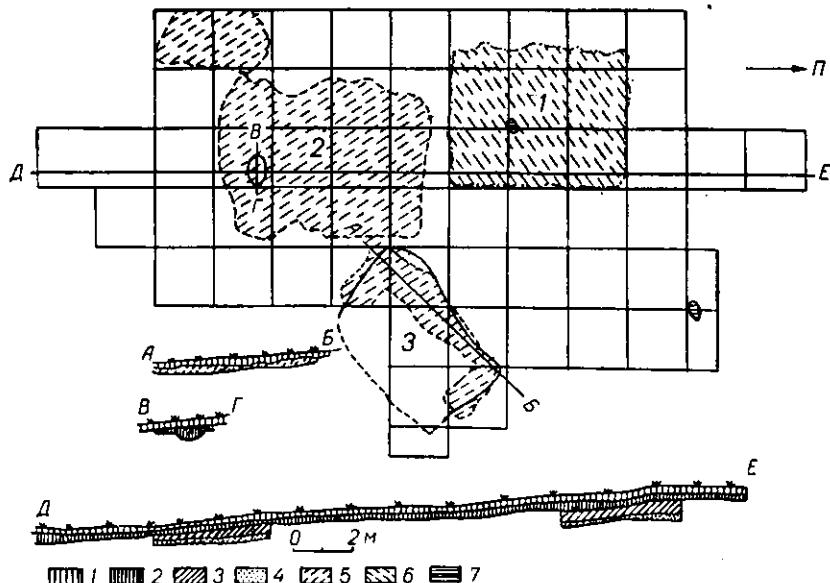

Рис. 3. План розкопу на поселенні Турія I.
1 — орній шар; 2 — чернозем; 3 — лесовидний чернозем; 4 — лес; 5 — завал обгорілої обмазки стін; 6 — обмазка долівки споруди № 1; 7 — рештки глиняної печі.

В північно-західній частині долівки, біля стіни, котра в цьому місці має легкий вигин зовні, виявлено чотири невеликі ямки (діаметром 0,8—0,12 м), які становили фігуру, близьку до ромба (довгий відстань між протилежними ямками — 1,3 м, коротка — 0,8 м). Це, очевидно, були ямки від стовпів, котрі підpirали якийсь дерев'яний настил, можливо стіл.

Виходячи з того, що біля східної стіни будівлі знайдено великі уламки двох частково склеєних зерновиків, римської амфори та кількох дрібних посудин (які мали безпосереднє відношення до даної споруди, але через якісь випадкові обставини опинилися зовні), можна дійти до висновку, що будівля грава роль комори.

Ми не маємо підстав розмежовувати виявлені будівлі хронологічно, оскільки вони залагають на одному рівні і розташовані так близько одна від одної, що обгоріла обмазка стін спроявляла враження розвалу однієї споруди. Очевидно, вони являли собою один комплекс, який складався з житла, комори і будівлі, котра могла гррати роль клуні або стодоли. Великі розвали крупних шматків дуже обгорілої обмазки стін, якими відзначалася остання споруда, могли утворитись від того, що стодола, як правило, заповнювалася необмолоченим хлібом, тобто матеріалом, який добре горів і міг дати глиняній обмазці міцний обпал²⁸.

²⁸ Краще збережені будівлі типу клуні розкопані в 1959 р. біля с. Максимівки, Градизького р-ну, Полтавської області. Вони також відзначалися великими скupченнями крупних і міцних від сильного обпалу уламків обмазки стін. Див. Е. В. Махно, Отчет о раскопках 1959 г. на Максимовском поселении, рукопис, стор. 7, Науковий архів ІА АН УРСР.

Існування таких будівель в черняхівській культурі цілком виправдане, якщо врахувати рівень розвитку землеробства, який визначав високий на ті часи ступінь розвитку зернового господарства.

Недосить добра збереженість будівельного комплексу, виявленого на нашому розкопі, не дозволила одразу визначити його значення для характеристики черняхівської культури. Воно стало зрозумілим і навіть очевидним після нових розкопок у 1956 р. на поселенні в с. Леськи, Черкаського району, і біля с. Максимівки, Градизького району, Полтавської області. На цих поселеннях також виявлено господарчі комплекси, об'єднані одним дворищем. Комплекс, виявлений біля с. Леськи, об'єднував 9 будівель, кожна з яких мала спеціальне призначення²⁹. На поселенні біля с. Максимівки кожен з трьох розкопаних комплексів, як і на нашему розкопі, складався з трьох наземних будівель — житла, комори та клуні (матеріали не опубліковані).

Подібний комплекс з трьох функціонально окреслених будівель виявлено і на поселенні в с. Ново-Липівському, Золотоніського району, на Черкащині. У нас немає підстав спростовувати припущення про те, що подібні комплекси могли існувати і на інших черняхівських поселеннях. Навпаки, розкопки, наприклад, на поселеннях в Жуківцях, Ягнятині, Кантемирівці дають підстави стверджувати реальність таких припущень.

Хоч питанню про планування черняхівських поселень ще не приділено спеціальної уваги (неважаючи на те, що за останні двадцять років досить широко розгорнулося їх польове дослідження), здобутий матеріал дозволяє висловити думку не тільки про існування в черняхівській культурі об'єднаного одним дворищем господарчого комплексу будівель, але й про існування стандартного типу дворища. Можна припустити, що дворище з трьох будівель було найбільш поширеним.

Розкопками на поселенні Турія I виявлені в основному уламки глиняного посуду (665 уламків), а також залізний ніж та кілька уламків залізних шлаків.

Глиняний посуд представлений в основному гончарими зразками (640 уламків — 96%), кількома ліпними (12 уламків — 2%) та амфорними (13 уламків — 2%).

Гончарний посуд становлять уламки з шорсткою (467 уламків — 73%) і лощеною (193 уламки — 27%) поверхнею.

Тісто перших має порівняно дрібні домішки жорстви і в багатьох випадках, здається, дрібного шамоту (?). Колір посуду коливається від темно-сірого до ясно-сірого. Зустрічаються також буруваті і майже жовті уламки.

Посуд з шорсткою поверхнею становлять в основному неорнаментовані горщики з відігнутими заокругленими і потовщеніми вінцями та плиточною підставкою. Однак у третини горщиків дно плоске і вінця мають внутрішню закрайку, тобто ознаки, властиві для пізніших форм. Діаметр денець (40 уламків) дорівнює 8—10 см, діаметр вінець (35 уламків) — 16—20 см. На уламках спідної частини посуду зустрічаються подряпини. Товщина стінок коливається від 0,6 до 1 см. На багатьох уламках добре помітні сліди склеювання глиняних смуг³⁰.

²⁹ А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в Леськах близ Черкасс, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 46—50, рис. 2.

³⁰ І посуд з шорсткою поверхнею і лощений виготовлявся стрічковим способом. При цьому вручну формоване дно кладуть на підставку гончарського круга, обкладають зовні смugoю з глини і, повертуючи круг, оброблюють поверхню. Таким же чином нарощують і висоту. При такому способі виготовлення посуду гончарський круг мусить бути тільки повільним. Про те, що гончарний посуд черняхівської культури виготовляли стрічковим способом, стало відомим ще в 40-х роках після дослідження Жуківецькому, Ягнятинському і Пражівському поселеннях (див. Е. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, К., 1952, стор. 159, табл. I, 6, 7).

Орнамент виявлено на 18 уламках (7%). Він має вигляд прокреслених на плічках паралельних горизонтальних ліній. Два уламки прикрашенні горизонтальними рельєфними смужками і один — невисоким валиком з косими відбитками пальців.

Крім уламків горщиків, на розкопі знайдено два уламки шорстких конічно-розімкнутих вінець від мисок відкритого типу з високими плічками.

Лощений посуд виготовлено з відмуленої глини з ледве помітними домішками. Лощіння добре, горизонтальне. Більшість уламків мають світло-сіру і сіру поверхню, але зустрічаються зразки темно-сірого, бурувато-сірого і жовтого кольорів. Поверхня понад однієї третини уламків з внутрішнього боку мазка. При цьому мазких уламків найбільше серед бурих і найменше серед темно-сірих.

Лощений посуд представлений головним чином мисками закритого типу з відігнутими зовні потовщеннями вінцями діаметром від 14 до 20 см, з чітким біконічним або ж заокругленим тулубом на кільцевій ніжці чи підставочній плитці діаметром 6—8—10 см, зрідка на плоскому дні. 8% мисок орнаментовані пролощеним зигзагом або сіткою. Один з уламків прикрашений на переламі тулуба джгутоподібними скісними канелюрами. Зустрічаються миски відкритого типу без орнаменту і високі глеки з однією ручкою (2 уламки вінець з 27).

Отже, в керамічний комплекс розкопу входять головним чином гончарні горщики з шорсткою поверхнею ($\frac{2}{3}$) і закритого типу миски ($\frac{1}{3}$). Відкриті миски та глеки представлені одиницями.

Особливий інтерес в цьому відношенні становить посуд, знайдений біля північно-східної стінки комори і частково склеєний із уламків.

Тут було знайдено рештки дев'яти гончарних посудин (рис. 4), в тому числі 7 (78%) з шорсткою поверхнею (5 горщиків і два зерновики) і два (22%) лощених (макітроподібна миска і, очевидно, глек).

Отже, посуд з шорсткою поверхнею становить тут навіть більший процент, ніж серед знахідок, виявлених в культурному шарі. Якщо ж не рахувати двох зерновиків, які є порівняно рідкісними формами в Середньому Придніпров'ї, а взяти лише хатній посуд, то співвідношення гончарного посуду з шорсткою і лощеною поверхнями в цьому комплексі буде приблизно таким самим, як і в культурному шарі (72 і 28%).

Датується комплекс великою червоноглянчяною амфорою, від якої збереглось 73 уламки стінок тулуба і шийки, котрі дозволяють скласти уявлення про її форму. Це була велика посудина з масивним видовженим тулубом, високими, чітко заокругленими плічками, короткою шийкою і малими ручками. Вінця оформлено у вигляді манжеток з борідчатим краєм. Висота амфори — не менше 65—70 см. Діаметр шийки — 11,5 см, висота — 7—10 см. Діаметр плічок — близько 32 см, найширої частини — 38 см. Середня частина амфори покрита плавними широкими рифленими смугами. Верхня частина гладенька. Тісто має домішки крупного піску з дрібними чорними блискітками. Колір амфори червоно-оранжевий.

В черняхівських пам'ятках Лісостепу червоноглянчяні амфори зустрічаються дуже рідко, однак нам відомо дві, майже ідентичні нашій.

Несхідність знову підкреслити цей факт викликають деякі необґрунтовані висловлювання про існування в черняхівській культурі швидкого круга (див. П. І. Хавлюк, Антские поселения средней части Южного Побужья, Автoreферат кандидатской диссертации, Л., 1962, стор. 9). Необхідно відзначити також, що згадані вище подряпини у спідній частині посудин утворювались не «під натиском руки при обертанні посудини на гончарському крузі», як це думає І. І. Ляпушкін (І. И. Ляпушкин, Дніпровське лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М.—Л., 1961, стор. 151), а в результаті додаткової формовки dna правилкою після того, як глина посудини затужавіє. В більшості гончар це робить також на крузі, перевернувши спочатку посудину дном.

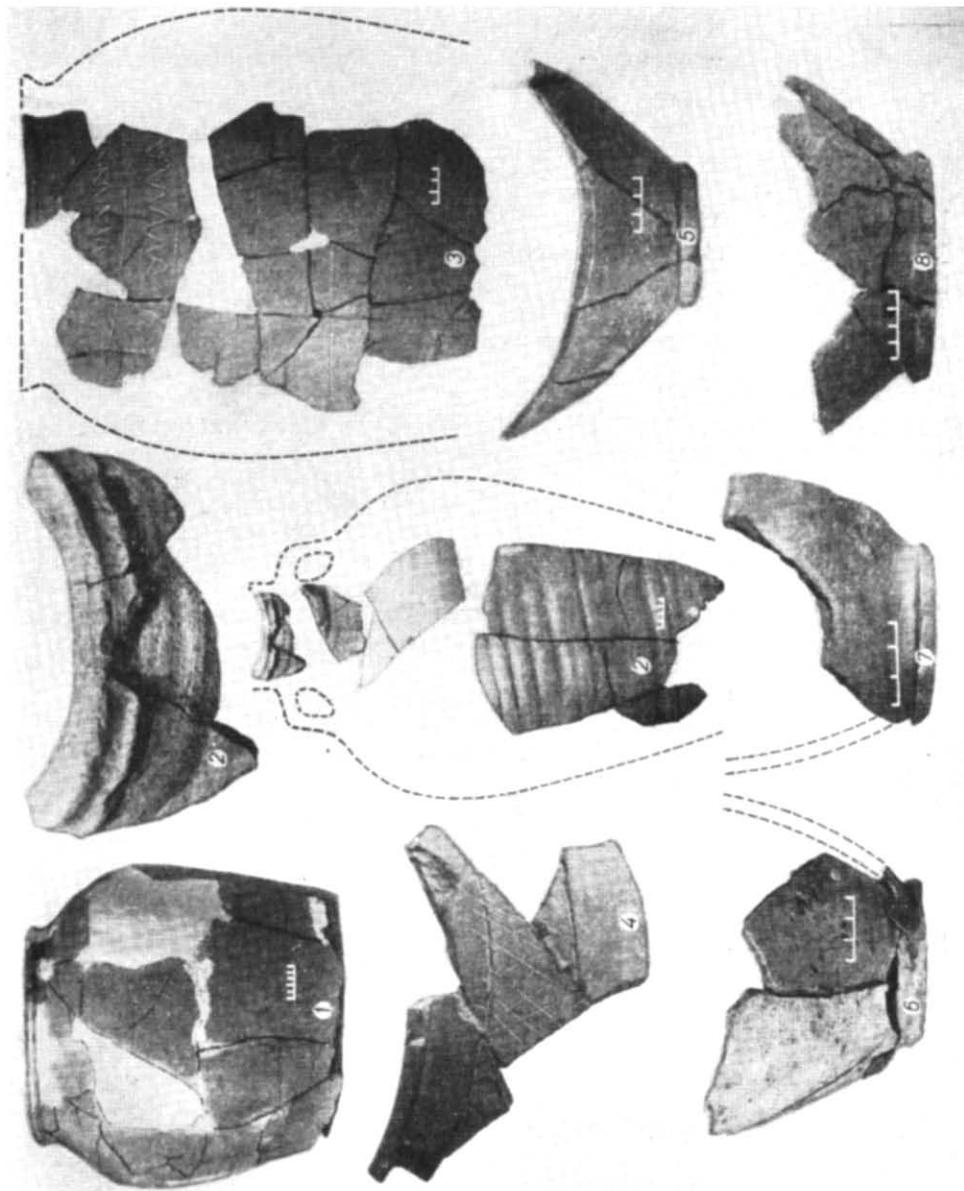

Рис. 4. Кераміка, знайдена біля споруди № 3.
1, 3 — зерновики; 2 — амфора; 4 — вінця макроподібної миски; 5 — нижня частина глека. 6—8 — горщики.

Одна з них ціла (можливо, трохи більша від нашої), знайдена в с. Делакеу, Бульбокського району, Молдавської РСР³¹. Друга реставрована, походить з розкопок М. Ю. Смішко 1957 р. в с. Комарові, Чернівецької області³².

Уламок вінець подібної амфори знайдено також при розкопках автора на Радуцьківському поселенні в 1958 р.³³

Такі амфори, як гадають В. Д. Блаватський та І. Б. Зеєст, з'являються не раніше кінця IV ст. н. е.³⁴

Амфору із Делакеу автори публікації Н. А. Кетрару та Е. А. Рикман датують IV ст. Другою половиною IV — початком V ст. датує М. Ю. Смішко амфору з Комарова.

Таблиця II

Співвідношення гончарного посуду з шорсткою і лощеною поверхнями

Поселення	Всього уламків	З шорсткою поверхнею		З лощеною поверхнею	
		Кількість уламків	%	Кількість уламків	%
Андріївка, ур. Ко- муна «Надія»	44	25	56	19	44
Турія, ур. Чунівка	55	32	58	23	42
Андріївка, ур. Ве- ліка Пристань	67	47	70	20	30
Маслово	15	11	73	4	27
Турія II	18	14	78	4	22
Турія I	23	18	78	5	22
Листопадово	19	17	90	2	10

висновок про певну залежність кількості посуду з шорсткою поверхнею від віку пам'ятки³⁵.

За співвідношенням посуду двох розглядуваних типів найближче до комплексу з поселення Турія I стоять матеріали, зібрани на поселенні в с. Маслово (табл. II), котрі так само включають близько 3/4 посуду з шорсткою поверхнею і, отже, можуть бути датовані також приблизно IV або ж початком V ст.

Поселення в урочищах Комуна «Надія» і Чунівка, на яких посуд останнього типу становить понад половину гончарного, повинні датуватися відповідно часом більш раннім. Орієнтирами для його визна-

³¹ Н. А. Кетрару, Э. А. Рикман, Новые данные о памятниках первых веков нашей эры на территории Молдавии, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (70), Кишинев, 1960, стор. 8, рис. 2, 2. Висота амфори 96 см, діаметр вінець — 10 см, діаметр тулуба — 44 см. Зберігається на республіканській туристській базі Молдавської РСР.

³² М. Ю. Смішко, Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області, МДАПВ, вип. 5, К., 1964, стор. 73, 79, рис. 5.

³³ Е. В. Махно, Отчет о работе Левобережного отряда Кременчугской раннеславянской экспедиции 1958 г. (Раскопки на поселении черняховского типа у с. Радуцковки, ур. Вырвихвист), стор. 23, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁴ Щиро дякую В. Д. Блаватському та І. Б. Зеєст за це повідомлення.

³⁵ Е. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Рoci—Тетерева, Автореферат кандидатської дисертації, К., 1949, стор. 117, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁶ Е. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, стор. 458.

³⁷ А. Л. Якобсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, СА, XV, М., 1951, стор. 327.

³⁸ Така думка уже висловлювалась автором на підставі стратиграфічних спостережень.

чення можуть бути ручка римської амфори II—III ст., знайдена в ур. Комуна «Надія», і в певній мірі — два скарби, виявлені на поселенні Турія I.

Перший скарб, крім срібних (сім) і бронзових (одна) обручок, пряжки, намистин із корала (десять), янтарю (п'ять), скла (шість), пасті (три) та кістяних піраміdalних підвісок, включав 48 римських монет від імператора Веспасіана (69—79 рр.) до Комода (180—189 рр.)³⁹. В іншому скарбі було лише 20 монет тих же імператорів⁴⁰.

Час зариття скарбів важко визначити раніше початку III ст.⁴¹ Враховуючи потерпість монет, про яку згадує М. Ю. Брайчевський, можна думати, що другий скарб був заритий трохи пізніше. Очевидно, життя на поселенні почалося до зариття скарбів, десь у II ст.

Таким чином, обидва скарби, знайдені на достатній відстані один від одного⁴², не тільки фіксують існування поселення не пізніше другої половини II ст., але і прямо вказують, що на цей час розміри його були значними. Близькі за часом до Турії I, очевидно, поселення в урочищах Чунівка і Комуна «Надія».

Андріївське поселення в ур. Велика Пристань відповідно може датуватись III—IV ст., а Турія II і якась частина поселення Турія I (судячи з матеріалу, знайденому на поверхні), на яких посуд з шорсткою поверхнею становить близько 4/5 гончарного, мають датуватися приблизно V ст. Листопадівське поселення, де посуд з шорсткою поверхнею становить 9/10,— ще пізнішим часом.

Поселення Турія I концентрує майже всі хронологічні відтинки, зафіковані на окремих поселеннях, оглянутих розвідкою, що підкреслює безперервність існування життя на території Златопільського та сусідніх районів Черкаської області в черняхівський час.

Могильник

Розвідкою здобуті також деякі нові дані щодо характеристики Маслівського могильника, матеріали розкопок якого опубліковані В. П. Петровим⁴³.

Незважаючи на те, що дослідженнями С. С. Гамченка в основному була охоплена вся площа могильника, після робіт експедиції при вибірці глини в південно-західному напрямку було виявлено ще близько 15 поховань⁴⁴.

³⁹ Ю. В. Кухаренко, Клад из села Турин, КСИИМК, вып. 49, стор. 148—150.

⁴⁰ М. Ю. Брайчевский, Новый клад римских монет из села Турин, ВДИ, 1956, № 4, стор. 153—156.

⁴¹ Ю. В. Кухаренко не виключає такої дати, схиляючись більше до датування першого скарбу кінцем II ст. Однак його мотивування — відсутність в скарбі монет Септимія Севера — не може, очевидно, бути для цього достатнім аргументом.

⁴² Перший скарб, знайдений в 1929 р., локалізувався в північно-західній частині поселення (садиба І. Л. Брюх), другий, відкритий в 1955 р., — майже в крайній південно-східній (садиба Голоцван).

⁴³ В. П. Петров, Масловский могильник на реке Товмач, МИА, № 116, стор. 118—172.

⁴⁴ За словами Е. Г. Суржок, її батько, Гордій Антонович Суржок, який помер в 1933 р., виявив близько 10 поховань, орієнтованих, як і розкопані раніше, головою на північ. Біля кістяків траплявся посуд (не більше двох посудин), інколи намисто, персні з дроту та пряслиця з глини. Тільки при одному похованні, котре було орієнтоване не на північ, а на захід, знайдено три посудини. Одна з них — великий глек з ручкою — стояла біля ніг, два невеличкі горщики — біля голови.

Кілька поховань виявили також Г. Т. Головко та його син. Г. Т. Головко повідомив, що одне з поховань, знайдених ним в 1934 та 1937 рр., було тілопокладенням, орієнтованим головою на захід. Його супроводжували невеличкий горщик, глек і перстень з гніздом від каменя. Друге поховання — тілоспалення з трьома невеличкими горнятками з шорсткою поверхнею. В 1943—1944 рр. Г. Т. Головко (за словами М. М. Тямолова) знайшов ще одне тілопокладення (невідомо, як орієнтоване) з двома горщиками, маленьким глеком без ручок і сережкою.

Враховуючи те, що зовсім незалежні свідчення трьох мешканців с. Маслово про характер зруйнованих поховань майже співпадали, можемо вважати їх вірогідними і прийти до висновку, що поховання цієї частини могильника при наявності тілоспалень в основному були тіlopокладеннями. Разом з тим, в цій частині могильника, крім поховань, орієнтованих на північ, траплялися також поховання з західною орієнтацією⁴⁵. До цього часу вони на могильнику зареєстровані не були, і це спостереження заслуговує на серйозну увагу.

На плані могильника, опублікованому В. П. Петровим⁴⁶, помітно, що на площі, яка прилягає до зруйнованої (розкопки 1929 р.), кількість тіlopокладень і тілоспалень майже рівна (з 25 поховань — 13 тіlopокладень). На площі, яка віддалена на північний схід (розкопки 1928 р.), цілковито переважають тілоспалення (з 62 поховань — тіlopокладень 12).

Отже, при поєднанні двох обрядів поховання в північно-східній частині могильника переважали тілоспалення при наявності тіlopокладень з північною орієнтацією; в південно-західній частині — тіlopокладення з північною орієнтацією при наявності тіlopокладень, орієнтованих на захід, і тілоспалень. Цей факт набуває ще більшого значення при порівнянні Маслівського могильника з іншими могильниками черняхівського типу.

Так, в північно-східній частині Гаврилівського могильника (біля овчарні радгоспу Придніпровського)⁴⁷ поєднуються тіlopокладення з північною орієнтацією і тілоспалення, в південно-західній — переважають тіlopокладення із західною орієнтацією.

В північно-західній частині Будештського могильника поєднуються тілоспалення і тіlopокладення з північною орієнтацією, в південно-східній — тіlopокладення з північною і західною орієнтацією⁴⁸.

Незважаючи на те, що розкопки Переяслав-Хмельницького могильника не дають чіткої картини, помічено, що тіlopокладення з західною орієнтацією концентруються в його південно-східній частині⁴⁹. На Черняхівському могильнику, для котрого характерна в основному західна орієнтація, поховання, орієнтовані на північ, концентрувалися в північно-західній⁵⁰ і, як показали розкопки Е. О. Симоновича в 1961—1962 рр., в північній частині.

Наведені аналогії ще раз підтверджують правильність наших спостережень щодо певної закономірності в розміщенні різних груп поховань: тіlopокладення з північною орієнтацією в одній частині могильника поєднуються з тілоспаленнями, в іншій — з тіlopокладеннями, орієнтованими на захід.

В. П. Петров переконливо довів, що більш ранньою частиною Маслівського могильника була північно-східна, в якій переважають тілоспалення⁵¹. Південно-західна частина і частина, виявлена після розкопок, де поєднуються тілоспалення і тіlopокладення з північною із західною орієнтацією, були більш пізніми.

⁴⁵ Є. Г. Суржок, яка знала, що С. С. Гамченко розкопував тільки кістяки, орієнтовані на північ, особливо підкреслювала знахідку поховання із західною орієнтацією. Про поховання з цією ж орієнтацією повідомляв також Г. Т. Головко.

⁴⁶ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 121.

⁴⁷ Є. А. Симонович, Раскопки могильника у овчарні совхоза Приднепровського, МІА, № 82, стор. 196, рис. 4.

⁴⁸ Є. А. Рикман, Жилища Будештского селища, МІА, № 82, стор. 325.

⁴⁹ В. К. Гончаров, Є. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. IX, К., 1957, стор. 143.

⁵⁰ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, новая серия, т. XII, вып. 1—2, СПб., 1901, стор. 175, рис. 38.

⁵¹ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 164.

Розкопки С. С. Гамченка (1913 р.) і Е. О. Симоновича (1948 р.) на могильнику біля с. Данилова Балка показали, що поховання із західною орієнтацією більш пізні за часом. Данилово-Балківське поховання цього типу відрізнялося від поховань з північною орієнтацією, окрім всього, майже повною відсутністю інвентаря⁵². На думку Е. А. Рікмана, до пізнішої пори існування могильника відноситься та його частина, де зустрічаються кістяки із західною орієнтацією. Саме тут виявлено «більшість поховань з найменшою кількістю інвентаря»⁵³. Та частина Переяславського могильника, де було знайдено майже безінвентарне поховання із західною орієнтацією, також могла бути більш пізньою⁵⁴.

Збіг цих двох ознак — західної орієнтації небіжчиків і відсутності поховального інвентаря — на таких віддалених могильниках важко вважати випадковим. Він в достатній мірі пояснює питання про загальну тенденцію розвитку поховальних обрядів в черняхівській культурі. Цим самим раніше висловлена думка про пізній характер безінвентарних поховань та про те, що на могильниках черняхівського типу вони поступово витісняють поховання з інвентарем⁵⁵, не тільки стверджується, але в певній мірі уточнюється даними про їх орієнтацію. Відомості, одержані нами на місці розкопок Маслівського могильника, в цьому відношенні набувають першочергового значення.

Отже, матеріали, здобуті нашою розвідкою, в зіставленні з відомими раніше, свідчать, що на території Златопільщини, яка входить до найгустіше заселеного в черняхівський час району, розташовані пам'ятки широкого хронологічного діапазону, початкову дату яких відзначно стверджують документально засвідчені пам'ятки II ст. Верхня дата (V — початок VI ст.) залишається остаточно невизначеною⁵⁶.

Особливістю керамічного комплексу цього ареалу (області Черкаська, Полтавська, південь Житомирської, Київської, крайній південь Чернігівської, захід Сумської, північ Кіровоградської) є, за дуже рідкісними винятками, майже повна відсутність ліпного та амфорного посуду. Співвідношення гончарного посуду з шорсткою та лощеною поверхнями змінюється в залежності від віку пам'ятки у бік збільшення питомої ваги першого.

Для цього району властива також чітка диференціація за функціями наземних глинобитних споруд. Вони становлять зручний для ведення зернового господарства комплекс, який, крім житла і комори, передбачає спеціальну будівлю для зберігання необмолоченого хліба.

Область, яка охоплює басейни річок Росі, Тясмина, Сули, Псла, Ворскли, тобто основних водних артерій Середнього Придніпров'я, посідає центральне місце на основній території поширення черняхівської культури. Тому дослідження пам'яток, виявлених тут, набуває особливого значення.

⁵² Э. А. Симонович, Погребение V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. 48, М., 1952, стор. 67.

⁵³ Э. А. Рикман, вказ. праця, стор. 326.

⁵⁴ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, вказ. праця, стор. 144.

⁵⁵ Е. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Росі—Тетерева, Автореферат кандидатської дисертації, стор. 344—346; і і ж, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 71; Э. А. Симонович, Погребение V—VI вв. у с. Данилова Балка, КСИИМК, вып. 48, стор. 67. Думку В. В. Хвойки про пізній характер безінвентарних поховань черняхівського типу повідомила нам В. Е. Козловська.

⁵⁶ Є однак реальні підстави для її значного розширення.

Е. В. МАХНО

ПАМЯТНИКИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЗЛАТОПОЛЬСКОМ РАЙОНЕ НА ЧЕРКАСЩИНЕ

Резюме

Исследования последних лет, уточнившие территорию распространения черняховской культуры в Восточной Европе, позволяют также определить район, наиболее насыщенный памятниками этой культуры. Охватывая бассейн основных водных артерий Среднего Приднепровья, он занимает тем самым центральное место на основной черняховской территории.

В Златопольском районе, Черкасской области, разведкою 1955 г. зафиксированы поселения, хронологический диапазон которых включает II — начало VI вв. н. э. (верхняя дата требует уточнения).

Особенностью керамического комплекса территории наибольшего распространения черняховской культуры является, за очень редкими исключениями, почти полное отсутствие лепной и амфорной посуды. Соотношение гончарной посуды с шершавой и лощеной поверхностями изменяется, как можно думать, в зависимости от возраста памятника.

Для этого района характерна также четкая функциональная дифференциация наземных построек, которые составляют удобный для ведения зернового хозяйства комплекс, включающий, кроме жилища и кладовой, также специальное сооружение для необмолоченного хлеба.

Небольшая разведка на месте раскопок Масловского могильника внесла некоторые корректизы в понимание этого памятника и позволила полнее раскрыть общую тенденцию в развитии погребальных обрядов черняховской культуры, которая ведет к нивелированию обычаем и вытеснению разнообразных погребений с инвентарем безынвентарными.

П. П. ТОЛОЧКО

ТОПОГРАФІЯ СКАРБІВ МОНЕТНИХ ГРИВЕН У КІЄВІ

Монетні гривни, або злитки дорогоцінних металів певної ваги, форми і розмірів, почали зустрічатись на території Києва у вигляді скарбів і поодиноких знахідок досить давно. У 1635 р., під час перших «археологічних» досліджень, метою яких було «Десятинну церковь пресвятої деви выкопать и открыть дневному свету»¹, Петром Могилою було знайдено срібний злиток. Певно, у Могили не було жодних сумнівів у тому, що злиток був грошовою одиницею, і він назвав його київським рублем.

Перший більш-менш детальний опис київської гривни з'явився в літературі лише через 200 років. В листі, який супроводжував одну з чотирьох знайдених під час розкопок Десятинної церкви київських гривен до Петербурга, київський митрополит Є. Болховітінов писав, що «однакова фігура і вага чотирьох срібних злитків доказує і однакове їх вживання». Як і Петро Могила, Є. Болховітінов назвав знайдені злитки срібла київськими рублями².

В міру збільшення кількості знахідок таких злитків і надходження їх в державні сховища (музеї і колекції при університетах) зростав інтерес до них. В кінці минулого — на початку нашого століття почалось серйозне вивчення древньоруської грошової системи, з'явились спеціальні дослідження, в яких робились спроби з'ясувати такі питання, як походження срібних гривен, співвідношення їх ваги з грошово-ваговими системами сусідніх з Руссю країн, початок і кінець їх обертання та багато інших. Значно менше уваги було приділено питанням топографії знахідок. Єдина праця з цього питання вийшла понад 40 років тому³. В ній дослідник зібрав усі відомі на той час дані про місця знахідок скарбів і окремих гривен від Новгорода до Києва і від басейну Волги до кордонів Польщі. Накладені на карту, вони дали можливість визначити окремі райони поширення тієї чи іншої монетної гривні, основні напрямки торгових шляхів, найбільші центри зосередження монетних гривен тощо.

В Середньому Придніпров'ї одним з найбільших центрів зосередження гривен був Київ. Вже А. Ільїну вдалося зібрати відомості про 26 пунктів міста, де в різні часи були знайдені монетні гривни київського і новгородського типів. З часу виходу в світ праці А. Ільїна кількість таких пунктів зросла до 41 (рис. 1, додаток № 1). Всього в

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 12.

² Груды Общества истории и древностей российских, ч. V, кн. I, М., 1830, стор. 124, 125.

³ А. А. Ильин, Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пг., 1921.

в Києві було виявлено близько 270 срібних і золотих гривен. Очевидно, це лише незначна частина дійсної їх кількості. Багато з них напевно, були переплавлені в тиглях київських ювелірів, деякі потрапили до приватних колекцій і відомості про їх знаходження не проникли в літературу.

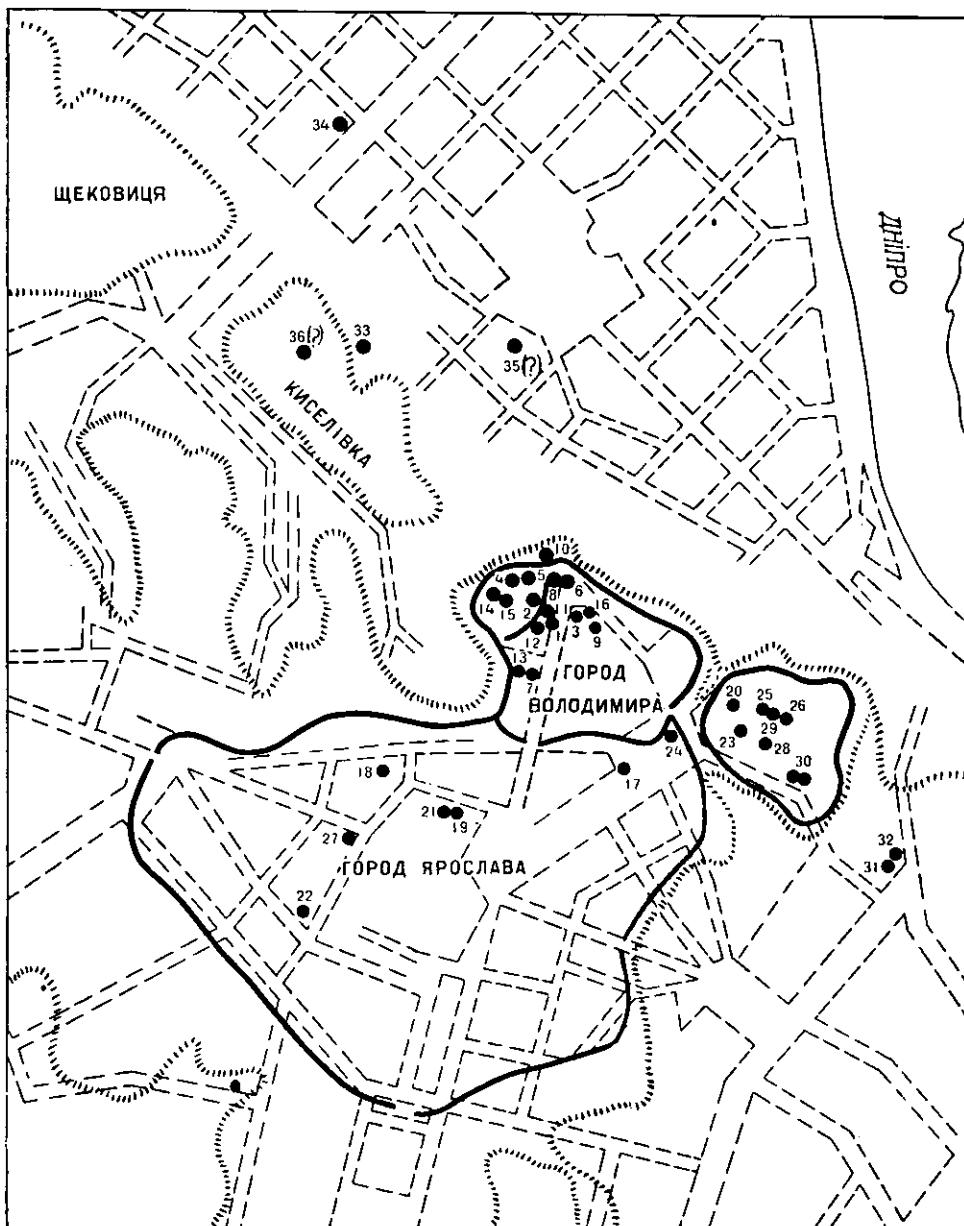

Рис. 1. Кarta знахідок гривен у Києві.

Територія древнього Києва, позначена знахідками гривен, досить велика, але концентрація їх не скрізь однакова. Найбільша кількість знахідок припадає на верхнє місто — центральну частину Києва, обнесену валами городів Володимира, Ярослава і Святополка. Із 41 пункту знахідок тут розміщено близько 33, а з загальної кількості 265 гривен в цьому районі виявлено близько 227. В свою чергу найбільша

концентрація знахідок в межах верхнього міста припадає на північно-східну частину Старокиївської гори, територію Михайлівського відділення і на ту частину дитинця Ярослава, котра знаходиться між Софійським собором і Львівською площею (умовно цю територію можна назвати Софійською стороною).

Велику густоту знахідок монетних гривен на північно-східному виступі Старокиївської гори (територія садиби Історичного музею) пояснюють слова літопису, де говориться про те, що являла собою ця територія в соціальному відношенні в часи Київської Русі. Під 945 р. в літописі читаемо: «Город же бяше Киев, где же ныне есть двор Гордятин и Никифоров, а двор княж бяше в городе иде же есть ныне двор Воротислав и Чудин... а двор теремный и другий бе вне города... за святою Богородицею над горою, бе бо ту терем камен»⁴. Літописець дав першу соціально-топографічну характеристику найдавнішого ядра міської території Києва для кількох епох. Приблизно до середини Х ст. північно-східна частина Старокиївської гори була обнесена валом найдавнішого городища. В межах дитинця знаходився один князівський двір, а за його укріпленнями — інший. Тут же пізніше розташувались двори чотирьох київських бояр. З цих чотирьох боярських імен два — Чудін і Никифор, або Микифор, — зустрічаються не лише на сторінках літопису, але й в Правді Ярославичів. У 1072 р. Чудін бере участь у відомій вишгородській нараді. Його ім'я — Чудін Мікула — згадано в заголовку Правди Ярославичів. Вишгород, де відбувалась нарада, згідно літопису, належав Чудіну: «...тогда держа Вышгород Чюдин». В тій же вишгородській нараді взяв участь і боярин Никифоров, або як його називає Правда Ярославичів — Микифор Киянин.

Отже, названі бояри були наближеними особами князя і відігравали досить помітну роль в житті Києва. Розташування їх дворів по сусіству з князівськими може бути пояснено особливим становищем їх серед соціальних верхів населення Києва.

В 1857 р. під час земляних робіт на території садиби Климовича, вище сучасного будинку № 38 по вул. Андріївській спуск, було виявлено фундамент будівлі. В одній з ніш древньої кладки в глиняному горщику знаходився скарб золотих і срібних речей, до складу якого входило і шість срібних монетних гривен київського типу (6)⁵. Дещо пізніше, в 1862 р., під час планування вулиці Великої Володимирської, поблизу фундаменту цієї ж споруди було знайдено ще один скарб з трьома монетними гривнами київського типу (7).

Знахідки на території садиби Десятинної церкви зустрічались і після цього. Згідно з припущенням деяких дослідників Києва, зокрема В. В. Хвойки, фундаменти, розкопані вище будинку № 38 по вул. Андріївській спуск, і є залишками того заміського терему кам'яного, який згадується в літописі.

Отже, наявність на території північно-східної частини Старокиївської гори князівських, боярських і церковних дворів (Десятинна церква) не залишає жодних сумнівів щодо соціальної приналежності цієї території і пояснює, чому саме ця, порівняно невеличка, частина київського кремля дала таку велику кількість скарбів золотих і срібних речей, багато з яких мали у своєму складі і монетні гривни. В руках князівських і боярських сімей були зосереджені великі багатства, частина з яких при різних обставинах попадала в землю. Саме цим, в першу чергу, треба керуватись при визначенні соціального обличчя тієї чи іншої частини міста на підставі знахідок скарбів дорогоцінних ювелірних виробів із золота та срібла.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 35.

⁵ Тут і далі в дужках вказується номер пункту знахідки згідно додатку № 1.

Надзвичайну густоту знахідок різних дорогоцінностей, в тому числі і гривен, на території найдавнішого міста деякі дослідники схильні пояснювати тим, що сюди зійшлося багато людей в останні години оборони Києва в 1240 р., які і прикопали тут свої цінності. Звичайно, така можливість не виключена, але не слід її перебільшувати. Вона однаково випадкова як для Старокиївської гори, так і для всіх інших частин города Володимира.

Для нас більш прийнятний висновок Г. Ф. Корзухіної про те, що цінності ховали в межах будівель, в печі, в ніші під підлогою, в спеціальних сховищах або (найчастіше) заривали в землю на своїх садибах⁶. Древній Київ у цьому відношенні не міг являти собою виняток.

Друга група знахідок гривен припадає на територію колишніх садиб Трубецького, Агеєва та інших, де зараз розміщені садиби школи № 25, будинку № 1 по вул. Володимирській і прилеглі до них площа (3, 9, 17). Вони зустрічались як у вигляді окремих знахідок, так і у складі скарбів золотих і срібних речей. Дослідники вважають, що ця територія входила в межі Великого двору Ярослава, головної князівської резиденції⁷.

Кілька знахідок монетних гривен виявлено на території садиб, розташованих вздовж Десятинного провулку. В 1876 р. на розі вул. Володимирської і Десятинного провулку, на території садиби Лескова, в глиняній посудині було знайдено скарб з 14 гривен та інших предметів (8), а в скарбі 1914 р., виявленому проти будинку № 6 по Десятинному провулку, знаходилося чотири гривни у вигляді паличок (14). Згідно висновкам В. А. Богусевича, зробленим на підставі аналізу літопису і знахідки фундаментів князівського палацу в Десятинному провулку, в цьому районі знаходився князівський Мстиславів двір⁸. Він займав територію від будинку телеграфа до Десятинного провулку включно. Отже, скарби з монетними гривнами були заховані на території Мстиславового двору або в безпосередній близькості від нього.

В межах города Ярослава знахідки монетних гривен припадають на його північно-західну частину: від Софійського собору вздовж вулиць В. Житомирської і Рейтарської до Львівської площі. Розміщення скарбів на цій території, незважаючи на деяку випадковість в їх виявленні, очевидно, вірно відбиває соціальний характер цієї частини дитинця. Багаті скарби з монетними гривнами були знайдені тут в районі Троїцького (нині Рильського) провулку (10, 21), по вул. Рейтарській (22) та В. Житомирській (19). Особливо багатим виявився останній скарб. В ньому, крім золотих і срібних ювелірних речей князівсько-боярського кола, знаходилося 34 гривни київського типу.

В літописі ця частина города Ярослава описана недостатньо. На всій території, від Софії до Львівської площі, літопис розміщує лише два боярських двори. Один з них, двір боярина Путяти, описується в зв'язку з повстанням 1113 р., яке було спрямоване, в першу чергу, проти багатьох бояр, наближених Святополка, і лихварів. По дорозі в єврейський квартал повсталі пограбували двір Путяти. Отже, він знаходився десь між Львівською площею і Софійським собором. Можливо, один з багатьох скарбів з монетними гривнами, знайдений в районі Житомирської вулиці, і був захований на місці цього двору. Описуючи події, пов'язані з обороною Києва військами Ізяслава Мстиславича від військ Юрія Долгорукого в 1151 р., літопис повідомляє ще

⁶ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М., 1954, стор. 14.

⁷ В. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XII ст., Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 14—20.

⁸ Там же, стор. 17.

про один боярський двір: «А Изыслав Давидович ста межи Золотыми воротами и межи Жидовскими противу Бориславю двору»⁹.

Безперечно, боярських дворів в цій частині міста було значно більше, але надзвичайний лаконізм літописних повідомлень про боярські двори Києва взагалі не дає можливості визначити їх кількість і, тим більше, точне місцезнаходження. Знахідки скарбів дорогоцінних речей, в тому числі і скарбів з монетними гривнами, на території від Софії до Львівської площа дають значно детальнішу і повнішу характеристику соціальної структури цього району і суттєво доповнюють літопис.

На порівняно невеликій площі Михайлівського відділення верхнього міста знайдено близько 90 монетних гривен. Як правило, вони входили до складу скарбів ювелірних речей. окремі скарби налічували від 6—15 (25, 33) до 56 (39) гривен. Топографія скарбів, напевно, відбиває топографію феодальних дворів — як світських, так і церковних.

Кілька знахідок монетних гривен зафіксовано поблизу Хрестатицького яру. На жаль, визначити більш конкретно їх місцезнаходження немає можливості, оскільки в опублікованій літературі про це даються лише загальні довідки: «поблизу Хрестатицького яру» (34, 35).

Викликає деякий подив та обставина, що знахідки монетних гривен майже не зустрічаються на Подолі. Вони знайдені тут лише в трьох пунктах, та й то в дуже незначній кількості (36, 37, 38). Здавалось би, в торговому районі Києва, яким був Поділ, їх повинно бути більше. На користь такого припущення говорить і традиція: на Подолі знайдено велику кількість римських, арабських і візантійських монет.

Чим же пояснити це явище? Поганим станом дослідженості району? Можливо. Але в такій же мірі недостатньо досліджена і територія города Ярослава, яка дала близько 56 гривен. Очевидно, пояснення в тому, що на Подолі не було або було мало дворів багатих київських бояр і купців, які вели значну торгівлю, оперуючи монетними гривнами. Дрібні ж торговці, котрі населяли Поділ, користувались розмінною монетою.

В 1840 р. скарб срібних злитків було виявлено південніше Києва, в с. Жуляни. В глиняному горщику знаходилось 20 монетних гривен київського типу (40). Знахідка цього скарбу не може пояснюватись випадковістю. Тут знаходилось літописне село Желянь, де міг бути і двір якогось київського феодала чи купця.

Кількість монетних гривен в київських скарбах буває різною. Поряд з великими скарбами, в яких знаходилось по 15, 20, 30 і 50 гривен, нерідко зустрічаються знахідки по три, чотири, шість гривен, причому не в складі багатих скарбів, а окремо. Вивчаючи причини появи невеликих скарбів, Г. Ф. Корзухіна прийшла до висновку, що з широким розвитком ремесла і, напевно, торгівлі в Києві, як і в інших великих містах, життєвий рівень деякої групи населення піднімається. Поряд з біднотою в Києві з'являються прошарки більш-менш заможних городян-ремісників, дрібних торговців, людей, зв'язаних з обслуговуванням князівських і боярських дворів. Сусідство незначних скарбів з досить великими і багатими свідчить про те, що ці прошарки населення були тісно пов'язані з князівськими, боярськими і монастирськими господарствами і мешкали в безпосередній близькості від їх садиб і дворів, а інколи і на території останніх.

Поряд з срібними на Русі були в обігу і золоті монетні гривни. Вони неодноразово згадуються в літописі та інших писемних джерелах. В Лаврентівському літописі під 1097 р. говориться, що ляхи, які обіцяли свою допомогу Давиду Ігоревичу проти Святополка, «взяша у него

⁹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 296.

злата 50 гривен»¹⁰. В Іпатіївському літописі читаємо під 1146 р.: «И ту отступи его Иванко Берладник к Ростиславу смоленскому князю, взем у Святослава 200 гривен серебра, же 12 гривен золота»¹¹. Згадки про золоті гривни продовжували зустрічатись на сторінках літописів і пізніше.

Що являли собою золоті гривни, в якому співвідношенні перебували вони зі срібними і т. д., за відсутністю знахідок довгий час залишалось загадкою. Лише в 1899 р. на території садиби Бродського по вул. Єкатерининській (тепер Рози Люксембург) було виявлено скарб, в якому знаходились дві золоті гривни-палички, напевно, новгородського типу (41) і візантійські монети X і XI ст. від Никифора II Фоки (963—969 рр.) до Ісаака I Комнена (1057—1059 рр.). Дослідники датували час зариття скарбу другою половиною XI ст.¹² В тому ж році А. К. Марков на засіданні Російського археологічного товариства зробив доповідь про золоті монетні гривни. На його думку, знахідка останніх в Києві остаточно усуває сумнів про існування цієї руської грошової одиниці¹³. Скарб 1899 р. дає також деяке уявлення про час її побутування.

Цікаво відзначити, що знахідка скарбу з золотими монетними гривнами і візантійськими монетами в садибі Бродського дещо висвітлює соціальний характер одного з приміських районів древнього Києва — Клова. Згідно літопису, тут знаходився Кловський монастир. Залишки фундаментів монастирських будівель були виявлені в 1963 р. недалеко від місця знаходження скарбу, на території садиби № 5 по вул. Богомольця. Цілком можливо, що в цьому районі знаходились і двори деяких церковних, а може, і світських феодалів.

Наступний скарб з золотими гривнами було виявлено в 1900 р. на території Михайлівського монастиря (25). Разом з золотою гривною в скарбі було вісім срібних і дві візантійські монети, одна з яких — Мануїла I Комнена (1143—1180 р.). У 1906 р. на території того ж Михайлівського монастиря було знайдено ще один скарб, до складу якого входило три шматочки золотих злитків у вигляді паличик (28). Характерно, що в жодному скарбі не було золотих гривен київського типу.

В Києві знайдено кілька мідних гривен, про існування яких літописні джерела нічого не повідомляють. Одна така гривна новгородського типу була знайдена під час розкопок В. В. Хвойки, дві були виявлені на території садиби Фролівського монастиря, під Киселівкою (38), і одна — на розі вулиць Нижнього Валу і Константинівської (39). Крім того, згідно повідомленням київської преси¹⁴, В. В. Хвойка знайшов скарб мідних гривен, який складався з однієї цілої, двох половинок і кількох частинок (11).

Важко сказати, який характер носили мідні гривни. А. Ільїн висловив сумнів у тому, що ці злитки мали грошовий характер і були в обігу¹⁵.

Київські скарби з монетними гривнами дали дуже нечисленну кількість гривен новгородського типу. Крім перелічених, вони зустрічались ще в двох-трьох скарбах. У 1907 р. в скарбі срібних гривен київського типу, який було виявлено на території Михайлівського монастиря, знаходилось три гривни новгородського типу (30). В 1914 р. під час розкопок Д. Мілєєва і С. Вельміна в Десятинному провулку

¹⁰ Лаврентьевская летопись, т. I, Л., 1926, стор. 269.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 239.

¹² В. Б. Антонович, Замечательный клад, «Киевская старина», Документы, известия и заметки, 1899, октiябрь, стор. 1, 2.

¹³ ЗРАО, т. XII, вып. 1, 2, СПб., 1901, стор. 381.

¹⁴ ИАК, Прибавление к вып. 31, СПб., 1909, стор. 83.

¹⁵ А. А. Ильин, вказ. праця, стор. 27.

було знайдено скарб, до складу якого входили чотири монетні гривні у вигляді паличок (14). Ще три гривні цього типу були зафіковані в складі скарбу золотих і срібних речей, виявленого в 1949 р. на території двору будинку № 4а по вул. Героїв Революції (33). Всього, таким чином, в Києві знайдено близько 20 гривен розглядуваного типу (золотих, срібних і мідних).

Порівняна рідкість новгородських монетних гривен в Києві, очевидно, свідчить про те, що вони були найбільш поширені лише в північних районах Русі. В Середньому Придніпров'ї була в обігу шестикутна гривна київського типу. Згідно В. Яніну, наявність двох грошових систем на території Київської Русі була викликана кількома причинами, головною з яких була відсутність единого внутрішнього ринку. Процес феодального розвитку, як вважає В. Янін, уже в X ст. привів до певного економічного зближення окремих територій, які лягли в основу створення місцевих внутрішніх ринків¹⁶.

Цих причин було б досить, щоб повністю виключити можливість і несбідність надходження в Київ новгородських гривен, як і навпаки. Але ж випадки проникнення новгородських гривен на південь і, зокрема, в Київ, а київських — в Новгород, хоч і рідкісні, все ж мають місце, і їх, напевно, треба пояснювати все тими ж економічними факторами. Навряд чи є підстави зовсім виключати можливість участі в торгових операціях Новгорода гривен київського типу, як і навпаки. Економічна замкненість районів не була абсолютною; монетним же гривнам, виготовленим з дорогоцінних металів, в разі потреби можна було надати будь-якої форми.

Питання про те, з якого часу з'являються шестикутні злитки срібла — монетні гривні київського типу, до цього часу не може вважатись вирішеним остаточно, як спірним залишається і питання про те, з якого часу на Русі взагалі починають користуватись металевими злитками. Деякі дослідники, спираючись на випадки спільног знаходження срібних злитків і арабських диргемів IX ст. вважали, що перші як грошові одиниці були в обігу уже в VIII—IX ст., інші схильні були розглядати їх лише як прототипи пізніших монетних гривен, які, на їх думку, почали з'являтись мало не в XII ст.

На жаль, для з'ясування цього питання не дуже багато дають і матеріали київських скарбів. Лише в двох випадках монетні гривні були знайдені з датуючими матеріалами. В 1906 р. в скарбі, знайденому на Трісвятительській вулиці (тепер Героїв Революції), поряд з срібними гривнами київського типу були і золоті монети Володимира Святославовича (29). Здавалось би, ця знахідка дає відповідь на питання про нижню хронологічну дату монетних гривен київського типу, але деякі дослідники висловлювали серйозний сумнів у правильності визначення монет цього скарбу, як монет Володимира Святославовича¹⁷. Знахідка монетних гривен разом з візантійськими монетами, найпізніша з яких датується самим початком другої половини XI ст., дає можливість стверджувати, що, напевно, уже в першій половині XI ст. золоті і срібні злитки використовувались в торгівлі як гроші. Цікаво, що в той час як матеріали київського скарбу дають можливість визначити час побутування новгородських гривен, знахідка в Новгороді в культурному шарі XI ст. срібного шестикутного злитка дозволяє датувати час обігу київських гривен. Згідно А. Ільїну, гривни почали відливати не раніше середини XI ст., в обігу ж вони були протягом XII, XIII і, напевно, на початку XIV ст.¹⁸. Знахідка монетної гривни з мо-

¹⁶ В. Янин, Денежно-весовыe системы русского средневековья, М., 1956, стор. 151.

¹⁷ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 124.

¹⁸ А. А. Ильин, вказ. праця, стор. 7.

нетами київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1392 рр.) (37) в якійсь мірі підтверджує припущення А. Ільїна. Варто зауважити, що спільна знахідка монетної гривні з монетами XIV ст. трапилась на горі Киселівці, де в литовські часи знаходився Київський замок.

Таким чином, знахідки монетних гривен на території древнього Києва дають важливий і цінний матеріал для соціальної характеристики окремих його районів.

ДОДАТОК № 1

Знахідки скарбів і окремих монетних гривен

Город Володимира

1. 1826 р. Під час розбирання руїн Десятинної церкви поблизу від вівтаря, на глибині 1,5 м, разом з шматком олова було знайдено чотири срібних шестикутних злитки. Цікаво, що ще в 1635 р. на цих же руїнах Петро Могила виявив такий же злиток срібла і називав його київським рублем (6, стор. 7—8; 9, стор. 68—71; 40, стор. 124—125) ¹⁹.

2. 1837 р. На цвинтарі Десятинної церкви в різний час знайдені дві монетні гривни київського типу, а також грецькі срібні і бронзові монети (5, стор. 33).

3. 1838 р. На території садиби Корольова (колишня Трубецького), що знаходилась проти Десятинної церкви (зараз садиба № 1 по вул. Володимирській), під час розкопок А. Ставровського виявлено три срібні шестикутні гривни. Знаходились вони в складі скарбу золотих і срібних речей. Згідно з повідомленням В. Антоновича, тут було знайдено п'ять монетних гривен київського типу (5, стор. 34; 6, стор. 9; 9, стор. 67—71).

4. 1847 р. На території садиби А. Аненкова, в тій частині, де вона виходить на північні схили Старокиївської гори (десь в районі будинку Історичного музею), було знайдено скарб, до складу якого входили київська гривна та інші речі (6, стор. 11; 10, стор. 133; 41, стор. 56).

5. 1851 р. На території садиби А. Аненкова знайдено шість срібних монетних гривен київського типу (5, стор. 34).

6. 1857 р. Під час земляних робіт на території садиби Климовича, на розі сучасних вулиць Володимирської і Андріївського спуску, виявлені фундаменти будівлі древньоруського часу. В одній з стін цієї будівлі, в ніші, було знайдено глиняний горщик. Всередині його знаходились золоті і срібні ювелірні речі, а також шість срібних гривен київського типу вагою від 152,6 до 160,9 г (5, стор. 34; 8, стор. 35; 26, стор. 110).

7. 1862 р. Поблизу будинку Климовича, який стояв на південний схід від Десятинної церкви, під час планування вул. Володимирської знайдено скарб золотих і срібних речей, в якому знаходились також три монетні гривни київського типу (22, стор. 94; 25, стор. 111).

8. 1876 р. Весною цього року в садибі І. Лескова, яка знаходилась на розі вул. Володимирської і Десятинного провулку, було знайдено багатий скарб. Він був покладений у дві посудини — глиняну і мідну. В першій знаходилось 14 срібних монетних гривен і кілька інших предметів (6, стор. 24—26; 28, стор. 39; 41, стор. 56).

9. 1882 р. На території садиби Агеєва по вул. Трисвятительській (нині Десятинна), проти Трисвятительської церкви під час закладки

¹⁹ Тут і далі в дужках дається номер праці згідно додатку № 2 та її сторінки.

фундаментів знайдені дві срібні шестикутні гривни (6, стор. 40; 41, стор. 57).

10. 1898 р. На вул. Андріївський спуск була знайдена гривна у вигляді злитка срібла (1, стор. 40; 32, стор. 122, 157).

11. 1908 р. Під час розкопок язичницького капища В. В. Хвойка знайшов мідну плитку, котра являла собою монетну гривну новгородського типу. Там же В. В. Хвойка виявив скарб мідних гривен, який складався з однієї цілої, двох половинок і кількох частинок. В літературі того часу була висловлена думка, що мідні монетні гривни, можливо, називались ногатами (16, стор. 83).

12. 1909 р. На території садиби Десятинної церкви, на схід від апсид, знайдено срібну гривну київського типу (17, стор. 125).

13. 1911 р. Під час розкопок Д. Мілеєва на території садиби Десятинної церкви, біля північної її стіни, виявлено скарб дорогоцінних речей. До складу скарбу входило шість гривен київського типу (18, стор. 97).

14. 1914 р. Під час археологічних досліджень Д. Мілеєвим і С. Вельміним в Десятинному провулку фундаментів кам'яної будівлі цивільного характеру під бруківкою напроти будинку № 6 було знайдено скарб, до складу якого входили чотири монетні гривни у вигляді паличок (19, стор. 43—44; 26, стор. 111).

15. 1936 р. Під час розкопок на території північної частини садиби М. Петровського, на захід від будинку Історичного музею, були знайдені дві монетні гривни київського типу. Вони лежали в невеликому глиняному глечику з однією ручкою. Вага гривен — 162,2 і 163,9 г (27, стор. 15).

16. 1936 р. Розкопки на території садиби М. Петровського виявили ще одну монетну гривну київського типу (27, стор. 18).

17. Рік невідомий. На території садиби Трубецького (вул. Володимирська, № 1) знайдено кілька київських рублів у злитках (6, стор. 48).

Город Ярослава

18. 1854 р. На площі перед будинком «Присутственных mest» (Володимирська, № 15) були знайдені дві монетні гривни київського типу (5, стор. 36).

19. 1880 р. На вул. В. Житомирська, поблизу будинку генерала Кувшинова, під час риття канави для водопроводу знайдено скарб золотих і срібних речей, в якому знаходилось 34 монетні гривни київського типу вагою від 141,8 до 164,12 г (5, стор. 39; 29, стор. 23; 41, стор. 56).

20. 1885 р. Під час земляних робіт на території садиби М. Сікорського, яка знаходилась на північний схід від Софійського собору в Троїцькому провулку (нині Рильський), було виявлено скарб дорогоцінних речей із золота і срібла. В глиняному горщику, в якому він знаходився, лежало дев'ять срібних монетних гривен київського типу. Вага їх — від 150,51 до 160,24 г (6, стор. 42—43; 25, табл. III; 30, стор. 93; 41, стор. 173).

21. 1889 р. Весною під час земляних робіт на території садиби Гребеновського на глибині $1\frac{1}{2}$ аршина знайдено один з найбагатших скарбів Києва. До складу його входило сім, а згідно деяким даним — дев'ять монетних гривен київського типу вагою від 155,7 до 170,7 г (5, стор. 36; 11, стор. 163—166; 12, стор. 433; 25, стор. 138—139; 31, стор. 91—119).

22. 1889 р. Під час земляних робіт на території садиби Ф. Раковського на вул. Рейтарській землекопи виявили скарб золотих і срібних

речей, до складу якого входила срібна монетна гривна київського типу (5, стор. 38; 12, стор. 389; 25, стор. 137—138).

23. 1938 р. На захід від Софійського собору, на подвір'ї садиби № 14 по вул. Стрілецькій, в похованні XII ст. було виявлено невеликий скарб. Разом з різними срібними речами тут лежала монетна гривна київського типу (37, стор. 10).

Михайлівське відділення

24. 1888 р. Поблизу Михайлівського монастиря були знайдені три рублі в злитках (6, стор. 48).

25. 1900 р. На території Михайлівського монастиря знайдено скарб великоімперської епохи. Серед великої кількості речей, які потрапили до збірки Ханенко, були: 1) один обрізок золотої гривни, 2) вісім срібних шестикутних злитків, 3) дві візантійські монети, одна з яких Мануїла I Комнена (1143—1180 рр.) (3, стор. 150—152, 162; 21, стор. 27).

26. 1900 р. Під час земляних робіт на території садиби реального училища (тепер школа № 6) на Михайлівській площі було знайдено скарб, до складу якого входили дві монетні гривні київського типу (2, стор. 205; 26, стор. 115).

27. 1903 р. На південній стороні Михайлівського собору під час закладання фундаментів для монастирського готелю (вул. Героїв Революції), на глибині 2,3 м в невеличкій ямі було виявлено скарб золотих і срібних речей. До складу його входили дві срібні монетні гривні київського типу вагою 157,6 і 160,54 г. На одній з них вирізано знак у вигляді букви «П» (4, стор. 302; 33, стор. 184—192, 208).

28. 1906 р. На території Михайлівського монастиря восени під час земляних робіт знайдено скарб дорогоцінних ювелірних виробів, серед яких були три шматочки золотих злитків у вигляді паличок і дві срібні монетні гривні київського типу. А. Ільїн повідомляє про дві золоті і дві срібні гривні (14, стор. 22—23; 21, стор. 25, 26, стор. 122; 34, стор. 124, 147).

29. 1906 р. На прозорій частині Трисвятительської вулиці, проти воріт готелю Михайлівського монастиря, під час прокладання водопровідних труб під плитою червоного шиферу було знайдено скарб золотих і срібних речей. До складу його входили дві срібні монетні гривні київського типу, а також золоті монети, згідно визначення місцевих нумізматів,— «Владимирське золото» (14, стор. 21—22; 25, стор. 124).

30. 1907 р. На території Михайлівського монастиря під час земляних робіт при будівництві будинку було виявлено скарб в двох глиняних горщиках. В одному, який мав форму глечика, знаходилося 53 срібні монетні гривні київського типу вагою від 152,23 до 164,49 г, а також три срібні гривні новгородського типу — одна вагою 128 г і дві по 192,88 г (15, стор. 16—17; 20, стор. 25; 26, стор. 123; 35, стор. 114, 137).

31. 1940 р. Під час робіт київської археологічної експедиції на території Михайлівського монастиря між собором і Трапезною церквою на глибині 1,4 м знайдено скарб з 15 срібних монетних гривен київського типу вагою від 150 до 160 г. На зворотному боці більшості гривен — якість штрихові помітки (26, стор. 122).

32. 1949 р. На території Михайлівського монастиря, між огорожею і західною стінкою колишньої Трапезної церкви, в житлі XIII ст. знайдено срібну гривну київського типу (21, стор. 10—11).

33. 1949 р. На вул. Героїв Революції, проти будинку № 4-а, знайдено скарб золотих і срібних речей, в який входили три срібні монетні

гривни київського типу вагою від 157,6 до 159,9 г і три срібні монетні гриени у вигляді паличок вагою близько 196,25 г кожна (26, стор. 125; 36, стор. 120—125).

Хрещатик

34. 1787 р. В невизначеному місці було знайдено глечик зі срібними монетами різних розмірів. Серед них знаходилось три чи чотири злітки срібла у вигляді паличок сургуча (39, стор. 166).

35. 1888 р. Поблизу Хрещатицького яру знайдено скарб, який складався з древньоруських монетних гривен. Кількість і тип їх невідомі (6, стор. 49).

Поділ

36. 1899 р. Під час копання ями (точне місце невідоме) було виявлено невелику циліндричну посудину з листової міді, в котрій лежали три срібні монетні гривни київського типу (1, стор. 66; 20, стор. 27).

37. 1903 р. На горі Киселівці знайдена срібна монетна гривна київського типу разом з монетами Володимира Ольгердовича (7, стор. 6; 20, стор. 27).

38. 1908 р. (?) На території садиби Фролівського монастиря, під Киселівкою, виявлені дві мідні монетні гривни новгородського типу (16, стор. 83).

39. 1908 р. (?) На території однієї з садиб на розі вулиць Нижнього Валу і Константинівської знайдено мідну монету гривну новгородського типу (16, стор. 83).

Інші райони

40. 1840 р. С. Жуляни — літописна Желянь. В садибі селянина знайдено 20 київських рублів-гривен (6, стор. 60).

41. 1899 р. Під час земляних робіт на території садиби Л. Бродського по вул. Єкатеринінській (тепер Рози Люксембург) виявлено скарб до складу якого входили дві золоті монетні гривни і 19 візантійських монет від Никифора II Фоки (963—969 рр.) до Ісаака I Комнена (1057—1059 рр.) (13, стор. 381; 20, стор. 27; 24, стор. 1).

ДОДАТОК № 2

БІБЛІОГРАФІЯ

1. АЛЮР за 1899 г., т. I, К., 1899.
2. АЛЮР за 1900 г., т. II, К., 1900.
3. АЛЮР за 1900 г., т. III, К., 1900.
4. АЛЮР за 1903 г., т. V, К., 1904.
5. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895.
6. Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии, К., 1889.
7. Болсуновский К. Монеты киевских князей XIV в.
8. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь V, К., 1887.
9. ЖМНП за 1839 г., № 3, отд. III, СПб., 1839.
10. ЗРАО, т. III, СПб., 1882.
11. ЗРАО, т. IV, СПб., 1889, новая серия, вып. 2.
12. ЗРАО, т. IV, СПб., 1890, новая серия, вып. 3—4.
13. ЗРАО, т. XII, СПб., 1901, вып. 1—2.
14. ИАК, Прибавление к вып. 21, СПб., 1907.
15. ИАК, Прибавление к вып. 22, СПб., 1907.

16. ИАК, Прибавление к вып. 31, СПб., 1909.
17. ИАК, Прибавление к вып. 32, СПб., 1909.
18. ИАК, Прибавление к вып. 44, СПб., 1912.
19. ИАК, Прибавление к вып. 57, СПб., 1914.
20. Ильин А. А., Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пг., 1921.
21. Каргер М. К., Новые данные к истории киевского жилища домонгольского времени, КСИИМК, вып. 38, М., 1952.
22. «Киевские вести», № 194, 22 июля 1908.
23. Киевская выставка XI Археологического съезда, К., 1899.
24. «Киевская старина», Документы, известия и заметки, 1899, октябрь.
25. Кондаков Н., Русские клады, СПб., 1896.
26. Корзухина Г. Ф., Русские клады, М.—Л., 1954.
27. Мовчанивский Т., Щоденник розкопок в Києві за 1936 р., Науковий архів ІА
АН УРСР.
28. ОАК за 1876 г., СПб., 1879.
29. ОАК за 1880 г., СПб., 1882.
30. ОАК за 1885 г., СПб., 1891.
31. ОАК за 1889 г., СПб., 1892.
32. ОАК за 1899 г., СПб., 1902.
33. ОАК за 1903 г., СПб., 1906.
34. ОАК за 1906 г., СПб., 1909.
35. ОАК за 1907 г., СПб., 1910.
36. Самойловський І. М., Новий скарб часів Київської Русі, Археологія, т. VI, К., 1952.
37. Самойловський І. М., Археологічні дослідження Києва з 1917 по 1952 рр., Науковий архів ІА АН УРСР.
38. Самойловський І. М., Археологічні спостереження за 1940 р., Науковий архів ІА АН УРСР.
39. Сборник материалов для исторической топографии Киева, К., 1874.
40. Труды и летописи Общества истории и древностей российских, кн. I, ч. V, М., 1830.
41. Черепнин А. И., О киевских денежных гривнах, Труды VI АС, т. II, М., 1902.

П. П ТОЛОЧКО

ТОПОГРАФИЯ КЛАДОВ МОНЕТНЫХ ГРИВЕН В КИЕВЕ

Резюме

За время археологических исследований древнего Киева обнаружено более 265 монетных гривен, происходящих из 41 пункта. Территория, отмеченная находками гривен, довольно большая, но концентрация их не везде одинаковая. Наибольшее количество пунктов дает верхний город, т. е. центральная часть Киева, обнесенная валами городов Владимира, Ярослава и Святополка. Из 265 монетных гривен на эту часть приходится около 230. Вызывает некоторое удивление то обстоятельство, что монетные гривны почти не встречаются на территории торгово-ремесленного Подола. Все эти явления следует объяснять расселением княжеско-боярской и купеческой верхушки общества.

Таким образом, находки монетных гривен являются одним из важнейших источников для освещения вопросов историко-социальной топографии древнего Киева.

Наряду с крупными кладами монетных гривен, содержавшими по 15—30 и 50 серебряных слитков, нередко встречались находки небольших кладов, имевших от трех до шести гривен. Эти клады дают интересный и важный материал для суждения о социальной дифференциации высших слоев древнекиевского населения.

Киевские клады дали небольшое количество золотых и серебряных гривен новгородского типа.

Находки монетных гривен киевского и новгородского типов совместно с монетами XI и XIV вв. позволяют утверждать, что на протяжении всего этого времени слитки драгоценных металлов употреблялись в качестве денег при крупных торговых операциях.

ПУБЛІКАЦІЇ

В. М. ГЛАДИЛІН

ВІДКРИТТЯ МУСТЬЄРСЬКОЇ СТОЯНКИ НА ДОНЕЧЧИНІ

Випадкові знахідки крем'яних виробів на березі р. Сухі Яли¹ на Донеччині, що про них повідомила в Донецький краєзнавчий музей вчителька середньої школи с. Костянтинівки Т. І. Цвельова, спричинилися влітку 1962 р. до старанних розвідок у цьому цілковито обійдено-му археологічними дослідженнями районі.

Розвідгрупою Інституту археології АН УРСР² тут зареєстровано кілька пунктів зі знахідками розщеплених і оброблених кременів.

Винятковий інтерес становить відкриття поблизу с. Антонівки у Мар'їнському районі залишків стоянки мустьєрського часу.

Про наявність стоянки свідчили численні вироби з кременю, зібрані на схилі мисоподібного виступу правого берега річки у котловані для видобутку піску і каоліну, розташованому одразу ж за східною околицею села.

З метою одержання необхідних даних щодо умов залягання культурних решток у відслоненнях котловану нами у кількох місцях було зачищено його стінки. Оброблені кремені зустрінуто у сучасному ґрунті, який підстиляється жовтувато-сірими делювіальними супісками та різновабарвленими каоліністими пісками полтавської серії³. Знахідки починалися одразу ж від поверхні, різко збільшуючись у числі на глибині 0,65—0,75 м, де вони пов'язувались з прошарком уламків світлосірого кварцитовидного пісковику. Нижче від пісковикових уламків зустрічалися лише поодинокі крем'яні вироби.

Виключно попередній характер досліджень, здійснених на стоянці, не дозволяє зробити остаточних висновків щодо стратиграфії пам'ятки. А втім, є певні підстави говорити про перевідкладеність знахідок на ділянці схилу, зайнятій котлованом. Увагу привертає пов'язаність кременів з прошарком пісковикових уламків. Останній міг утворитися лише внаслідок делювіальних процесів. Дійсно, шурф, закладений за 100 м від котловану поверх по схилу, був припинений уже на другому штихові; нижче йшов потужний шар роздрібленого, хоч ще й не зрушеного з місця кварцитовидного пісковику.

До одержання повного перекрою місцезнаходження надто важко визначити місце первинного залягання матеріалу. Найімовірніше стоянка була розташована десь поруч з виходами пісковиків, і лише зго-

¹ Притока р. Вовчої (басейн р. Самари).

² Крім автора в роботах розвідгрупи брали участь науковий співробітник Донецького краєзнавчого музею Т. О. Шаповал та старший лаборант Інституту археології АН УРСР О. В. Цвек.

³ Визначення М. Ф. Веклича.

дом культурні залишки разом з дрібними пісковиковими уламками зсунулися на більш низькі ділянки схилу.

В результаті зачисток і зборів у котловані одержано значну колекцію крем'яних виробів. У складі її понад 2000 знахідок, у тому числі близько 200 — з вторинною обробкою.

Фауністичні рештки в матеріалах відсутні: кістки не збереглися внаслідок незначної глибини залягання культурних залишків у берегових відкладах.

При виготовленні знарядь праці на стоянці використовувався місцевий кремінь переважно сірих відтінків: від темного до майже білого. В невеликій кількості трапляються також вироби з кременю жовтуватого кольору.

А втім, здебільшого натуральний колір кременю замаскований густою білою патиною і проглядає лише в пізніших зламах і вищерблинах. Як правило, патина рівномірно вкриває поверхню виробів. Проте нерідко інтенсивність її буває дещо меншою на якомусь одному боці знаряддя. Причини цього явища різні. В одних випадках нерівномірність патинізації є наслідком більш пізніх пошкоджень, в інших утворенню патини запобігли вапнякові стяжіння. Останні відзначаються на багатьох знахідках, локалізуючись звичайно на якомусь одному, переважно сплощенному боці виробу. Поверхня знаряддя, очищена від вапнякової кірки, завжди має крашу збереженість: патина на ній ніколи не буває такою інтенсивною, як на вільних від стяжінь місцях.

Обробка кременю провадилася безпосередньо на стоянці, про що свідчать знахідки нуклеусів, нуклевидних уламків, численних крем'яних сколів, кам'яних відбивачів і ретушерів тощо.

Нуклеуси різняться поміж собою за числом ударних площин, формою, розміщенням фасеток та їх орієнтацією.

Майже половину всіх нуклеусів становлять нуклеуси дисковидні (табл. I, 1—3, б). Диски різних розмірів і характеризують різні етапи використання. Поряд з нуклеусами в початкових стадіях утилізації (табл. I, б) в колекції є цілком «спрацьовані» ядрища, діаметр которых дорівнює 3,5—4 см (табл. I, 1, 2). Переший дисковий асиметричний: один бік їх більш-менш сплощений, другий — опуклий. Асиметричність профілю обумовлена технологією виготовлення і дальнього використання нуклеусів. Заготовками для них правила розщеплені надвое округлі крем'яні жовна. Сколювання відщепів провадилося, як правило, з одного, сплощеного боку заготовки. Протилежний бік оброблений лише в тій мірі, в якій це диктувалось потребами видалення жовнової кірки з метою одержання ударних площинок. Площадки здебільшого примітивного типу, утворені відносно широкими радіально орієнтованими сколами. Відщепи з таких нуклеусів повинні були мати гладкі або двогранні п'ятки. З шести дискових тільки два зберігають по краю сліди додаткової підправки площинок. Проте і в цих випадках підправка недосконала: фасетки мають значну ширину і виконані недбало.

Поряд з дисками на стоянці були поширені також нуклеуси інших типів.

Виразними зразками представлених в колекції одноплощадкові ядрища. За формуєю вони поділяються на трикутні (табл. I, 4) і чотирикутні (табл. I, 5). Характерним для них є наявність лише однієї ударної площинки, сколювання відщепів з якої провадилося в одній площині і тільки в одному напрямку. Всі нуклеуси мають площинки, орієнтовані до площини сколювання під кутом меншим за прямий. Сліди додаткової підправки площинок відзначаються лише на одному трикутному нуклеусі (табл. I, 4).

Особно в групі одноплощадкових нуклеусів стоїть ядрище, зобра-

жене на таблиці I, 7. За своєю формою і характером використання воно наближується до піраміdalних. Від трикутніх його відрізняє сколювання відщепів у кількох площинах. Поверхня ядрища майже су-

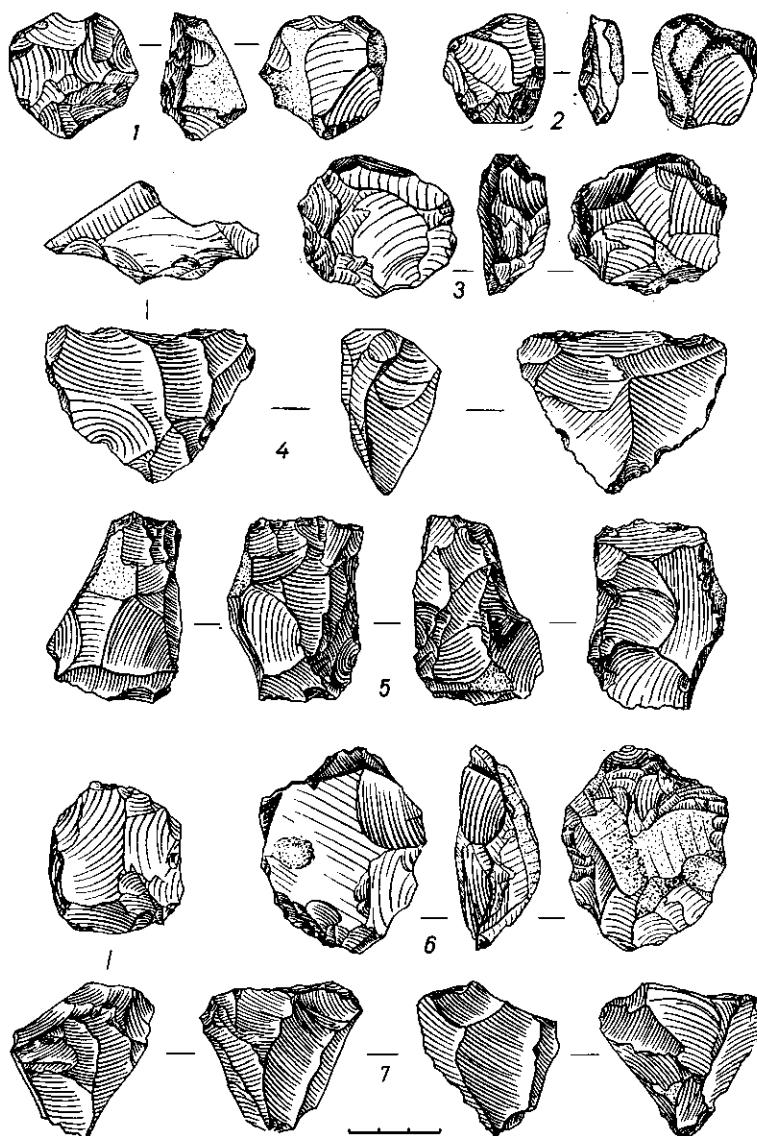

Табл. I. Нуклеуси.

цільно вкрита негативами сколів. Необробленою залишилась невелика ділянка з тилового боку нуклеусу. Проте нуклеус не справляє враження розвинутого: довжина його дорівнює ширині, площаадка удару скочена, фасетки сколів короткі, в розміщенні їх відчувається певна випадковість.

Різним типам нуклеусів Антонівської стоянки відповідають різні типи сколів-заготовок.

Переважають нелевалуазькі сколи. Вони звичайно мають укорочені пропорції. Обриси їх неправильні, форма випадкова, нестала. Напрямок скolioючого удара здебільшого орієнтований під кутом до

поздовжньої осі заготовки. Спинки відщепів сформовані різнонаправленими сколами або зберігають залишки жовнової кірки.

Ряд ознак надає сколам цієї групи риси певної архаїчності. В своїй більшості вони масивні, мають укорочені пропорції, іх п'ятки широкі, орієнтовані до площини сколювання (черевця відщепу) під кутом більшим за прямий, ударні бугорки рельєфні, займають значну частину черевця і часто супроводяться у місці удару характерними виступами і вищерблінами.

Левалуазькі сколи в колекції нечисленні і представлені зразками, далекими від класичних. Форма їх часто невитримана, розбіжність між довжиною і шириноро незначна, на спинці нерідко залишено ділянки кіркового покриття. По всьому, рука майстра ще не оволоділа навиками одержання сколів заданої форми. Робляться, очевидно, лише перші спроби в цьому напрямку, і спроби ці, природно, далеко не завжди бувають вдалими.

Відносна нерозвиненість технічних прийомів обробки каменю відбилася також на характері оформлення ударних площинок сколів. У переважній більшості вони гладкі, а то й зовсім відсутні: сколюючий удар прийшовся безпосередньо по вкритій кіркою поверхні жовна. Індекс підправки площинок за матеріалами стоянки надто невисокий і цілком знаходиться в межах, запропонованих Ф. Бордом для нефасетованих індустрій⁴.

Крім нуклеусів, сколів-заготовок та відходів кременеоброблюючого виробництва на стоянці зібрано чимало завершених знарядь праці.

Характерною рисою антонівського інвентаря є наявність в ньому значної кількості знарядь, виготовлених у техніці двобічної обробки. Остання застосовувалася не лише при виготовленні знарядь з крем'яних жовен чи уламків кременю (табл. III, 4, 6; IV, 1), але й при використанні під знаряддя відщепів (табл. II, 7, 10; III, 1, 3, 7). Черевце відщепу при цьому суцільно (табл. II, 7, 10; III, 3, 7) або лише по краю (табл. III, 1) оброблювалось плоскими сколами. В умовах нерозвинutoї техніки розщеплення каменю цей прийом дозволяв одержувати більш тонкі в перекрої знаряддя з відносно гострими і прямими лезами.

Найбільш численну групу становлять скребла, представлені своїми основними різновидностями: простими — одинарними (табл. II, 1—6, 9—11) і подвійними (табл. II, 8), замкненолезвійними (табл. II, 7), конвергентними — одинарними симетричними (табл. III, 3, 4) і асиметричними (табл. III, 4, 5) та подвійними листовидними (табл. III, 2, 8) тощо⁵.

Незалежно від форми і характеру вторинної обробки вони підрозділяються на дві підгрупи: власне скребла, тобто знаряддя з крутим робочим краєм для скребіння (табл. II, 1, 6, 10, 11; III, 2, 3, 4), і скребла-ножі з гострим придатним для різання лезом (табл. II, 2—5, 7—9; III, 5, 7, 8).

Робочий край скребел та скребел-ножів здебільшого опуклий (табл. II, 2, 4, 5, 7, 10, 11; III, 2—4, 7, 8). Менш численні знаряддя зувігнутим краєм (табл. I, 1, 6). На останньому місці за числом знаходяться вироби з прямим лезом (табл. II, 3, 9; III, 5).

Певні відмінні спостерігаються також в характері вторинної обробки. Поряд з виробами, ретушованими зі спинки відщепа (табл. II, 2—6, 8, 9, 11; III, 2, 5, 8), в колекції є знаряддя з ретушшю на черевці

⁴ F. Bordes, Essai de classification des industries «moustériennes», Bulletin de la Société Préhistorique Française, t. L, № 7—8, Paris, 1953, стор. 459.

⁵ Тут і далі в класифікації знарядь автор не в усьому дотримується типології Ф. Борда (див. F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, mémoire № 1, Bordeaux, 1961).

табл. II, 4) або альтернативно ретушовані. Виразну серію становлять знаряддя з двобічною обробкою (табл., II, 7, 10; III, 2, 4, 7).

Нарешті, зібрани вироби різняться поміж собою за типами ретуші. Більшість з них оформлена крутого, так званою ступінчастою ретушшю (табл. II, 1, 2, 6, 7, 10; III, 3, 4). Проте при виготовленні знарядь

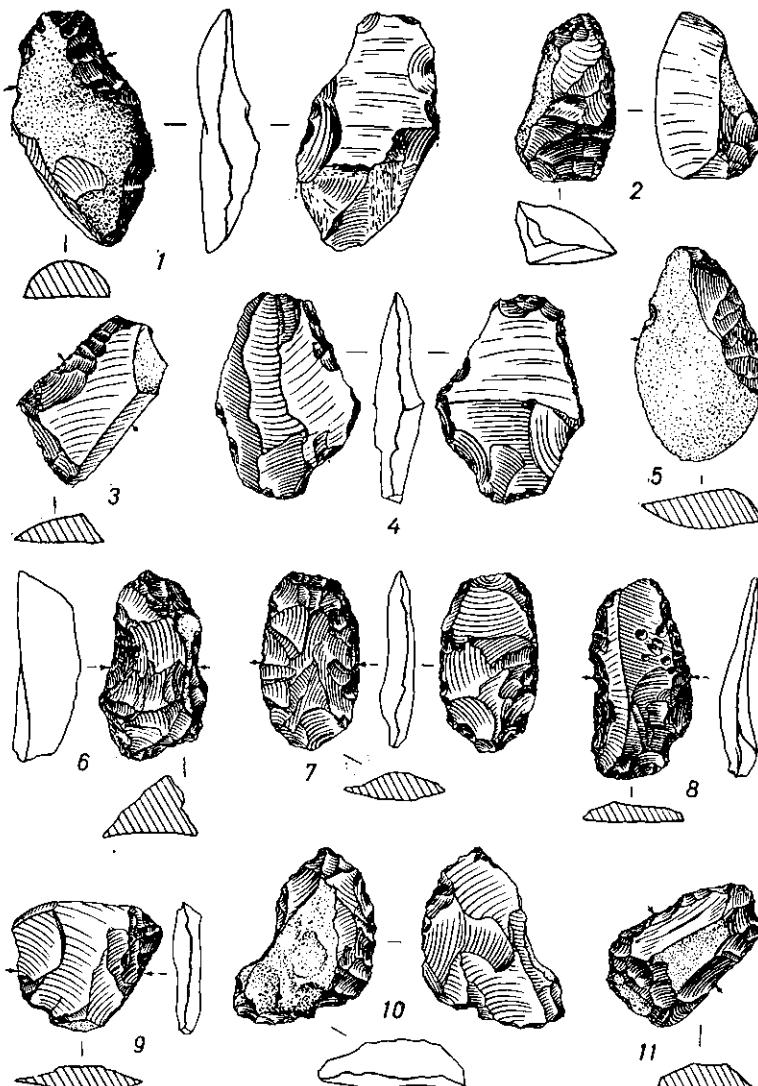

Табл. II. Скребла і скребла-ножі.

застосовувалися й інші типи ретуші: лускоподібна (табл. II, 4, 5, 9, 11; III, 2, 7), зубчаста (табл. II, 8), підпаралельна (табл. II, 3, 5; III, 5, 8).

В групі знарядь Антонівської стоянки немає жодного, яке б задовільняло вимогам номенклатурного списку Ф. Борда щодо гостроконечників⁶. Керуючись дещо іншими критеріями, ми схильні відносити до

⁶ F. Bordes, Typologie du paléolithique ancien et moyen, mémoire № 1, Bordeaux, 1961, стор. 21—23; його ж, Pointes moustériennes, racloirs convergents et déjetés, limaces. Bulletin de la Société Préhistorique Française, t. LI, fasc. 7, Paris, 1954.

гостроконечників два знаряддя. Одне з них (табл. III, 1) — асиметричний гостроконечник з потоншеною основою — має підсегментовидну форму. Один край його опуклий, оформленій ступінчастою ретушшю зі спинки, другий — майже прямий, оброблений з обох боків. Тильний кінець виробу дещо заокруглений і сплющений сколами. Друге знаряддя (табл. III, 6) може бути класифіковано як гостроконечник лис-

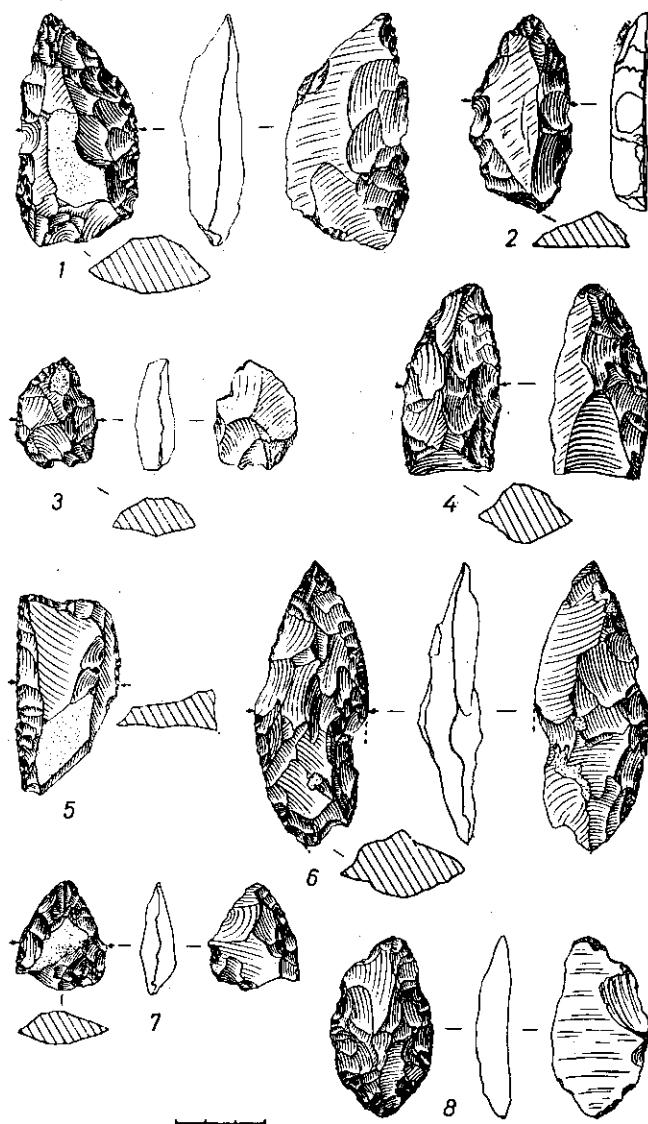

Табл. III. Скребла, скребла-ножі і гостроконечники.

товидної форми з двобічною обробкою. Знаряддя пошкоджено: на одному кінці його відзначається невелика ділянка зламу.

Значну групу знахідок становлять знаряддя з виїмками (табл. IV, 3, 4, 8). Подібні вироби, як відомо, досить поширені в ранньопалеолітичних комплексах. На Антонівській стоянці вони являють одну з найхарактерніших особливостей виробничого інвентаря.

Не затримуючись на характеристиці індивідуальних форм, зупинимось лише на знарядді, зображеному на таблиці IV, 9. З першого погляду воно нагадує незавершене обробкою скребло, або так звані «грубі рублячі знаряддя». Проте при уважному розгляді можна помі-

тити добре виявлену загострюючу ретуш на одному з його кінців. По всьому, знаряддя використовувалося як інструмент для різання. Виходячи з того, що ретушшу оформлено не поздовжній край виробу, а лише його заокруглений кінець, ми схильні відносити його до категорії різаків.

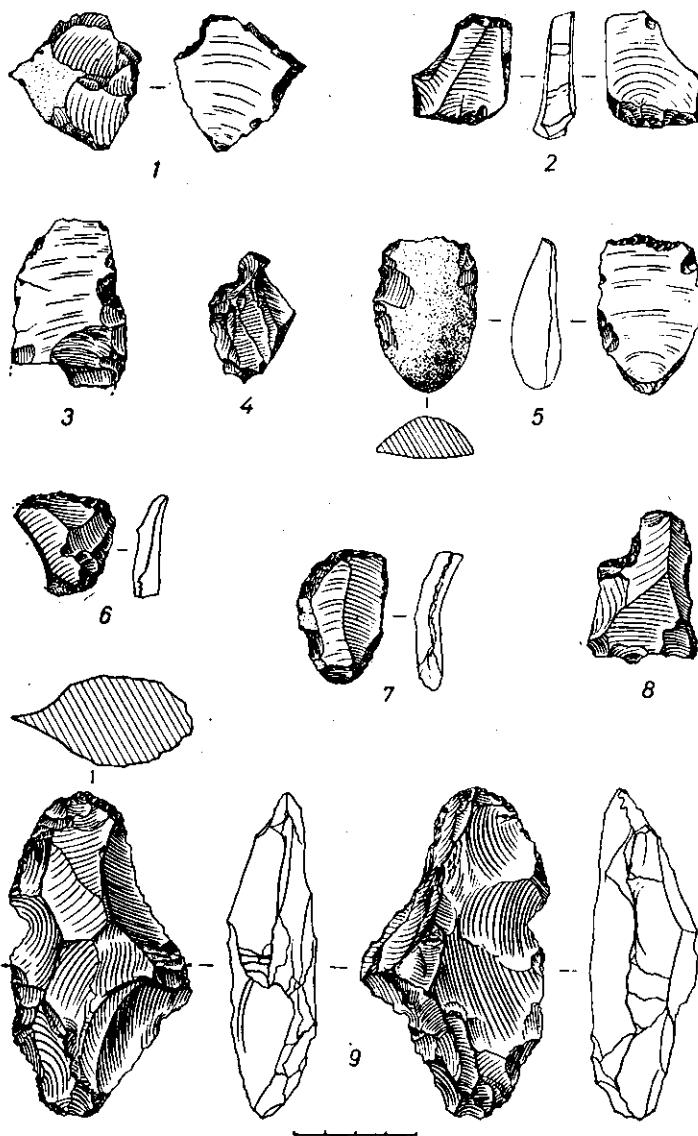

Табл. IV. Знаряддя з віймками, скребки, проколки та індивідуальні форми.

На особливу увагу заслуговують знахідки на стоянці поодиноких скребків (табл. IV, 2, 6, 7) та проколок (табл. IV, 1). Здається, немає підстав вбачати в них пізнішу домішку: ні за технікою виготовлення, ні за ступенем патинізації вони не впадають з основного комплексу.

Наведена характеристика зібраної колекції є дещо загальною, але вона все ж дає певне уявлення про пам'ятку.

Не підлягає сумніву вік знахідки: морфологічні ознаки виробів з певністю вказують на їх ранньопалеолітичну мустъєрську приналежність.

Інша річ — визначення культурно-хронологічного місця пам'ятки в межах самої епохи мустеє.

Складне саме по собі у відношенні до будь-якої іншої пам'ятки, це завдання ще більш ускладнюється у даному випадку внаслідок ряду обставин: перевідкладеності знахідок, невеликого обсягу досліджень, нез'ясованості геологічних питань тощо⁷.

А втім, здається, вже зараз можна говорити про відмінність зібраних на стоянці матеріалів від левалуа — мустєрських комплексів Кавказу та Середньої Азії з їх дещо іншою технікою розщеплення каменю, іншими прийомами вторинної обробки знарядь, іншим складом виробничого інвентаря.

Незначний процент в матеріалах стоянки левалуазьких форм, порівняно низькі індекси пластин та підправки ударних площинок, широкий розвиток техніки двобічної обробки — все це наближує антонівський інвентар до деяких інших мустєрських комплексів Руської рівнини і Криму. Зрештою, і ці зіставлення певною мірою відносні. Жодна з пам'яток, відомих зараз на зазначених територіях, не може розглядається як цілком аналогічна нашій. Йдеться лише про співзвучність окремих ознак, хоч і ознак, треба думати, дуже важливих.

В. Н. ГЛАДИЛИН

ОТКРЫТИЕ МУСТЬЕРСКОЙ СТОЯНКИ НА ДОНЕЧЧИНЕ

Резюме

Археологическими разведками автора в Марьинском районе, Донецкой области в 1962 г. зарегистрирован ряд пунктов с находками расщепленных и обработанных кремней палеолитического облика.

Исключительный интерес представляет открытие близ с. Антоновки остатков стоянки мустерьского времени.

Обработанные кремни встречены на склоне мысообразного выступа правого коренного берега р. Сухие Ялы (приток р. Волчьей, бассейн р. Самары), в котловане для добычи песка и каолина.

Культурный слой разрушен эрозионными процессами. В ходе разрушения слоя многочисленные кремни мигрировали вниз по склону и отложились в делювиальной толще ниже места первоначального залегания.

В результате раскопок и сборов в котловане составилась большая коллекция кремневых изделий. Собранные поделки покрыты глубокой белой патиной и часто сохраняют следы известковых стяжений. В составе коллекции нуклеусы различных типов, многочисленные кремневые сколы, различные виды скребел, остроконечники, орудия с выемками, единичные скребки и проколки.

Добытые материалы отличны от леваллуа — мустерьских комплексов Кавказа и Средней Азии с их несколько иной техникой расщепления камня, иными приемами вторичной обработки орудий, иным набором инструментов.

Незначительный процент в материалах стоянки леваллуазских форм, сравнительно низкие индексы пластин и подправки ударных площинок, широкое развитие техники двусторонней обработки — все это намечает возможные пути сопоставлений антоновского инвентаря с раннепалеолитическими комплексами иных территорий, в первую очередь с мустерьскими памятниками Русской равнины и Крыма.

⁷ Останнім часом на Антонівській стоянці здійснено значний обсяг робіт, але одержані археологічні і геологічні матеріали потребують опрацювання і перевірки.

В. І. БІБІКОВА

КІСТЯНЕ ЗНАРЯДДЯ З КИРИЛІВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

(Розкопки В. В. Хвойки)

З добутих розкопками В. В. Хвойки на Кирилівській палеолітичній стоянці матеріалів особливої відомості набули орнаментовані бивні мамонта. Один з них — з загадковим криволінійним орнаментом — увійшов до багатьох посібників з археології. Крім нього постійну увагу дослідників привертали два фрагменти бивнів з візерунком у вигляді коротких поперечних насічок, обмежених з одного чи двох боків лініями. Описано також один майже цілий бивень з поздовжнім глибоким жолобом¹.

Крім цих чотирьох, у нижньому шарі Кирилівської стоянки, за словами В. В. Хвойки, було знайдено «кілька оброблених бивнів і кісток ніг (мамонта.— В. Б.), одні з яких були на одному кінці відбиті навскіс, а потім згладжені, а інші мали вигляд плоских лопаткоподібних знарядь. Поверхня деяких з них мала сліди зарубок, заглиблень та інших пошкоджень»².

Ця характеристика не дає достатнього уявлення про розглядувані знаряддя. Тому цікаво навести одне з них, котре побіжно згадує В. В. Хвойка серед кісток зі слідами обробки.

Знаряддя виявилось серед остеологічного матеріалу, переданого з Київського університету до фондів остеологічного відділу Інституту зоології АН УРСР. Воно виготовлене з вершинної частини не дуже великого бивня мамонта, котра має незначний вигин по досить пологій кривій. На знарядді збереглася стара етикетка університету св. Володимира з № 3851. В. В. Хвойка не подає опису цього бивня, а видана ним фотографія дуже дрібна і нечітка, щоб по ній можна було скласти якесь уявлення про виріб³. У свій час бивень для закріплення був залитий темним шелаком, під шаром якого було важко розглянути його поверхню і характер кінцевих зламів. Лише після розчистки виявилось, що фрагмент є знаряддям, виготовленим з правого бивня мамонта. Краще зберігся тонкий кінець фрагмента, що являє собою добре вироблений робочий кінець знаряддя. Товщій, базальний кінець виробу пошкоджений. Збереглася значна частина зовнішньої поверхні бивня.

¹ В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Поднепровья, Труды XI АС, т. I, М., 1899; його ж, Киево-Кирилловская стоянка и культура эпохи мадлен, АЛЮР, № 1, К., 1903; Н. Беляшевский, Бивни мамонта с нарезами из стоянки на Кирилловской улице в Киеве, АЛЮР, № 2, К., 1900; Ф. К. Волков, Искусство мадленской эпохи на Украине, АЛЮР, № 1.

² В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Поднепровья, стор. 745.

³ Там же, стор. 746, рис. 58.

Довжина виробу по прямій близько 240 мм; товщина на базальному кінці 71×67 мм, на вершинному — 64×58 мм.

Для зручності при опису знаряддя назовем окремі його частини так: поверхню вздовж великого вигину — верхня частина або спинка; поверхню по малому вигину — нижній бік або черевце; робочий кінець, що зберігся, — головна частина. Орієнтувавши знаряддя в такий спосіб, можна позначити його бокові сторони — ліву, більш плоску і праву, більш опуклу (рис. 1).

Рис. 1. Кістяне знаряддя з Кирилівської стоянки.

Найбільший інтерес становить головна частина знаряддя, яка повністю збереглася. На ній видно добре виявленій поперечний зріз бивня. В центрі зізгу у вигляді грушовидно-видовженого овала проступає навскіс перерізаний центральний конус бивня. Навколо нього помітно концентрично розташовані овали п'яти розшарованих пластин і внутрішню структуру бивня у вигляді дрібної сітки. Поверхня зізгу не плоска, а ввігнута (якщо дивитися з боку) на 10 мм. Місце пересічення зізгу з нижнім (ввігнутим) боком бивня утворює досить тонкий сплющений робочий край знаряддя.

Верхня частина зізгу нерівна, місцями з різко виступаючими кутами, що являють собою слід перерубування бивня. Це зближує його з деякими обробленими кістками з Авдіївської стоянки⁴. Приблизно від середини зізгу починає проступати його заполірованість, яка стає все виразнішою в напрямку до видовженого та сплющеного робочого кінця. Найбільш заполірованою є нижня грань. Це дає підставу вважати саме її робочим краєм. На ввігнутому боці виробу від робочого його краю йде давній поздовжній злам завдовжки близько 40 мм. Поверхня цього зламу теж досить сильно заполірована, що вказує на використання знаряддя й після його пошкодження. Збережена частина робочого краю дозволяє вважати, що він був прямим і мав ширину до 30 мм.

Базальний кінець знаряддя сильно пошкоджений. Серединний конус на цьому місці викинувся, а розшаровані пластинки дуже крихкі. Лише з одного боку, де трохи краще збереглися зовнішні шари бивня, можна бачити частину давнього зізгу з косим напрямком. Він утворює з поздовжньою віссю бивня кут, близький до кута на вершинному кінці. Напрямок обох зізгів дуже подібний. Якщо продовжити зізг на базальному кінці до пересічення з зовнішньою, опуклою стороною виробу, то його форма буде подібна до форми зізгу на вершинному кінці. Так можна реконструювати знаряддя з двома протилежно розміщеними робочими краями.

На збереженій зовнішній поверхні виробу є численні нарізки, насічки, ямки, сліди від ударів. Їх можна розподілити по типу і місцезаданню на виробі на кілька груп:

⁴ М. Д. Гвоздовер, Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки, МИА, № 39, М.—Л., 1953, стор. 196, рис. 26.

1. Тонкі насічки-нарізи, що нагадують ракляж і нанесені перпендикулярно до поздовжньої осі бивня. Розміщаються вони на опуклому боці виробу переважно біля його робочого краю.

2. Дві групи ямок, розташовані в місці переходу опуклого боку виробу в плоский. Це сліди від упору кутового чи бокового різця. Одна група таких дрібних ямок трикутної форми знаходиться поблизу вершинного, робочого краю, друга розміщена на тій же площині, але біля базального кінця. Згрупування цих ямок в двох пунктах по сім—десять в кожному свідчить про якість повторювані, зосереджені виробничі дії різцем чи кутом крем'яної пластинки.

3. Вм'ятини від ударів досить великого тупого знаряддя, розташовані на ввігнутому боці виробу. Вони нагадують вм'ятини на мустєрських і пізньопалеолітических коваделках.

4. Окремі тонкі насічки-нарізи, орієнтовані в різних напрямах, котрі розкидані по всій поверхні виробу, іноді пересікають одну одну.

Всі перелічені заглибини на фрагменті бивня не становлять будь-якої композиційної цілості. Їх не можна також розглядати і як елементи якогось орнаменту. Напевно, вони є виключно результатом користування бивнем як твердою підкладкою при різних видах роботи.

Вся збережена зовнішня поверхня бивня має сліди сильної залощеності, яка лишилась, мабуть, від тривалого перебування знаряддя в руках людини. Виходячи зі згадженої країв царапин і стертості деяких з них, можна говорити про те, що бивень спочатку використовувався як підставка при ручній роботі, а потім частина його була застосована для виготовлення спеціального знаряддя.

Важко припустити, щоб знаряддя з такого м'якого і в'язкого матеріалу, як бивень, могло служити для обробки дерева. Останнє, як правило, оброблялося за допомогою каменю. Заполірованість і спрацьованість робочого краю знаряддя дозволяють думати, що воно служило інструментом типу скребла при обробці шкур тварин.

В. И. БИБИКОВА

КОСТЯНОЕ ОРУДИЕ ИЗ КИРИЛЛОВСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ (Раскопки В. В. Хвойки)

Резюме

В статье «Каменный век Среднего Приднепровья» (Труды XI АС, т. I, 1899) В. В. Хвойка сообщал о находке на Кирилловской палеолитической стоянке нескольких обработанных бивней и костей ног мамонта. Он не дает подробного описания изделий, а прилагаемые им фотографии мелки и нечетки.

Среди этих находок имеется фрагмент бивня, представляющий собой орудие труда.

Оно имело длину около 24 см и было сделано из вершинной части бивня мамонта. На конце фрагмента косым срезом хорошо выделен рабочий край орудия.

Наружная поверхность бивня имеет тонкие насечки-порезы, следы от упора угловых или концевых резцов и ударов тупым предметом. Вся поверхность сильно залощена.

Бивень служил как подкладка-подставка при различного рода ручных работах, затем из него было сделано орудие.

Основываясь на типе лезвийной части орудия и распределении заполированности, можно предположить, что оно употреблялось как специальное скребло при механической обработке кожи.

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ БІЛЯ с. ЛЕЖНИЦІ НА ВОЛИНІ

В 1962 р. загін Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР провів невеликі розкопки біля с. Лежниці, Волинської області, на поселенні культури лійчастого посуду, відкритому на початку 30-х років археологом-краєзнавцем О. Цинкаловським¹.

Поселення знаходиться на відстані близько 0,5 км на південний захід від села, на мисі правого берега р. Західний Буг (урочище Чуб). Мис має форму неправильного прямокутника розміром 350×200 м, витягнутого в напрямі схід—захід. З півдня і заходу він оточений річковою долиною, з півночі — долиною безіменного потоку, а з північного сходу — неглибоким вузьким яром. Схили мису, за винятком південного, круті, висотою близько 20 м над долиною. Розкоп розміром 16×10 м був закладений недалеко від західного схилу. На площі розкопу простежено такі нашарування ґрунту: чорнозем (до глибини 0,6—0,7 м від сучасної поверхні) і слабо гумусований пісок, який на глибині 0,8—0,9 м переходив у материковий суглинок.

Речові знахідки зустрічалися в основному у чорноземі. В культурному шарі, який місцями зруйновано траншеями першої світової війни, виявлено знахідки різного часу — від енеоліту до Київської Русі включно. Основна маса матеріалу належить культурі лійчастого посуду. Серед інших знахідок є окремі уламки посуду пізньострічкової (моравської розписної), трипільської (етап С—II) та стижковської культур. Крім того, у чорноземі приблизно до глибини 0,6 м від сучасної поверхні виявлено численну групу посуду початку ранньозалізного часу, невелику кількість фрагментів ліпної слов'янської (друга половина I тисячоліття н. е.) і давньоруської (IX—XI ст.) кераміки.

В цій статті публікуємо матеріали культури лійчастого посуду.

На відкритій площі були досліджені залишки наземної і двох напівземлянкових споруд та кілька ям (рис. 1).

Залишки наземної споруди виявлені в центрі розкопу у вигляді скupчення невеликих, переважно плоских (товщиною до 5 см), сильно перепалених, інколи ошлакованих кусків глиняної обмазки світло-коричневого і цеглястого кольору, які займали площину 3,8×1,4—1,9 м. На багатьох кусках простежувались відбитки дерева діаметром 2—5 см. Товщина скupчення в різних місцях неоднакова (10—23 см). Оскільки воно залягало на незначній глибині (28—35 см),

¹ О. Цинкаловський, Матеріали до археології Володимирського повіту, Записки НТШ, т. 154, Львів, 1937, стор. 234; його ж, Materiały do pradziejów Wołynia i Połesia wołyńskiego, Warszawa, 1961, стор. 34.

то цілком можливо, що його верхній шар був частково зруйнований оранкою. Серед кусків обмазки виявлено велику кількість різноманітних знахідок: фрагменти посуду, гляняні пряслиця, грузила, крем'яний відбійник, сокиру, ретушовану пластину, невелику кількість відщепів та кам'яну шліфувальну плиту. Уламки посуду найчастіше зустрічалися в східній і північно-західній частинах житла. Майже всі гляняні пряслиця і грузило виявлені в південно-східній частині скупчення під кусками обмазки. Шліфувальна плита лежала в північно-східній частині.

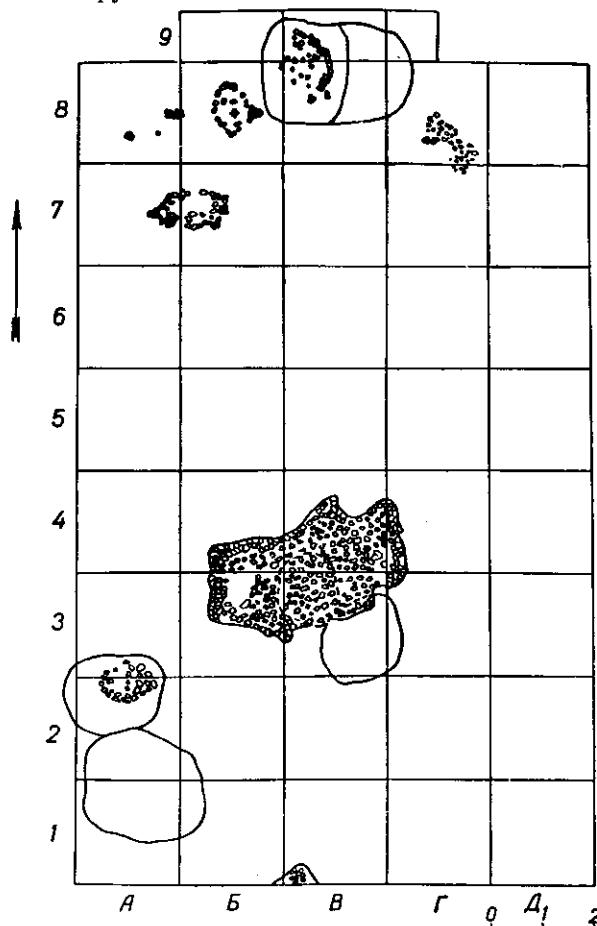

Рис. 1. План розкопу.

Крім знахідок культури лійчастого посуду, в скупченні знайдено три фрагменти пізньотрипільської кераміки. Судячи з форми скупчення, можна вважати, що споруда була прямокутною. Можливо, що це було житло, хоч залишків печі або вогнища не вдалося виявити. Південна частина житла, де знайдено гляняні пряслиця та інші вироби, могла використовуватися для домашніх робіт (наприклад, прядіння), а північна, де виявлено багато посуду,— для зберігання припасів і приготування їжі.

Найближчими аналогіями описаній будівлі є наземні споруди на поселеннях біля с. Зимне, Волинської області, Грудека Надбужного² та інших пам'ятках на території Польської Народної Республіки³.

В різних місцях північної частини розкопу (на глибині 0,25—0,5 м

² WA, t. XXIII, z. 1, Warszawa, 1956, стор. 33—35, 38—39.

³ Annales UMGS, vol. IX, 3, sektio F (1954), Lublin, 1957, стор. 157.

від сучасної поверхні) виявлено три невеликих скупчення кусків глиняної обмазки неправильної форми, довжиною близько $1,2\text{--}1,6$ м і ширину $0,6\text{--}0,8$ м, серед яких знайдено уламки посудин (інколи перепалених), крем'яні відщепи, кістки тварин та інші знахідки. В цих скупченнях, певно, також можна вбачати залишки дуже зруйнованих наземних жителів.

Напівземлянкова споруда № 1 виявлена в південно-західному кутку розкопу на глибині $0,75$ м від сучасної поверхні. Вона складалася з двох овальної форми ям з розмірами: одна — площею $2,4 \times 2,05$ м, глибиною $0,6$ м і друга — відповідно $1,9 \times 1,5$ м і $0,33$ м⁴ (рис. 2). Стінки обох ям злегка звужені донизу, дно рівне, а у більшій

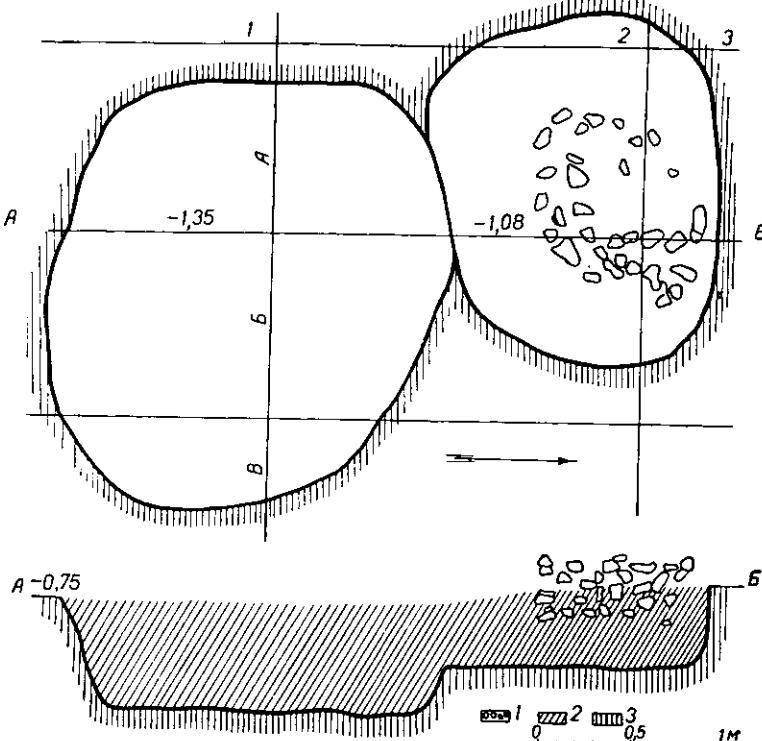

Рис. 2. Напівземлянка № 1.

1 — куски глиняної обмазки; 2 — заповнення; 3 — материк.

ямі ще й утрамбоване. В чорноземному заповненні більшої ями виявлено окрім уламків посуду, крем'яні відщепи, кістки тварин, черепашки «Unio» та окрім знаряддя праці. У верхній частині такого ж заповнення меншої ями виявлено скупчення кусків глиняної обмазки коричневого або чорного кольору, на багатьох з них збереглися відбитки дерева діаметром до 3 см. Між кусками обмазки простежувались прошарки попелу, вуглики, черепашки «Unio» та уламки посуду, основна маса з яких належала лійчастим і біконічним горщикам з горизонтальним валиком під вінцями, а окрім фрагментів — амфорам з вушками на бочку та іншим посудинам (рис. 3, 2, 3). За своїм характером скупчення глиняної обмазки, що займало овальну форму ($1,2 \times 0,8$ м), без сумніву являє собою залишки дуже зруйнованої, можливо, зрушеної з місця печі, конструкцію якої відтворити важко. Оскільки ці залишки виявлені дещо вище дна ями, можна припустити, що піч була побудована на якомусь дерев'яному підвищенні.

⁴ Глибина цих і наступних ям подається від рівня їх виявлення.

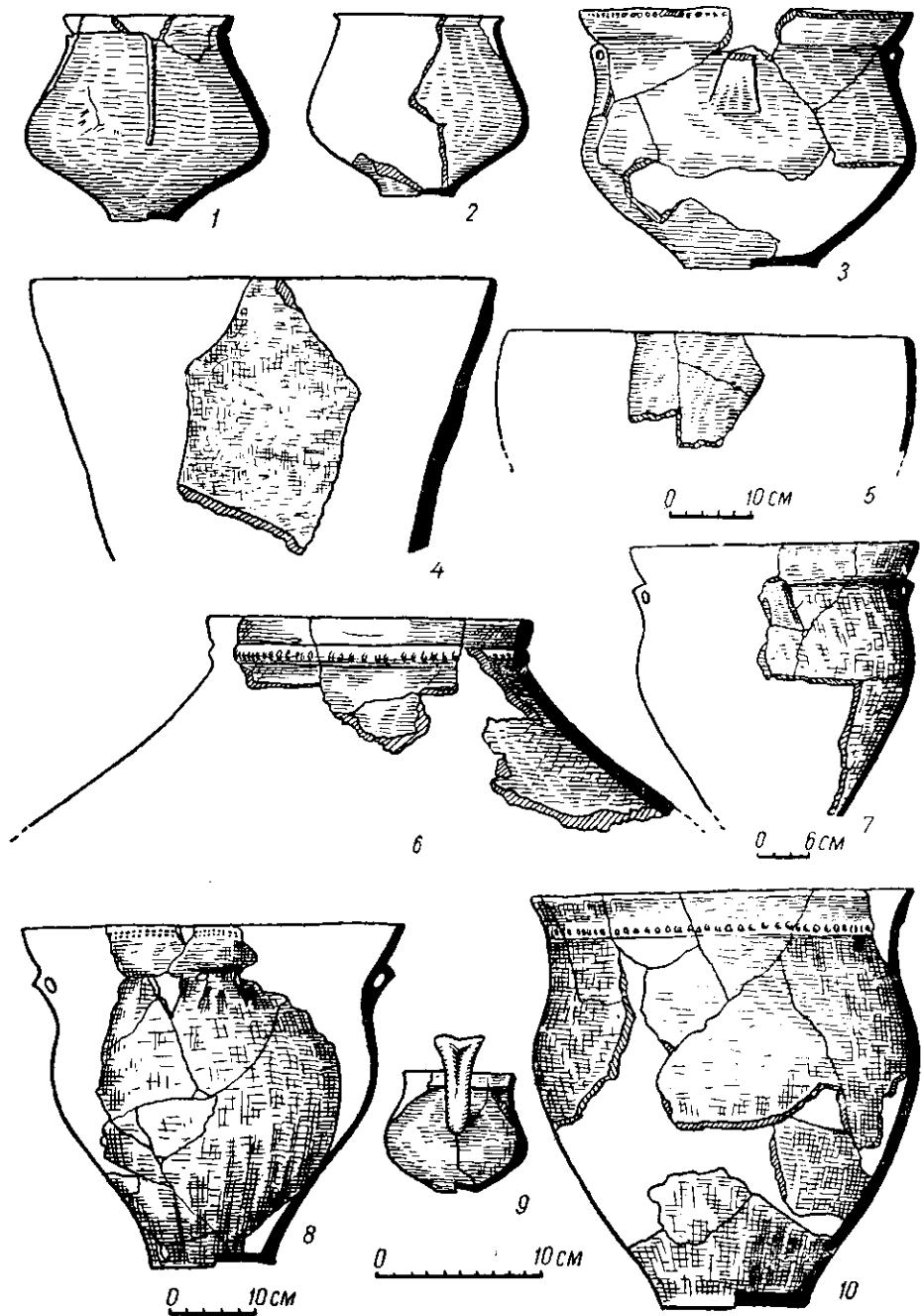

Рис. 3. Кераміка.

На відстані 0,9 м від східної стінки споруди, на глибині близько 0,8 м від сучасної поверхні відкрито скupчення черепашок «Unio», яке мало приблизно округлу форму діаметром 0,6 м і товщиною 8—12 см. Оскільки черепашки зустрічалися і в розвалі печі та заповненні споруди, можна припустити, що це скupчення також пов'язане з спорудою. Той факт, що скupчення складалося не з цілих черепашок, а лише з половиною, можливо, вказує на те, що воно мало характер смітника.

Напівземлянка споруда № 2 відкрита біля північної стінки розкопу на глибині близько 1 м від сучасної поверхні (рис. 4).

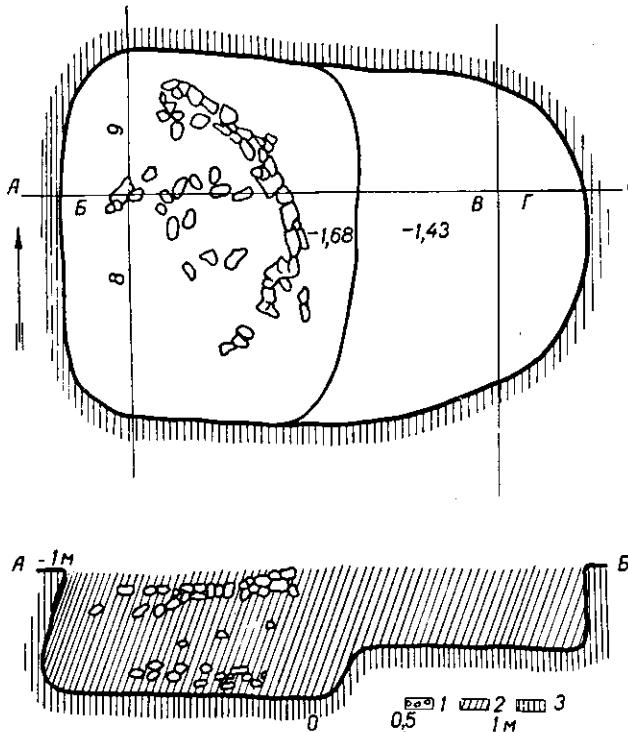

Рис. 4. Напівземлянка № 2.

Вона мала форму прямокутника із заокругленими кутами і була орієнтована по лінії схід—захід. Стінки її вертикальні, лише в західній частині місцями розширені донизу, дно нерівне. Східна частина неглибока (0,43 м), західна, яка має овальну форму, глибша (0,68 м). Довжина споруди 2,87 м, ширина — 1,62—1,98 м. Вона була заповнена чорноземом, слабо перемішаним з глиною. В західній частині ями виявлено значну кількість переважно великих кусків глиняної обмазки, які, можливо, також є залишками печі. Вони залягали в основному у вигляді прошарків і мали цеглястий і чорний колір, часто на них були відбитки дерева діаметром 2—3 см. Верхній прошарок товщиною 10—16 см мав приблизно овальну форму (1,3×0,7 м). Нижній, товщиною близько 10 см, знаходився на висоті 5—8 см від дна ями. Серед кусків обмазки простежувався попіл і перепалені кістки. Між прошарками виявлено три камені для розтирання зерна і значну кількість фрагментованого посуду. Більшість уламків належала двом великим лійчастим і кільком різної величини біконічним горщикам з валиком під вінцями, амфорі з вушками та іншим посудинам (рис. 3, 6, 7, 10). Привертають до себе увагу невелика ціла амфора (рис. 3, 1) та черпак з ручкою у вигляді півмісяця (рис. 3, 9). В заповненні східної частини споруди знайдено небагато переважно дрібних уламків кераміки, що част-

ково належали згаданим посудинам, крем'яні відщепи, кілька цілих і фрагментованих пластин, обушок кам'яної сокири, кістяну проколку і т. ін. (рис. 5, 6, 8, 9).

Крім описаних споруд біля південної стінки розкопу, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні частково виявлено контури третьої споруди.

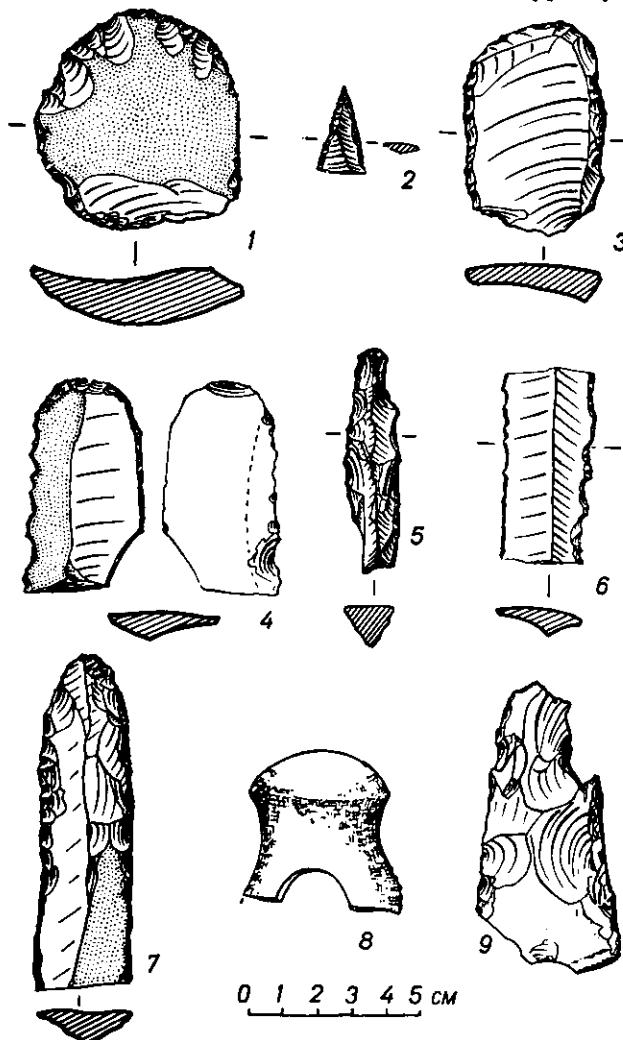

Рис. 5. Крем'яні і кам'яні вироби.

У верхньому шарі її заповнення знаходилося невелике скупчення кусків глиняної обмазки, серед яких знайдено роздавлений великий лійчастий горщик (рис. 3, 8) та крем'яний наконечник стріли (рис. 5, 2). Споруда розташована за межами розкопу, тому залишилася недослідженою.

Аналогічні описаним напівземлянкові споруди відомі на поселеннях біля сіл Зимне⁵, Грудек Надбужни⁶, Цмельов⁷ та ін.

Крім напівземлянкових споруд, було досліджено дві невеликі, з'єднані між собою ями, котрі знаходилися на відстані близько 2,4 м

⁵ М. А. Пелещин, Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області, у 1960—1961 рр., МДАПВ, вип. 5, К., 1963, стор. 19—21.

⁶ WA, т. XXIII, з. 1, стор. 28—33; WA, т. XXIV, з. 1—2, Warszawa, 1957, стор. 43—45.

⁷ WA, т. XVIII, з. 3—4, Warszawa, 1951/1952, стор. 206; SA, т. 1, Wroclaw, 1955, стор. 12—15; SA, т. III, Wroclaw, 1957, стор. 26—40.

від напівземлянки № 1. Їх контури відкрито на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Ями мали неправильну округлу форму, звужені донизу стінки та рівне дно. Діаметр однієї з них близько 1,65 м, другої — 1,3 м; глибина ям однакова — 0,4 м. Одна з ям повністю була перекрита залишками наземної споруди. Однак ніякого конструктивного зв'язку між наземною спорудою і ямами не простежувалося. Між скупченням обмазки і горизонтом, на якому були виявлені контури ям,

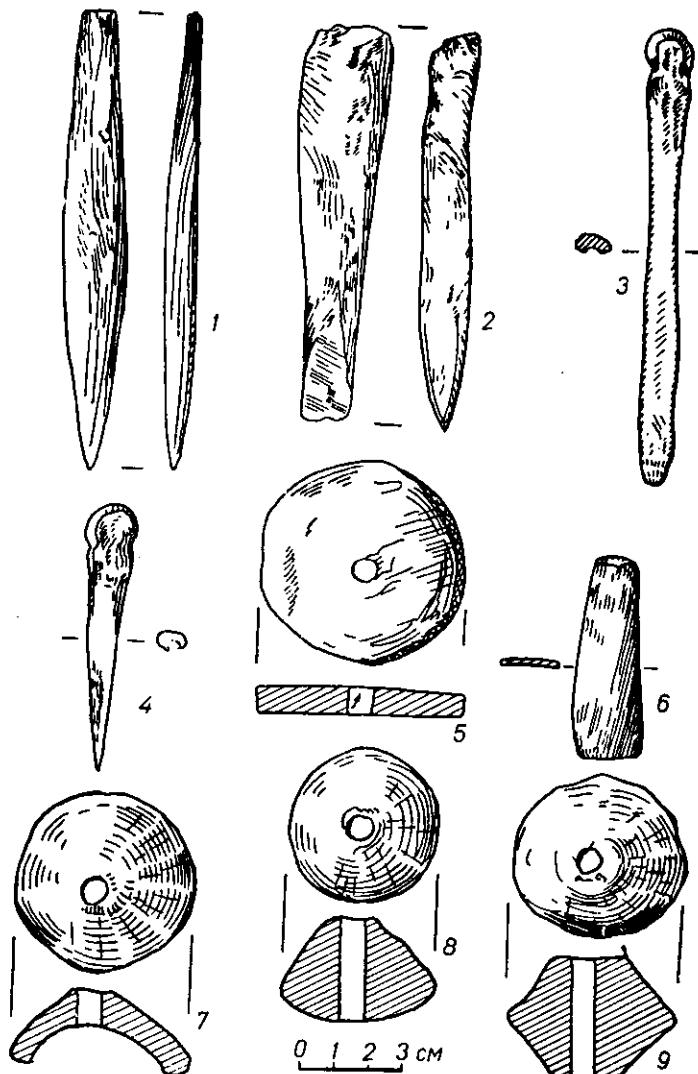

Рис. 6. Кістяні і глиняні вироби.

лежав шар чорнозему товщиною 0,3—0,4 м. Куски глиняної обмазки та інші знахідки в ньому майже не зустрічалися. В заповненні ям, що складалося з чорнозему, перемішаного з глиною, знайдено лише кілька дрібних уламків посуду, кісток тварин, крем'яних відщепів та кістяне знаряддя (рис. 6, 3). Таким чином, ями дещо раніші від наземної споруди.

Факти перекриття ям залишками наземних споруд відомі і на поселенні в Грудку Надбужному. На цій підставі автор розкопок ви-

словив думку, що наземні житла будувалися на більш пізнньому етапі існування поселення⁸.

В культурному шарі і в заповненні споруд на поселенні біля с. Лежниці виявлено відходи крем'яного виробництва, цілі і пошкоджені знаряддя праці, уламки посуду і кістки тварин. Для виготовлення крем'яних виробів використовувався волинський (надбузький) кремінь. Крім того, знайдено окремі вироби, виготовлені з сірого з білими плямами кременю, який походить, певно, зі свенецького родовища, енеолітичні копальні котрого відомі в південній Польщі на березі Вісли⁹. Серед знахідок з волинського кременю переважають відщепи (252 екз.), рідше зустрічаються цілі і фрагментовані пластини (понад 30 екз.). Із знарядь, що використовувалися при виготовленні крем'яних виробів, знайдені відбійники (7 екз.) і ретушер. Відбійники мають приблизно шестигранну форму або являють собою частини крем'яних ядер зі слідами від ударів. Ретушер — трикутна в перекрої пластина довжиною 6,6 см із сильно затупленими і вищербленими краями (рис. 5, 5). Із знарядь праці найчастіше зустрічаються скребки, виготовлені на відщепах різної величини, рідше — на пластинах (рис. 5, 1, 3, 4, 7). Частина пластин з підправленими плоскою ретушшю краями використовувалася як ножі. Один уламок пластини, що має заполірований з обох боків робочий край, міг бути використаний як вкладиш для серпа. Сокири зустрічаються рідко, переважно фрагментовані. Вони, як правило, прямокутні в перекрої з пришліфованою робочою частиною. Згадуваний вище трикутний наконечник стріли має довжину 2,8 см, ширину в основі 1,9 см (рис. 5, 2).

З виробів, виготовлених із кременю сірого кольору з білими плямами, знайдено один відбійник та шість цілих і фрагментованих пластин, краї котрих в кількох випадках підправлені ретушшю. Робочий край однієї такої пластини зазубрений і злегка заполірований (рис. 5, 6).

Кам'яні вироби зустрічаються рідше. Серед них є три зернотерки, шліфувальна плита та кілька розтиральників. Зернотерки являють собою невеликі сірі пісковикові камені приблизно овальної форми з вігнутою робочою поверхнею. Шліфувальна плита має вигляд плоского дрібнозернистого каменя коричнюватого кольору, підтрикутної форми з обома зашліфованими боками. Довжина плити 25 см, найбільша ширина — 17 см. Знайдено також уламок кам'яної сокири (рис. 5, 8).

З кістяних виробів виявлено сім проколок, два долота та інші речі. Проколки виготовлені з колотих трубчастих кісток переважно без епіфізу (рис. 6, 4). Одне з повністю збережених долот має пришліфоване, симетричне, злегка заокруглене лезо та заполіровану поверхню (рис. 6, 2). З окремих знахідок слід згадати уламок лощила і кістяну лопаточку з частиною епіфізу. Робочий край знаряддя пришліфований і заполірований з одного боку. Можливо, що ним наносили заглиблений орнамент на валиках під вінцями біконічних горщиків (рис. 6, 3). До рідкісних знахідок належить кістяний наконечник списа. Перо наконечника має видовжену підтрикутну форму, черешок плоский, прямокутний в перекрої. Поверхня наконечника дбайливо пришліфована і заполірована. Довжина його 13,5 см (рис. 6, 1).

Численний на поселенні посуд. Він увесь фрагментований, за винятком однієї цілої і кількох реставрованих посудин, знайдених в заповненні споруд. Кераміка виготовлялася із глини з невеликою домішкою переважно дрібного піску і шамоту. Поверхня посудин загладжена, часто покрита шаром рідкої глини, інколи добре залощена. Випал вогнищевий. В залежності від якості випалу посуд має сірий або коричневий колір з темними плямами. В керамічному комплексі зустрічаються

⁸ WA, t. XXIII, z. 1, стор. 30, 46—47.

⁹ Dawna kultura, t. I, Warszawa, 1956, стор. 35.

різні форми посуду: горщики, амфори, миски, черпаки та ін. Найбільш численними є горщики, що поділяються на два типи: біконічні з валиком під вінцями і лійчасті. Переважають біконічні з одним, рідко двома валиками під вінцями. Один з реставрованих горщиків цього типу має дещо ввігнуте дно, ледве визначений біконічний тулуб та низькі вінця з відігнутим потоншеним краєм. Посудина прикрашена під вінцями валиком, на який нанесено заглиблення. Висота горщика 25,2 см, діаметр дна — 9,2 см, вінець — 23,8 см (рис. 3, 10). Діаметр вінець інших горщиків 18—32 см.

Серед лійчастих горщиків є низькі і високі. Одна з низьких посудин має невелике, злегка ввігнуте дно, розширений біконічний тулуб та невисокі вінця з нерівним краєм. Висота горщика 16 см, діаметр дна — 8,2 см, вінець — 21 см (рис. 3, 3). В місці, де вінця переходять в плічка, прикріплена чотири колінчасті вушка. Горщик прикрашений під краєм вінця горизонтальним рядом штампованих прямокутних заглиблень.

Високі горщики мають слабо визначений біконічний тулуб з найбільшою опуклістю вище половини висоти посудини та лійчасті вінця, під котрими прикріплена колінчаста вушка. Горщики часто прикрашенні під краєм вінця горизонтальними рядами штампованих заглиблень, а в кількох випадках — відбитками шнура. Зустрічаються і горщики без вушок. Вони прикрашенні під вінцями пластичним орнаментом у вигляді букви «М» (рис. 3, 7, 8).

Амфори можна поділити на два типи. До першого відносяться кілька фрагментованих і одна ціла невелика амфора з порівняно малим, злегка ввігнутим дном, розширеним біконічним тулубом та низькими лійчастими вінцями. При переході вінця у плічка прикріплена два колінчасті вушка. Амфора прикрашена чотирма наліпними симетрично розміщеними валиками, два з яких спадають від нижньої основи вушок, а інші два — від основи вінця до місця найбільшої опуклості тулуба. Висота амфори 13 см, діаметр дна — 4,1 см, вінець — 10,7 см (рис. 3, 1). До другого типу належать амфори з невисокими лійчастими вінцями та сильно розширеним тулубом, в місці найбільшої опуклості котрого розміщені дуговидні або колінчасті вушка. Амфори цього типу прикрашенні під вінцями горизонтальним валиком і заглибленими. Діаметр вінця 16—20 см (рис. 3, 6).

З інших форм посуду слід назвати друшляки, миски і черпаки. Друшляки представлені уламками вінця двох посудин. Вони мали вушка з вертикальним отвором, прикріплена на рівні або дещо нижче краю вінця. У однієї з мисок верхня частина була нахиlena до середини, край вінця діаметром близько 49 см потоншений. Інша миска, з розширеними догорами стінками, має прямий потоншений край вінця, діаметр котрих 29,8 см (рис. 3, 4, 5).

Один з краще збережених черпаків мав невелике, злегка ввігнуте дно, біконічний бік і трохи відігнутий край вінця. Ручка черпака нагадувала характерну форму півмісяця. Висота посудини 7,2 см, діаметр дна — 2,7 см, вінець — 6,8 см (рис. 3, 9). В керамічному комплексі не-рідко зустрічаються дрібні уламки посудин, прикрашенні різної форми і величини виступами. Знайдено також мініатюрну посудину, мабуть, ритуального призначення. Вона мала нестійке дно і розширені догорами стінки з нерівним краєм вінця. Висота її 2—2,6 см, діаметр дна — 2—2,5 см, вінець — 3,3 см.

Аналогічний до описаного посуд відомий з поселень біля сіл Зимне¹⁰, Малі Грибовичі¹¹, Грудек Надбужний¹², Цмельов¹³ та ряду інших.

¹⁰ Фонди відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, Львів.

¹¹ М. Ю. Смішко і М. А. Пелешин. Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі, Львівської області, МДАПВ, вип. 4, К., 1962, стор. 35—41.

¹² WA, т. XXIII, з. 1, стор. 43—44; WA, т. XXIY, з. 1—2, стор. 43.

¹³ WA, т. XYII, з. 3—4, tabl. XXI, XXIY; SA, III, стор. 43; Archeologia Polski, т. VI, з. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961, стор. 39—46.

Невелику групу знахідок становлять цілі і фрагментовані пряслиця (25 екз.) і грузила (7 екз.). Переважна кількість перших має конічну форму із заглибленою основою, рідше зустрічаються біконічні і плоскі пряслиця. Діаметр їх 4,8—6 см, діаметр отвору — 0,7—1 см (рис. 6, 5—9). Грузила, більш за все ткацькі, виготовлені із глини з органічними домішками (полови?). Обпалені порівняно добре. Всі вони циліндричні з поздовжнім круглим отвором. Довжина повністю збереженого грузила 15 см, діаметр — 5—6,5 см, діаметр отвору — 0,9 см. Подібні пряслиця і грузила зустрічаються на багатьох пам'ятках культури лійчастого посуду.

На площі розкопу було виявлено невелику кількість кісток тварин. Оскільки в культурному шарі зустрічаються знахідки пізнішого часу, то було проведено попереднє визначення лише кісток, знайдених в заповненні споруд¹⁴. Майже всі кістки (за винятком кількох) належали свійським тваринам, переважно великий рогатій худобі, в меншій мірі — вівці (або козі), собакі, а окремі — водоплавний птиці. Отже, склад стада домашніх тварин дуже нагадує склад стада на поселеннях в Грудек Надбужному, Цмельові¹⁵ та ін. Поряд зі скотарством велику роль в господарстві мешканців поселення відігравало землеробство, про що свідчать відбитки (пшениці?) в глиняній обмазці, знахідки зернотерок і т. ін. Однак наявний матеріал недостатній для з'ясування питання про співвідношення тут цих двох галузей господарської діяльності.

На дослідженій частині Лежницького поселення, як і на інших периферійних поселеннях культури лійчастого посуду (Малі Грибовичі, Зимне, Грудек Надбужни та ін.), виявлено невелику кількість уламків піньотрипільської кераміки. Подібні знахідки, як уже вказувалося в літературі, свідчать про синхронність західнобузької групи поселень культури лійчастого посуду з етапом С/ІІ трипільської культури (за періодизацією Т. С. Пассек) та про існування взаємозв'язків між носіями обох культур¹⁶.

Таким чином, здобуті матеріали є цінним джерелом для вивчення і характеристики культури лійчастого посуду в західних районах УРСР. Вони показують, що Лежницьке поселення за своїм характером є однотипним з іншими поселеннями в басейні Західного Бугу (Зимне, Малі Грибовичі, Грудек Надбужни та ін.) і більш віддаленим на захід поселенням у Цмельові, котрі датуються на основі даних радіовуглевідного (C^{14}) методу приблизно серединою III тисячоліття до н. е.¹⁷.

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН

ПОСЕЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ВОРОНКООБРАЗНЫХ СОСУДОВ У с. ЛЕЖНИЦЫ НА ВОЛЫНИ

Резюме

В 1962 г. отряд Волынской археологической экспедиции Львовского Института общественных наук провел небольшие раскопки на поселе-

¹⁴ За визначення кісток, що було проведено на кафедрі анатомії свійських тварин Львівського державного зооветеринарного інституту, висловлюю подяку кандидату біологічних наук Р. В. Білозору.

¹⁵ WA, т. XVIII, з. 3—4, стор. 251—252; WA, т. XXIII, з. 1, стор. 46—59.

¹⁶ Ю. М. Захарук, До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, МДАПВ, вип. 2, К., 1959, стор. 65.

¹⁷ Ю. Н. Захарук, Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 51; K. Jazdzewski, Über einige Probleme des Mittel und Ungleolithikums in Polen, Actes du Symposium aux problemes du Neolithique europeen, Praha, 1961, стор. 435.

нии культуры воронкообразных сосудов у с. Лежница на Западном Буге. На исследованной площади (около 160 м²) вскрыты остатки наземного сооружения (скопление кусков глиняной обмазки) прямоугольной формы размерами 3,8×1,4—1,9 м, две небольшие полуземлянки с остатками разрушенных смещенных печей и две хозяйствственные ямы. В культурном слое и заполнении сооружений найдены разнообразные кремневые и костяные орудия труда, значительное количество фрагментированных сосудов, а также костей преимущественно домашних животных. Анализ материалов показал, что поселение по своему характеру аналогично поселениям у сел Зимно, Грудек Надбужны на Западном Буге и Цмелев в южной Польше, датирующимся приблизительно серединой III тысячелетия до нашей эры.

I. С. ВИНОКУР

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. МАГАЛА

На північно-східній околиці с. Магала, Садгірського району, Чернівецької області, в урочищі Ріпа-Лупатриняк знаходяться рештки трипільського поселення, відкритого ще в 1943 р. Ч. Амбражевичем.

Поселення займає високу площадку верхньої тераси берега р. Прут, що крутко обривається до струмка, який впадає в ріку. З південно-західного боку воно обмежене глибокими ярами (рис. 1). Площа, яка

Рис. 1. Місце трипільського поселення біля с. Магала. Вигляд зі сходу.

знаходиться під поселенням, становить близько 25 га. На зораній поверхні трапляється багато трипільської кераміки, глянциної обмазки, печини, обпалених каменів, осколків кременю, чітко простежуються місця, де знаходилися глинобитні площадки. Це жовто-коричневі плями, в розташуванні яких помітна певна система. Судячи з цих плям, будови розташовувались по південно-східному схилу площадки тераси. Всього на полі налічується 26 розорених будов.

Збиранням підйомного матеріалу на місці поселення займались

протягом кількох років чернівецькі школярі-краєзнавці, які передавали свої знахідки (крем'яні вироби, глиняні грузила, зооморфні статуетки і т. ін.) в Чернівецький краєзнавчий музей.

В 1958 р. на поселенні нами була виявлена глинобитна площаадка, яка руйнувалась. В зв'язку з цим було вирішено провести тут охоронні розкопки. На ділянці було розбито розкоп загальною площею біля 60 m^2 . При знятті першого штиху виявили уламки глиняної обмазки і фрагменти трипільської кераміки, а на глибині $0,2$ — $0,25\text{ m}$ чітко визначились контури завалу глиняної обмазки і печини. При розбирannі обмазки в різних частинах розкопу були простежені прошарки попелу і вкраплення вугілля. Багато попелу виявлено в центральній і особливо

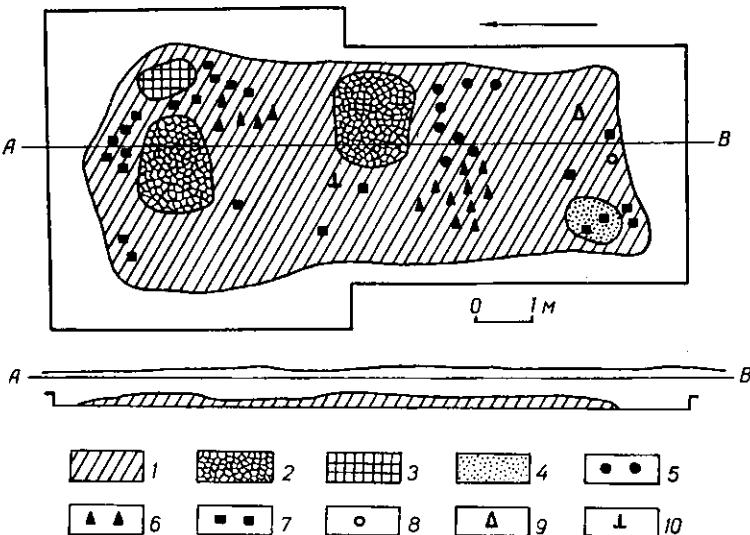

Рис. 2. Рештки наземного житла.

1 — глиняна обмазка; 2 — черінь печі; 3 — вимашене глиною підвищення; 4 — господарська яма; 5 — круглі грузила; 6 — піраміdalні грузила; 7 — глиняний посуд; 8 — крем'яний ніж; 9 — сланцева сокира; 10 — зооморфна фігурка бика.

в південній частинах розкопу (на глибині $0,25$ — $0,30\text{ m}$). Шар зі слідами вогню простежувався, таким чином, на всій ділянці площаадки.

Після розчистки цього завалу на глибині $0,25$ — $0,3\text{ m}$ було виявлено долівку глинобитного житла (рис. 2, 2) прямокутної форми (довжина — $9,3\text{ m}$, ширина — $3,4\text{ m}$). Вона була викладена не вальками, а являла собою суцільний масив. В складі глини виявилися рослинні домішки. Товщина площаадки в середньому не перевищувала $0,2\text{ m}$, зі споду на ній простежені відбитки дерев'яних конструкцій. Поверхня долівки добре обпалена, і глина має в зв'язку з цим цегляно-червоний відтінок.

В північній частині площаадки на глибині $0,25$ — $0,3\text{ m}$ були розчищені рештки черені глинобитної печі (рис. 2, 2), котра була зведенa безпосередньо на долівці. Вона мала грушовидну форму, устя було звернуте на схід (довжина печі — $1,4\text{ m}$, ширина — $1,1\text{ m}$). На тому ж рівні на схід від печі знаходилося глинобитне підвищення овальної форми (велика вісь — $0,7\text{ m}$, менша — $0,6\text{ m}$). Глиняні підвищення округлої і хрестовидної форм відомі на поселеннях розвинутого трипілля і на думку дослідників є жертвниками¹.

Поблизу від печі і овального підвищення на долівці були знайде-

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949, стор. 62.

ні: великий кухонний горщик, дві роздавлені конічні миски, глиняна чаша на чотирьох ніжках з масивною ручкою, біконічна посудина з розписом, зробленим чорною і коричневою фарбою. На північ від печі на підлозі знаходилося шість вкладених одна в одну та перекинутих конічних мисок і стояли дві мініатюрні посудини. На південнь від овального підвищення лежала роздавлені ваза, а поблизу, на глибині 0,35 м, були розчищені п'ять піраміdalних глиняних грузил, які лежали компактно.

У східній частині площацки виявлено рештки черені другої печі. Вона також мала грушовидну форму, була зведена на долівці житла, але звернута устям на захід. В її основі простежено шар гальки і дрібних каменів, обмощених зверху глиною (розміри печі $1,5 \times 1,2$ м). На південнь від черені цієї печі (на відстані 0,4 м) ланцюжком лежали вісім круглих глиняних грузил. На південний захід від них (на відстані 0,45 м) компактно в два ряди лежали десять піраміdalних глиняних грузил.

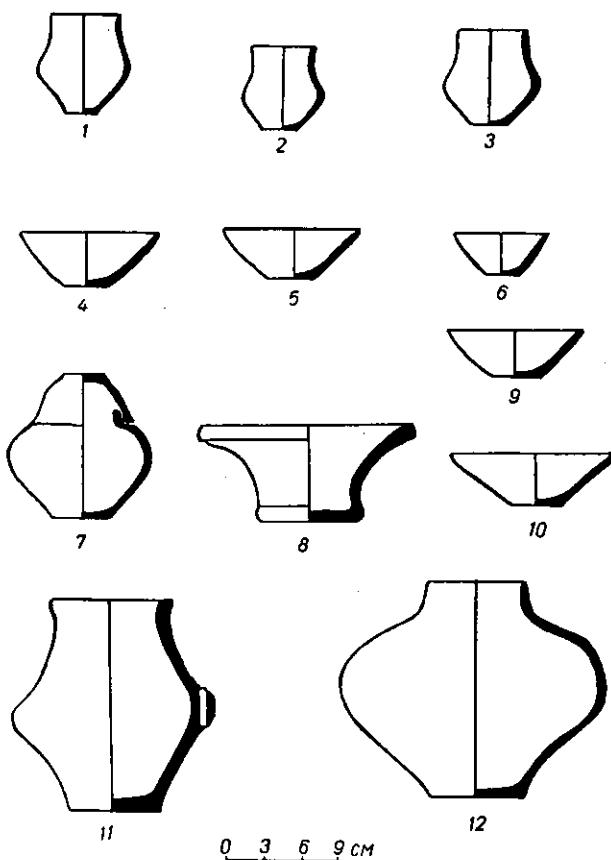

Рис. 3. Посуд.

В центральній частині площацки, біля західної стінки, лежала на боку ціла грушовидна посудина. Поверхня її зберегла сліди розпису коричневою фарбою. Біля устя печі знайдені роздавлені посудина з вертикальними вушками і фігурка бика, а в південній половині площацки, поблизу від східної стіни, виявлені великий крем'яний ніж і сланцева сокира.

В південно-західній частині житла розчищена яма, прокопана в долівці. Вона мала овальну форму (продольна вісь — 0,7 м) і була конічною у вертикальному перетині (глибина ями від рівня глинобитної

долівки 0,6—0,7 м). Земля в ямі була сильно обпалена і перемішана з попелом та обгорілими зернами. В ямі разом із зерном було знайдено біноклевидну посудину в двох уламках і фрагмент великої миски, що побувала у вогні. Поруч з ямою на рівні долівки лежала ще одна біноклевидна посудина, котра збереглася у фрагментах. Поблизу від ями виявлено багато фрагментів великих посудин, очевидно зерновиків.

Вся поверхня південної частини площадки була досить сильно обпалена і мала прошарок попелу та горілого дерева товщиною 0,1 м. В шарі попелу і обпаленої глини в цій частині розкопу, біля самого краю площадки, було знайдено три мініатюрні біконічні посудини з рештками розпису на поверхні і конічну миску.

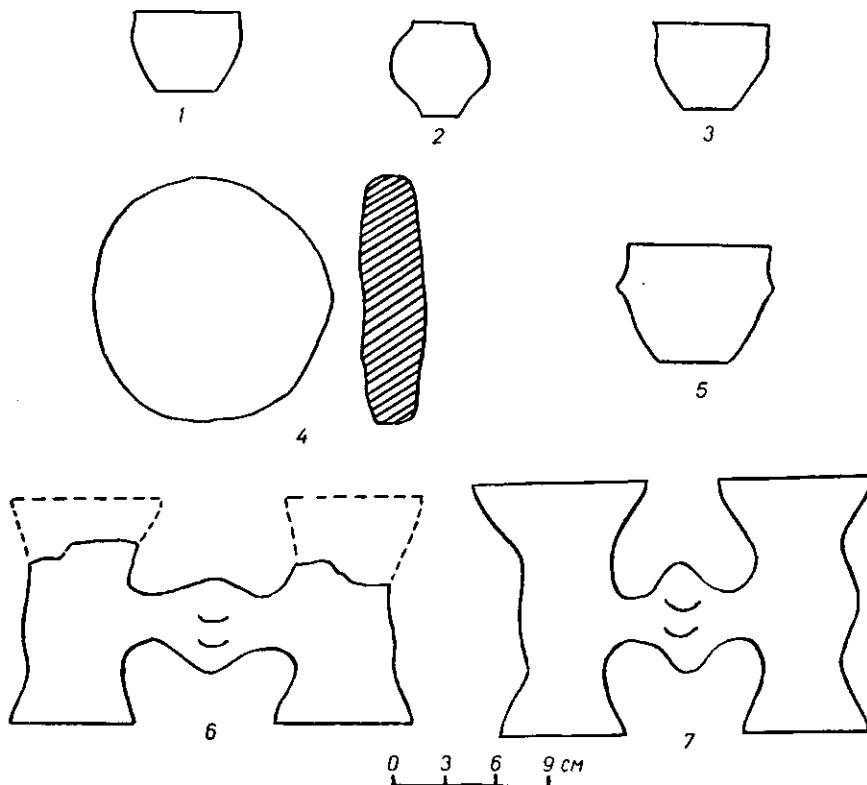

Рис. 4. Глиняні вироби.
1—3, 5—7 — посуд; 4 — «хлібець».

Розчищена глинобитна площадка являла собою рештки наземного трипільського житла. Приміщення мало дві печі, що вказує, очевидно, на наявність тут двох камер. Решток перегородки між камерами простежити не вдалося. Більшість речей в житлі було знайдено там, де вони могли знаходитися при житті мешканців. Складається думка, що житло було кинуте людьми під час раптової пожежі. Про це свідчать пресварки попелу і обгорілі зерна, які збереглися в господарській ямі. Всього в ній зібрано близько 600 г зерна. Визначенням, проведеним в Інституті рослинництва АН СРСР в м. Ленінграді, встановлено, що ці зерна належать посівному гороху (*Pisum sativum*)².

Вся ліпна кераміка (23 посудини) за формами і технікою виготовлення може бути поділена на дві групи: кухонний посуд і посуд для побутових і господарчих потреб.

² Визначення Р. Макашевої і М. Руденко. Див. також И. С. Винокур, Горох медного века, «Природа», М., 1960, № 8, стор. 102.

Кухонний посуд виготовлений з глини із значними домішками піску. Це великі товстостінні посудини без орнаменту. Серед них можна відзначити велику конічну миску, уламок іншої миски, великий горщик з широкою шийкою і значну кількість уламків масивних посудин, які реставрувати не вдалося.

Група розписної кераміки збереглась краще; вона представлена багатьма формами. Найбільшу кількість становлять конічні миски (рис. 3, 4—6, 8—10). На деяких з них збереглися сліди розпису чорною фарбою. На другому місці стоять мініатюрні посудини — біконічні і такі, що нагадують за формою звичайні горщики з широкою шийкою (рис. 3, 1, 2, 3; 4, 1, 3, 5). Біконічні посудини також мають сліди розпису чорною і коричневою фарбою. Мініатюрні посудини, які нагадують за формою звичайні кухонні горщики, не зберегли розпису. Серед них слід особливо відзначити один, найменший (висота — 3,2 см, діаметр вінець — 2,2 см, діаметр дна — 1,5 см). Він був заповнений червоною охрою і призначався, очевидно, спеціально для фарби (рис. 4, 2).

Грушовидних посудин було знайдено дві (рис. 3, 7, 12). Одна з них середніх розмірів (висота — 16 см, діаметр вінець — 7 см, діаметр дна — 7 см), друга менша і має шоломовидну покришку (висота — 9,7 см, діаметр вінець — 4,6 см, діаметр дна — 4,5 см). Покришка має висоту 3,5 см, діаметр дна 3,5 см, діаметр вінець 7,5 см.

Обидві грушовидні посудини зберегли сліди розпису чорною і коричневою фарбами. Біконічна посудина середніх розмірів (висота — 15,5 см, діаметр вінець — 8,8 см, діаметр дна — 7,7 см) має вертикальні вушка (рис. 3, 11); розпис на ній також не зберігся. В приміщенні було знайдено ще дві біноклевидні посудини. Обидві вони мають скрізний отвір та перемичку-рукоятку з невеликими вертикальними отворами в ній (рис. 4, 6, 7).

Певний інтерес становить виявлене в приміщенні масивна глинняна чаша на чотирьох ніжках, з отвором для ручки (рис. 5). Вона овальної форми (довжина овала — 11 см); масивна рукоятка має в торцевій частині отвір-заглиблення ($2,8 \times 1,5$ см). Висота ніжок — 1,5 см, висота всієї чаші — 7,2 см. Прямих аналогій цій знахідці серед опублікованих матеріалів трипільської культури ми не знаємо. Щоправда, численні посудини на ніжках відомі, але за формою вони відрізняються

Рис. 5. Світильник.
1 — вигляд зверху; 2 — знизу; 3 — збоку.

від нашої. Ми вважаємо цю посудину світильником. При такому поясненні виправдано є масивна рукоятка з отвором в торцевій частині і чотири ніжки знизу. Світильник можна було ставити на горизонтальну площину і переносити, встремивши в отвір рукоятки палку.

Серед інших виробів з глини в житлі знайдено понад 20 круглих і піраміdalно-конусовидних грузил. В тісті круглих грузил є домішки крупних зерен кварцу. Вони добре обпалені, поверхня їх цегляного кольору. Належали ці грузила, очевидно, риболовним сітям. Піраміdalно-конусовидні грузила мають плоску основу, а в верхній частині — круглий отвір. Їх можна пов'язати, мабуть, з ткацьким верстатом, де вони могли використовуватися для натягування ниток основи.

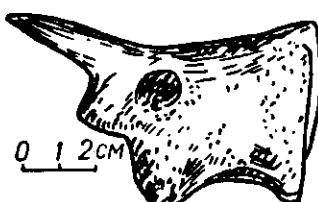

Рис. 6. Глинена фігурка бика.
Зображення досить реалістичне.

З крем'яних знарядь виявлено великий ніж з двогранною спинкою із темно-сірого кременю. Пластина була сколота від великого нуклеуса і відретушована з двох кінців. В середній частині пластини ретуші немає, але сліди роботи (заполіровка) помітні. Довжина ножа — 16,8 см, ширина — 3,2 см.

Знайдена в житлі сланцева сокира світло-сірого кольору має форму клина. Поверхня її добре відполірована, на ній є сліди роботи. Довжина сокири — 7 см, ширина — 4 см, товщина — 3 см.

Крім вказаних крем'яних знарядь з житла, на місці поселення при збирannі підйомного матеріалу знайдено десятки інших — цілих і фрагментованих. Це ножовидні пластини, свердла, скребки, мікролітичні знаряддя (вістря стріл) тощо.

Весь комплекс знахідок, форми кераміки, посуд, орнаментований розписом, конструктивні особливості житла і т. п. дозволяють віднести поселення біля с. Магала до пізнього етапу трипільської культури (С/І за періодизацією Т. С. Пассек).

И. С. ВИНОКУР

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТРИПОЛЬСКОМ ПОСЕЛЕНИИ У с. МАГАЛА

Резюме

В 1958 г. были произведены охранные раскопки на месте разрушающейся глиняной площадки на трипольском поселении у с. Магала, под Черновцами. В результате исследований вскрыты остатки трипольского глиниобитного жилища. Обнаруженный в помещении комплекс вещей относится к позднему этапу трипольской культуры.

К. В. БЕРНЯКОВИЧ

ЕНЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ НА МАЛІЙ ГОРІ БІЛЯ м. МУКАЧЕВЕ

Мала гора знаходиться за 2,5 км на південь від м. Мукачеве і являє собою пасмо підвищень висотою близько 30 м і довжиною до 15 км. Це пасмо, що мальовничо оточує з південного сходу м. Мукачеве, є одним з відрогів передгір'їв Карпат, які переходять у Закарпатську низину. Вершина Малої гори плоска, завширшки 250—300 м. Зі сходу та заходу вона має стрімкі схили, з півночі тут розташована каменоломня. З заходу біля підніжжя гори тече заболочений потік Коропець, який у давнину був досить широкою річкою. Територія Малої гори поросла густим буковим лісом. Поселення розташоване у північній частині гори і займає площу близько 50 га. Знахідки концентруються на ділянці, відокремленій з півночі каменоломнею, а з півдня — природним ровом. В південній частині цієї ділянки є ями від колишніх розкопів, вздовж західного краю помітні окопи часів Великої Вітчизняної війни. До південно-західної частини поселення примикає курганний могильник епохи раннього заліза, частково розкопаний Я. Бемом в 1929 р.¹ та М. Паствором в 1946 р.²

Поселення на Малій горі було відкрите в 1877 р. мукачівським археологом-аматором Т. Легоцьким³. На одній з ділянок ним були виявлені залишки житла округлої форми, діаметром понад 3 м. Глинибітна підлога з вогнищем знаходилась на глибині 1,5 м. Вздовж краю житла розміщене підвищення для сидіння. Стіни житла сплетені з лози та обмазані глиною.

В 1929 р. на поселенні провів невеликі розкопки Я. Бем, а на початку 30-х років — І. Янкович і Є. та Е. Затлукал. Під час цих робіт були знайдені кам'яні знаряддя, нуклеуси, численні відщепи, клиновидні сокири, зернотерка, фрагменти кераміки, в тому числі кілька розписних, гляняні пластини та обмазка⁴. В 1948 р. поселення було об-

¹ J. Böhm, Zpráva o výzkumných pracech prehistorických na Podkarpatské Rusi, v r. 1929, рукопис, зберігається у Науковому архіві Інституту археології в Празі.

² Звіт про розкопки, Науковий архів ІА АН УРСР.

³ T. Léhoczky, Adatok hazánk archaeologiájához, I, Munkács, 1892, II, 1912, стор. 12; його ж, Ásatás a munkácsi Kihegyen, AE, 1895, стор. 315; його ж, Beregmegyei régiségek, AE, 1896, стор. 304; його ж, Óskori örlökővekrol, AE, стор. 90; його ж, Kőkorszaki leletek Beregmegyében, AE, 1910, стор. 159; P. Reinecke, A neolitikori szallagdíszi keramika magyarországi csoportja, AE, 1896, стор. 293, рис. В; Ф. Лессек, Правек Подкарпатське Руси, Ужгород, 1922, стор. 14.

⁴ J. M. Jankovich, Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukacevo, 1931, стор. 17, табл. I, 1—15, 50, 52, 53; II, 6, 9—13, 17; XII, 1—51; J. Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933, стор. 26, 33, 36, 45, 47; J. Böhm, Podkarpatská Rus v pravěku, časopis «Rok v Mestské sporitelne na Kráľ. Vinohradech», III, 1934, стор. 201—202; J. es E. Zatlukál, Adatok Podkarpatska Rusr prachistoriá jahoz, Mukacevo, 1937, стор. 34, рис. 2; стор. 40, рис. 3; стор. 43, рис. 4.

стежене експедицією Ужгородського державного університету і Закарпатського державного краєзнавчого музею під керівництвом автора⁵.

На поселенні було закладено сім шурфів — шість на плато і один за 150 м від північного краю Малої гори. Стратиграфія напластувань у всіх шурфах майже однакова, а тому подаємо їх загальну характеристику: 1 шар — сучасний ґрунт коричнюватого кольору, завтовшки 7—10 см; 2 шар — лесовидний суглинок жовто-коричневого кольору, завтовшки 35—40 см, в його середній та нижній частинах є культурні залишки; 3 шар — щільна жовтувата глина з вкрапленнями суглинку, залізистих бобовин і туфу, стерильний; 4 шар — материк, складений з андезиту.

Шари поступово переходять один в один. Усі шурфи дали речові знахідки та дрібне вугілля. Культурні залишки залягали без будь-яких скупчень. Серед знахідок — вироби з каменю (понад 100 екз.), фрагменти кераміки (блізько 300 екз.) та глиняна обмазка. Кам'яні знаряддя здебільшого виготовлені з темно-сірої крем'янистої вулканічної породи⁶, яка у великій кількості зустрічається на території поселення, рідше — з кременю, обсидіану, пісковику та кристалічного вапняку. Кам'яні знаряддя виготовлялися на місці, про що свідчить велика кількість відщепів та нуклеусів.

Нуклеуси (14 екз.), виготовлені з досить великих жовен, мають неправильну підпризматичну форму (рис. 1, 1). На деяких з них відсутня ударна площа (рис. 1, 3). Від більшості нуклеусів пластини зколювались безсистемно — з ударної площа (рис. 1, 2).

Серед скребків є кінцеві (рис. 1, 4, 6) та подвійний, виготовлений з масивного відщепу (рис. 1, 5). На одному з скребків з боку черевця помітна дзеркальна заполіровка (рис. 1, 4).

Різці представлени трьома екземплярами. Вони виготовлені на досить масивних відщепах крем'янистої породи та обсидіану. Між них два серединні (рис. 1, 7) та один боковий (рис. 1, 8). Цікавими є два комбінованих знаряддя. Одне з них поєднує боковий різець та скребло (рис. 1, 9), інше — серединний різець і увігнутий скребок (рис. 1, 10). Проколки виготовлені з крем'яних та обсидіанових ножовидних пластин. Ретуш нанесена тільки з боку черевця (рис. 1, 11, 12). Пластинки мікролітичного вигляду з сірого обсидіану представлені двома уламками. Одна з них має прямокутну форму (рис. 1, 13), друга трохи підретушована по краю (рис. 1, 14). Найчисленнішу групу кам'яних виробів становлять відщепи та пластини. Серед них є ножовидні пластини з дрібною ретушшю по робочому краю. Як відбійники (2 екз.) вживалася щільна пісковикова галька (рис. 1, 15). Кам'яний вкладиш мотики з сірого пісковику має витягнуто-трапецієвидну форму (рис. 1, 16). Заслуговують на увагу також знахідки плоских пісковикових гальок, у яких один з боків здебільшого зовсім плоский і має сліди тертя.

В цілому всі згадані тут кам'яні знаряддя, незважаючи на їх різноманітність, мають примітивний вигляд, що пояснюється відсутністю доброкісного матеріалу для їх виготовлення.

Вся кераміка, знайдена на поселенні, плоскодонна, виготовлена стрічковим засобом від руки. Випал її слабкий.

Першу групу кераміки (блізько третини усіх знахідок) становлять грубі товстостінні посудини у формі мисок та великих слабопрофільованих горщиків, глиняна маса яких містить крупний кварцевий пісок та вапнякові домішки. Стінки посуду завтовшки 1,1—2,4 см. Колір зовнішньої поверхні змінюється від світло-вохристого до оранжового. Орнамент відсутній, лише на одному з вінець є дві поздовжні канелюри,

⁵ К. В. Бернякович, Археологічні дослідження в Закарпатській області в 1948 р., АП, т. IV, К., 1952, стор. 179.

⁶ Ця порода дрібнозерниста, дає досить добрий раковистий злам, але мало придатна для ретуші. У Закарпатті, де кремінь та обсидіан трапляються рідко, її використовували для виготовлення знарядь.

розміщені під самим краєм. По зразу вінеть іноді нанесені ряди насічок (рис. 2, 3). На посудинах трапляються рельєфні виступи (рис. 2; 2), квадратні (рис. 2, 1, 4) та напівсферичні за формою. Денця посудин досить масивні.

Друга група керамічних виробів найбільш численна (блізько 60%). Глина містить дрібнозернистий пісков та шамот. Колір поверхні від сірого до коричневого. Зовнішня поверхня шорстка, внутрішня ре-

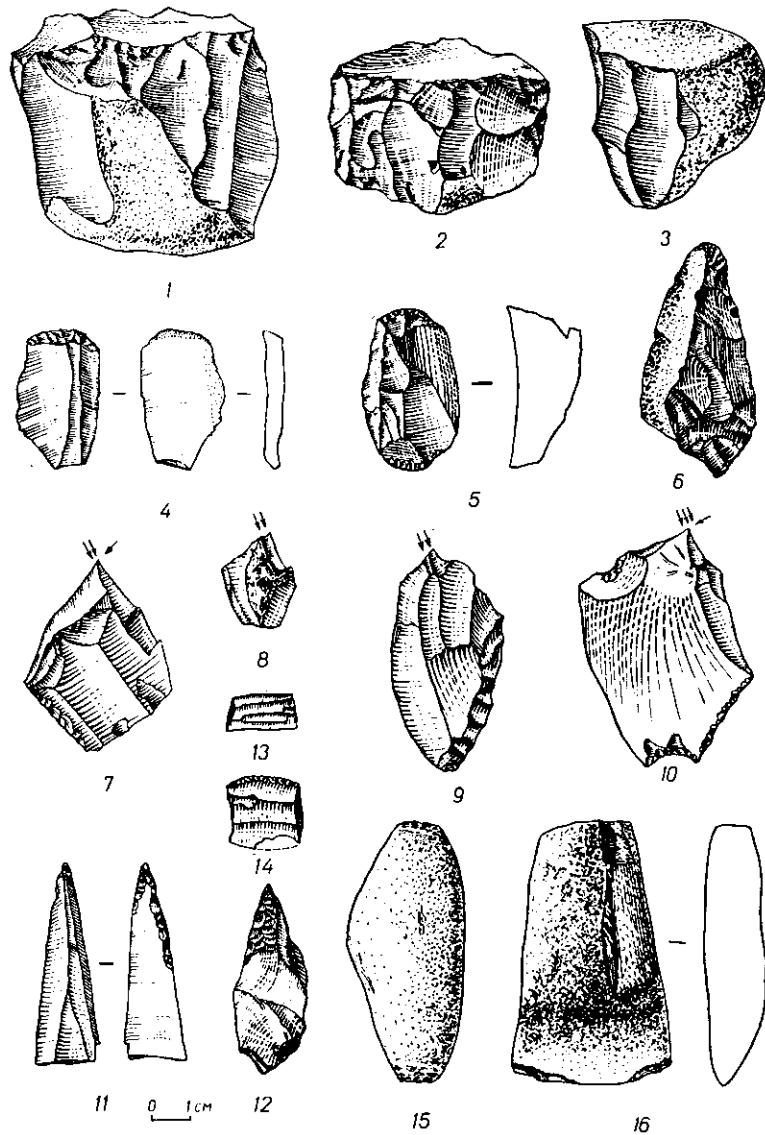

Рис. 1. Кам'яні знаряддя.

тельно залощена. Стінки товщиною 0,5—0,8 см. Деякі фрагменти орнаментовані. Орнамент вкриває всю зовнішню поверхню посудин. Він складається з прорізаних ліній, які йдуть паралельно або під кутом, створюючи композиції заштрихованих трикутників, смуг з поперечними штрихами, ламаних фігур і т. п. (рис. 3, 2—12). Є також орнамент у вигляді круглих вдавлень (рис. 3, 13, 18), зашипів, заглиблень, нанесених нігтем (рис. 3, 14), рисочок (рис. 3, 16), товстих прорізаних ліній (рис. 3, 15) та канелюр (рис. 3, 17). Деякі фрагменти мають сліди згладжування поверхні пучком трави (рис. 3, 1).

Вінця посудин за формою досить різноманітні. Деякі мають напівокруглий або косий зріз (рис. 2, 8—11). Під вінцями нерідко є виступи та округлі ручки (рис. 2, 5—7). Зустрічаються посудини у вигляді банок з slabim S-подібним профілем. Один екземпляр напівсферичної форми (рис. 2, 10).

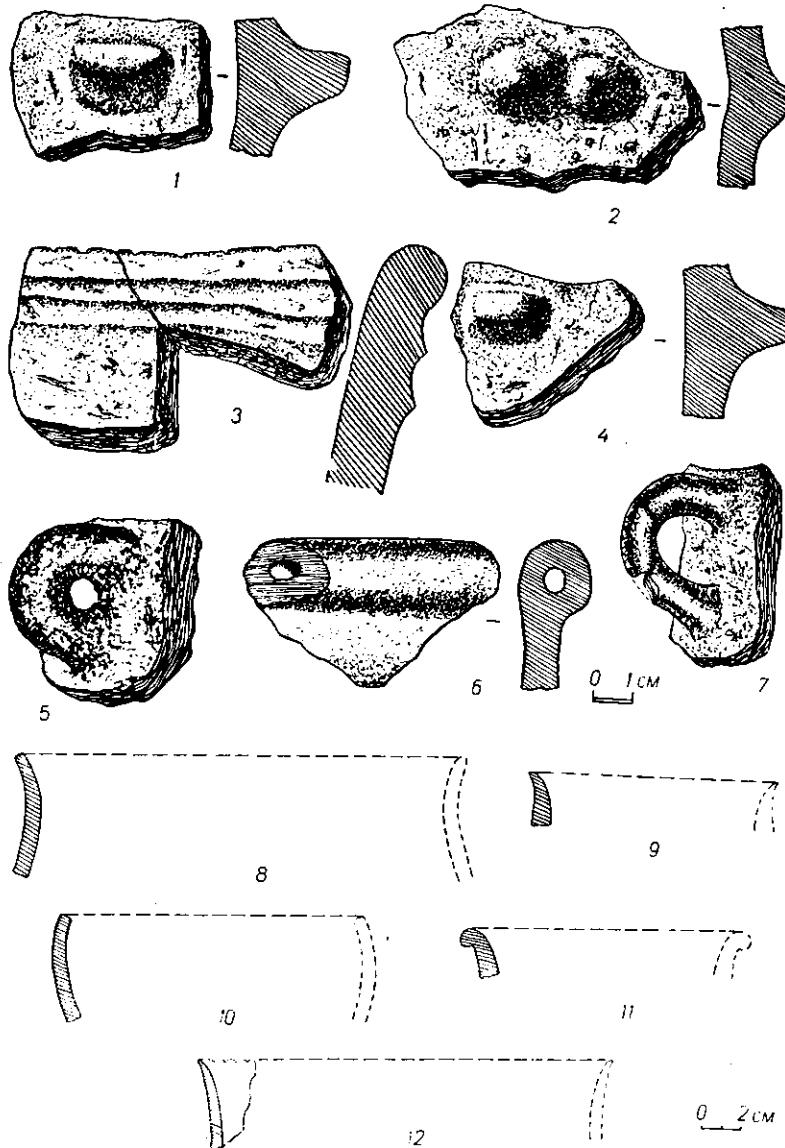

Рис. 2. Керамічні вироби.

Кераміка третьої групи представлена невеликою кількістю (7%) уламків тонкостінних посудин сферичної форми. Стінки їх завтовшки 0,2—0,4 см. Глина добре відмулена, містить домішку дуже дрібного піску. Поверхня загладжена, іноді підлощена з обох боків. Випал добрий.

На деяких фрагментах з зовнішнього боку збереглися сліди пофарбування у вигляді нешироких стрічок червоного, коричнюватого та малинового кольорів. Прорізний орнамент тут відсутній. Зрідка вінця прикрашені невеликими насічками (рис. 2, 12). Кілька фрагментів роз-

писної кераміки було знайдено на поселенні під час попередніх розкопок. Розпис на них був нанесений коричнево-червоною фарбою на світло-червоному фоні. Він складався з широких та тонких ліній, які створювали візерунок у вигляді меандру⁷.

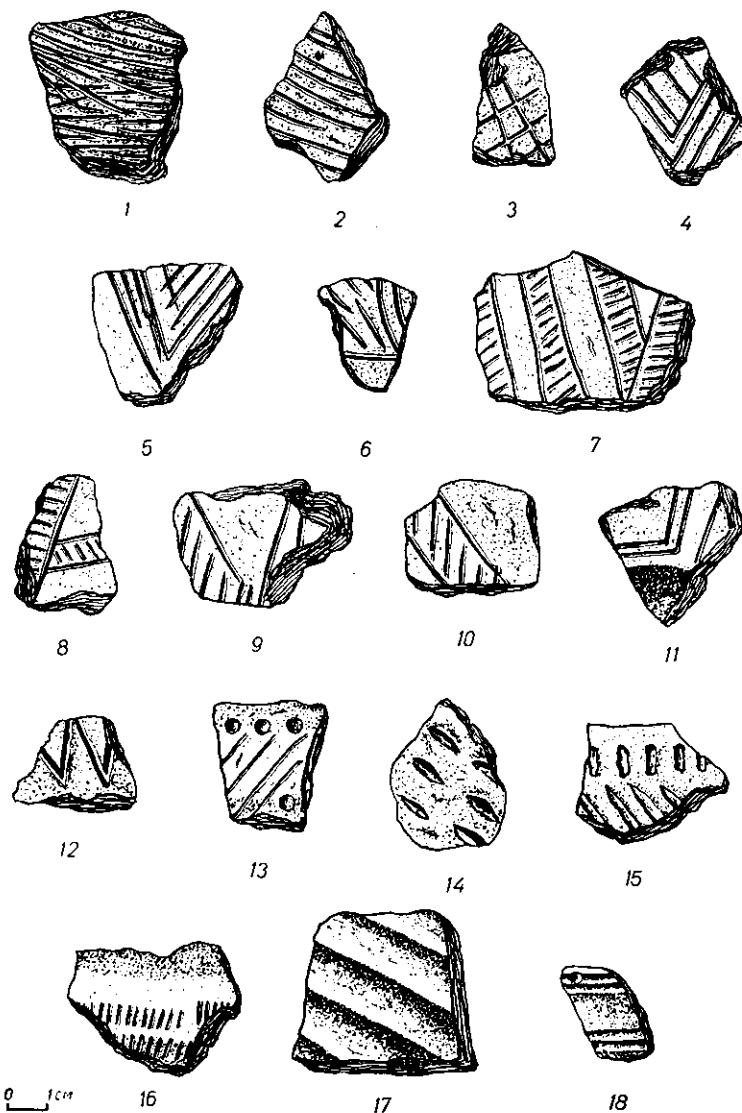

Рис. 3. Типи орнаменту.

Як загальну ознаку всієї кераміки поселення слід відзначити низьку температуру випалу, глину з домішкою крупного кварцевого піску і стрічкову техніку ліпки, яка особливо добре помітна на поздовжніх зламах у місцях поєднання денця та стінок посудини. Основна маса посуду (крім деяких видів кухонного) підлощена, здебільшого з внутрішнього, а іноді і з зовнішнього боку. Основна маса посуду не орнаментована. Кераміка з розписом та врізним орнаментом становить не більше п'ятої частини усіх знахідок.

⁷ J. Jánkovich, вказ. праця, табл. XII, 20—25; J. Böhm, Podkarpatská Rus v pravěku, рис. на стор. 201; J. és E. Zatlukál, вказ. праця, стор. 43, рис. 4, 5—8.

Крім кераміки та знарядь з каменю на поселенні знайдено велику кількість глиняної обмазки. У ряді випадків вона зберігає сліди лози (завширшки 2—3 см) та дерев'яних конструкцій. У обмазці зустрічаються відбитки зерен пшениці, мінералізованих залишків лусок від пшениці та соломи. Як і у трипільців, глина тут замішувалась на половині.

Привертає увагу повна відсутність на поселенні остеологічного матеріалу та виробів з кістки і рогу. Т. Легоцький раніше відзначав тут знахідки кісток вівці чи зайця.

Переходячи до загальної характеристики поселення, слід відзначити, що воно поки не має собі аналогій серед пам'яток Закарпаття. Воно належить до широкого кола пам'яток стрічкової кераміки у Верхньому Потисці та Середньому Подунав'ї. Ф. Томпа відносить його до буковогірської (бюкської) культури⁸.

Для цієї культури характерний посуд напівсферичної форми, що зближує його з ранньою стрічковою керамікою. Орнамент найчастіше має вигляд стилізованого меандру⁹. Я. Ейснер, досліджуючи культури стрічкової кераміки Словаччини та Закарпаття, виділив окрему локальну групу поселень «потиської кераміки з закрутами», до якої відносив і поселення на Малій горі¹⁰. Пізніше В. Будинський-Кричка запропонував для потиської кераміки з закрутами нову назву — верхньетиська¹¹.

У кераміці Малої гори відсутні основні риси, характерні для кераміки буковогірської культури. Орнаментації посуду властиві риси верхньетиської кераміки: заштриховані трикутники та смуги, стилізованій меандр, нанесений однією лінією, орнамент у вигляді крапок та ліній, защили, штрихи тощо. Зустрічаються також посудини з чотирикутним денцем та на порожнистому піддоні. Защитриховані стрічки часто виступають у комплексах полгарської (тисо-полгарської) культури¹².

Стиль розпису теж типовий для кераміки тиської культури Угорщини¹³. Серед орнаментації зустрічаються також окремі орнаментальні мотиви, характерні для кераміки споріднених культурних груп. Так, виступи різної форми властиві кераміці буковогірської (бюкської) культури Словаччини¹⁴, масивні вушка — посуду лендельської культури Словаччини¹⁵. Підставки для посуду у вигляді ніжки досить часто зустрічаються у посудин буковогірської культури¹⁶. Орнамент, нанесе-

⁸ F. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, Budapest, 1929, табл. LXI. На цій карті поселення на Малій горі (пункт 18) віднесене до м. Мукачевого. Поселення біля с. Лучка (на карті пункт 26) знаходитьться не в Закарпатті, а на крайньому сході Словаччини і містить матеріали сільської, тисополгарської та бодрогкерастурської, а не тиської культури (див. K. Angelel, Výsledok archeologickeho prieskumu na Zemplinsko-Uziskej nížine v rokach 1953—54, Vlastivedný sborník, Košice, 1955, стор. 149, карта 2, пункт 9, стор. 155, карта 3, пункт 15). Знахідки тиської культури невідомі біля с. Великі Лучки, Мукачівського району, яке Ф. Томпа помилково прийняв за с. Лучок.

⁹ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin, 1934—1935, табл. 9, 1—13.

¹⁰ J. Eisner, вказ. праця, стор. 26.

¹¹ V. Budinský-Krička, Slovensko v mladšej dobe kamennéj, Slovenské dejiny, Bratislava, 1947, стор. 60.

¹² F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, табл. 16, 5.

¹³ F. Tompa, Din Bandkeramik in Ungarn, табл. XLVI, 2—4; XLIX, 1, 3, 6; LII, 1—6.

¹⁴ B. Novotný, Slovensko v mladšej dobe kamennéj, Bratislava, 1958, табл. VI, 5; XIV, 5, 6; XVIII, 1, 4, 5; F. Blahuta, Bukovohorské sidliško v Karušanoch, SIA, VII—I, Bratislava, 1959, стор. 21, табл. VI, 4, 18—21; X, 16; XI, 20—22; J. Pastor, Bukovohorské pamiatky v Barci, AR, IV, 3—4, Praha, 1952, стор. 215, рис. 95, 14; P. Čaplovíč, Hurbanovo-Bacherov majer, neolitické sidlište, AR, VIII, 3, 1956, стор. 342, рис. 139—140.

¹⁵ K. Špedrová, E. Štiková, Lengyelské sidlište v Nitre, AR, VII, 6, Praha, 1955, стор. 756, рис. 335, 6, 7, 10.

¹⁶ J. Jankovich, вказ. праця, табл. XII, 38; B. Novotný, вказ. праця, табл. XXIV, 6, 8; XXV, 5—8.

ний нігтем, широко представлений на посуді крішської культури, яка передує тиській і, очевидно, є реліктовим явищем¹⁷. Мішаний характер керамічного матеріалу з Малої гори не є випадковим явищем. У 1955—1956 рр. біля с. Капушани у східній Словаччині (18 км на південний схід від Ужгорода) були проведені розкопки поселення буковогірської культури¹⁸. В заповненні житла кількісно переважала кераміка буковогірська, але були знайдені також фрагменти кераміки потиської, кріш, сілмег, турдаш та інших споріднених культурних груп.

Потиська культура широко представлена в Словаччині¹⁹. На її поселеннях в Тібаві, Қацах, Грані та Земпліні (східна Словаччина) зустрічається буковогірська кераміка²⁰. Численні дослідження та стратиграфічні спостереження останніх років привели до висновку, що потиська культура споріднена і синхронна з буковогірською та лендельською групами, а у деяких областях змінює їх. Відзначається також великий вплив керамічного виробництва потиської культури не тільки на кераміку вказаних груп, а й на моравсько-словацьку мальовану²¹.

Отже, аналіз матеріалів Малої гори показує, що кераміка її має характерні риси пізньонеолітичної потиської культури. В той же час в ній виразно простежується вплив полгарської культури, яка вже відноситься до енеоліту. Ця обставина дозволяє віднести поселення на Малій горі до перехідного періоду від пізнього неоліту до енеоліту.

У Закарпатті, як і у східній Словаччині та північно-східній Угорщині, найбільш рання фаза енеоліту представлена полгарською культурою²², до якої відносяться поселення біля с. Великі Лази (розкопки Й. Плотені у 1902 р. та Й. Янковича у 1935 р.)²³ та біля сіл Дідово і Дяково (досліджені у 1929 р. Я. Бемом)²⁴. Матеріали цих поселень досить помітно відрізняються від матеріалів попередніх пізньонеолітичних пам'яток і визначають новий етап розвитку матеріальної культури стародавнього населення Закарпаття.

Для вирішення питання про культурну принадлежність поселення на Малій горі, як і питання про характер культур стрічкової кераміки в Закарпатті взагалі, необхідно продовжити дослідження пам'яток цього типу у більш значних масштабах.

¹⁷ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, табл. 14, 8, 9; M. Petrescu-Dimbovita, Contributions au problème de la culture crisei Moldavie AA, 9, Budapest, 1956, стор. 61, рис. 4, 5; 5, 1—4.

¹⁸ F. Blahuta, вказ. праця, стор. 12.

¹⁹ V. Budinský-Křička, вказ. праця, стор. 64, карта 11.

²⁰ K. Andel, вказ. праця, стор. 146, 149.

²¹ J. Neustupný, A. Točík, Neolit, Grafická relativní chronologie pravěku Československa, Časopis Národního muzea, oddil věd společenských, CXXVII, Praha, 1958, стор. 11—13; A. Točík, Stratigraphie auf der befestigen Ansiedlung in Malé Kosihu, Bez. Sturovo, Komission für Aneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra, 1958, Bratislava, 1961, стор. 17; V. Budinský-Křička, вказ. праця, стор. 56—60; F. Blahuta, вказ. праця, стор. 13.

²² J. Neustupný, A. Točík, вказ. праця, стор. 14; K. Andel, вказ. праця, стор. 151; V. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittelund Südosteuropas, Berlin, 1949, стор. 92, 94.

²³ J. Plotényi, Ungmegyei régiségekröl, AÉ, 1904, стор. 409.

²⁴ J. Böhm, Zpráva o výzkumných pracech prehistorických na Podkarpaťské Rusi. Матеріали зберігаються у Закарпатському державному краєзнавчому музеї в Ужгороді.

К. В. БЕРНЯКОВИЧ

**ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА МАЛОЙ ГОРĘ
БЛИЗ г. МУКАЧЕВО**

Резюме

Поселение известно в литературе с конца XIX в. В 1948 г. на нем производил исследования автор. Найдены различные изделия из камня и глины. Анализ керамического материала позволяет отнести поселение к переходному периоду от позднего неолита к энеолиту.

Т. М. МИНАЄВА

НОВА ЗНАХІДКА КАЗАНА КІММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ

Восени 1953 р. під час земляних робіт поблизу с. Старо-Михайлівки, за 10—12 км від м. Ставрополя, знімаючи насип великого кургану під назвою Ставропольського, екскаватор зачепив «вазу», яка була передана в Ставропольський краєзнавчий музей. За проханням адміністрації музею роботи на кургані були припинені і автору було додрученено його дослідити.

На час розкопок три чверті насипу кургану було вже знято. Дослідженням встановлено, що початкова висота його становила 4—5 м, діаметр — 40 м.

Підошва насипу була оточена кільцем з битого черепашкового каменю. В центрі її знаходилась основна ґрунтовна могила. На відстані 7,5 м на південь від неї в насипі були виявлені сліди впускного поховання. Воно було цілком зруйноване. Збереглися тільки два невеликих уламки глиняного горщика, прикрашеного наліпним пружжком з насічками.

Очевидно, в насипі були й інші впускні поховання, бо, за свідченням мешканців села, екскаватор зруйнував чимало горщиків.

З якого саме поховання походить казан, встановити не вдалося. Поза сумнівом, він знаходився в одній з впускних могил, оскільки в кургані був знятий лише насип, та й то не до давнього горизонту. Можливо, що казан походив з могили, де були знайдені черепки з наліпним пружжком. Це здається імовірним ще й тому, що поблизу від місця, де знайдені черепки, виявлені дуже дрібні шматочки бронзи від казана, частково пошкодженого екскаватором.

Казан (рис. 1) має яйцевидну форму. Висота його — 39 см, діаметр шийки — 28 см, дна — 15 см. Виготовлений він з поперечних широких стрічок листової бронзи. Дві верхні стрічки складалися з двох кусків, третя — з чотирьох, а четверта (нижня) — з одного. Кожна

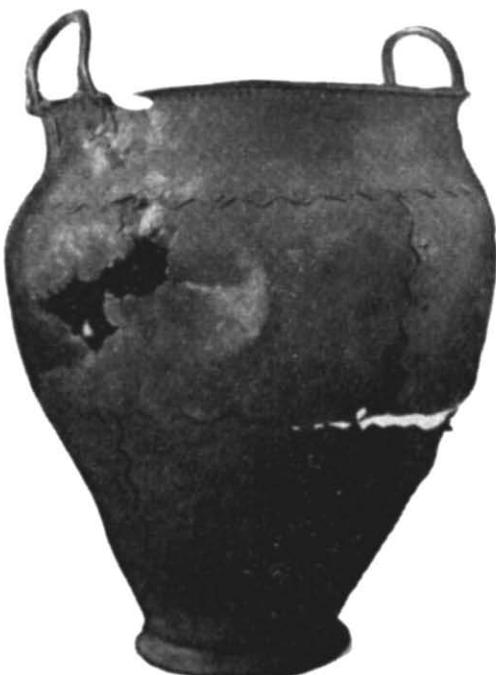

Рис. 1. Казан.

стрічка набігала на нижню. Вони скріплялися порівняно великими за-клепками з тонкої бронзової смужки, скрученої в кілька обертів. Краї стрічок на місці з'єднань з зовнішнього боку вирізані зубчиками, з внутрішнього — рівні. Дно плоске, а замість піддона відтиснений невеликий пружок, який надає казану стійкості (рис. 2). Верхня частина посудини дещо звужена і намічає шийку. Край вінець відігнутий, вздовж нього зовні вибиті два ряди дрібних округлих заглибин, які утворюють зсередини відповідні опуклини. До краю прикріплени дві дуговидні вертикальні ручки з товстого дроту (діаметром 1 см). Зовні

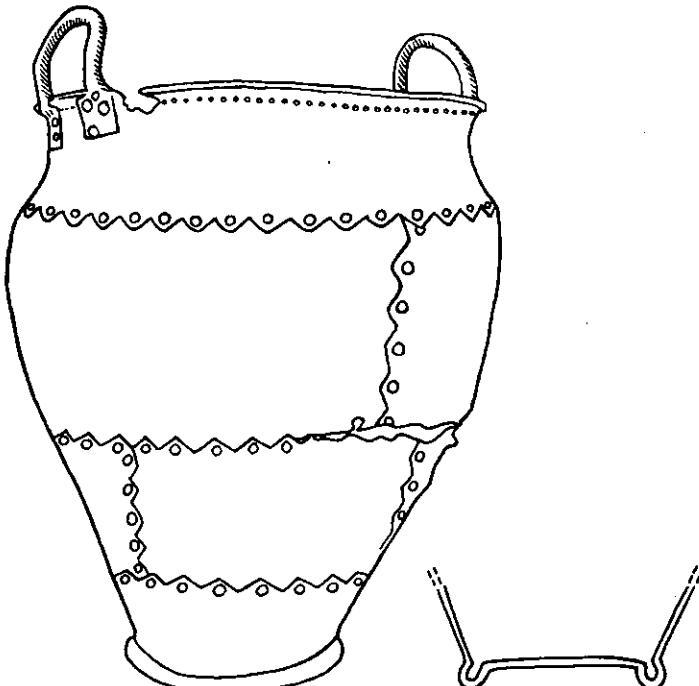

Рис. 2. Казан. Профіль дна.

казан був густо вкритий сажистим нагаром. Збереженість казана погана. Один його бік викришився, залишилась лише шийка та дно, другий бік пошкоджений по середньому шву й місцями зім'яний.

Подібні казани відомі в археологічній літературі, хоч і в незначній кількості. Більшість їх походить з території України. Уточнений список цих знахідок наведений в статті О. І. Теренохкіна. Це казани з Дикого Саду в м. Миколаєві, з с. Михайлівки, Скадовського району, Херсонської області, з Кіровоградського музею, два казани, знайдені на межі колишніх Таврійської та Херсонської губерній, з с. Антоніни, Хмельницької області, з Західного Поділля, з колишнього Таращанського повіту на Київщині¹.

На сході Європейської частини СРСР довгий час був відомий лише один такий казан з Самарської Луки (Куйбишевський музей)². Зараз тут можна назвати ще кілька знахідок подібних виробів. Це казани з с. Лапас, Красноярського району, Астраханської області³, з

¹ А. І. Т е г е н о з к і н, Der Bronzekessel der Odessaer Muzeums, Mitteilungen der Anthropologischen gessellschaft in Wien, 92, Horn-Wien, 1962, стор. 272.

² Г а м ж е; В. В. Г о л ь м и с т е н, Археологические памятники Самарской губернии, Труды секции археологии РАНІОН, т. IV, М., 1928, стор. 133.

³ В. А. Ф и л и п ч е н к о, Бронзовые котлы Астраханского музея, СА, 1962, № 1, стор. 276, рис. 1, 1.

Новочеркаського музею⁴ та знайдений на р. Ешканон на Північному Кавказі⁵.

Після цих знахідок стає очевидним, що на Сході клепані казани зустрічаються не рідше, ніж на Заході. Нові дані спростовують думку В. Антоневича про те, що центр їх виробництва знаходився на захід від Дніпра⁶.

За казанами розглядуваного типу в літературі встановилась назва кіммерійських, чим визначається в цілому і час їх поширення. Серед них можна простежити дві різновидності — казани на високому піддоні або без нього, як, зокрема, ставропольський казан. Чим пояснити ці відмінності — хронологічними чи локальними особливостями, встановити важко.

Казан з Ставропольського кургану, як і аналогічний йому посуд, не можна об'єднувати з поширеними на Північному Кавказі клепаними казанами. Різниця між цими двома типами посуду була визначена Є. І. Крупновим. Хоч за технікою виготовлення кавказькі клепані казани подібні кіммерійським, вони відрізняються від останніх формою та боковими ручками у вигляді стилізованих зображень звірів.

Кіммерійські казани за своїм профілем дуже близькі до скіфських літих, прототипом яких, за твердженням О. О. Кривцової-Гракової, вони були⁷. Қавказький же клепаний посуд нагадує гальштатські сітули, чим і пояснюються спроби деяких дослідників об'єднати його з гальштатським⁸. Дослідження Б. Б. Пітровського, О. О. Іессена та Є. І. Крупнова підтверджують місцеве, кавказьке походження казанів зі звіроподібними ручками.

Ставропольська знахідка розширює коло кіммерійських пам'яток на Північному Кавказі. Вона свідчить про зв'язки населення степової України з населенням Передкавказзя.

Т. М. МИНАЕВА

НОВАЯ НАХОДКА КОТЛА КИММЕРИЙСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

При земляных работах в кургане возле г. Ставрополя в одном из впускных погребений обнаружен бронзовый клепаный котел, который по аналогии с находками на территории УССР следует датировать киммерийским временем.

⁴ А. І. Тегенозкін, вказ. праця, стор. 272. Помилково замість Новочеркаського названий Ростовський музей.

⁵ Е. И. Крупнов, Киммерийцы на Северном Кавказе, МИА, № 68, М.—Л., 1958, стор. 191.

⁶ W. Antoniewicz, Les chandieres prescythiques en bronze, Archaeologia Polona, I, Warszawa, 1958, стор. 63.

⁷ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955, стор. 133.

⁸ N. Makarenko, La civilisation des Scythes et Hallschstadt, Eurasia septentrionalis antiqua, t. V, 1930.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

НОСАЧІВСЬКИЙ ҚУРГАН VIII—VII ст. до н. е.

В Черкаському обласному музеї зберігається група стародавніх предметів, знайдених в кургані коло с. Носачева, Смілянського району, Черкаської області.

Влітку 1963 р. нам вдалося побувати на місці знахідки і вияснити умови, за яких були знайдені ці речі.

Курган був розташований на північ від с. Носачево, ліворуч від польової дороги в с. Калинівку, на плато, яке високо піднімається над долиною р. Серебрянки. За розповіддю тракториста Г. Д. Давиденка, влітку 1962 р. з метою планування поля бульдозером був зритий насип кургану. Висота його була близько 2 м, діаметр 30—35 м. Під насипом в центрі кургану було виявлено кістки коня (?), під якими лежали бронзові вудила з псаліями, бронзові пряжки, кістяні бляхи, багато наконечників стріл, залізний спис і залізний меч. Нижче знаходився дерев'яний склеп з дерев'яним перекриттям, в якому на спині лежав кістяк дорослої людини, звернений головою на захід. Речей при небіжчику не було.

Більша частина знайденої колекції була передана викладачем історії школи № 1 с. Носачево Р. Ю. Антоневичем в Черкаський обласний музей. Сюди потрапили такі предмети: троє цілих бронзових вудил і привіска від четвертих, сім псаліїв; набір прикрас кінської вуздечки, який складається з шести бронзових блях з петлею на зворотному боці, чотирьох бронзових ажурних пряжок і чотирьох кістяних фрагментованих блях; п'ять бронзових наконечників стріл, залізний наконечник списа і залізний меч в уламках¹ (рис. 1, 2). Під час нашого обстеження місця знахідки були зібрани дрібні уламки стінок лощеної посудини.

Нижче подаємо опис речей з поховання.

1. Вудила бронзові, двокільчасті з додатковими ланками для кріплення повода. Стрижні вудил круглі в перетині, з подвійним рядом насічок на одному з боків. Стрижені одних вудил насічок не має. Додаткові ланки зроблені у вигляді кільця зі стрижнем, який на кінці має подвійний чи одиночний щиток. На них збереглися залишки ременя. Довжина вудил — 23, 25,7 і 28,2 см (рис. 1, 1—4).

2. Псалії (один обламаний) у вигляді стрижня з трьома боковими петлями. Верхній кінець закінчується плоскою шляпкою, нижній потовщений і прогнутий у вигляді лопаточки овальної форми (рис. 1, 16—23).

3. Бронзові бляхи. П'ять з них мають вигляд круглих опуклих кружків діаметром 5 см з невеликою петлею на зворотному боці (рис. 1, 10—14). Шоста — мала, плоска, з більш масивною петлею. Діаметр її — 3 см (рис. 1, 15).

4. Своєрідні бронзові ажурні пряжки мають прямокутну форму.

¹ Інвентарний № 2260.

Рис. 2. Предмети з поховання біля с. Носачево.

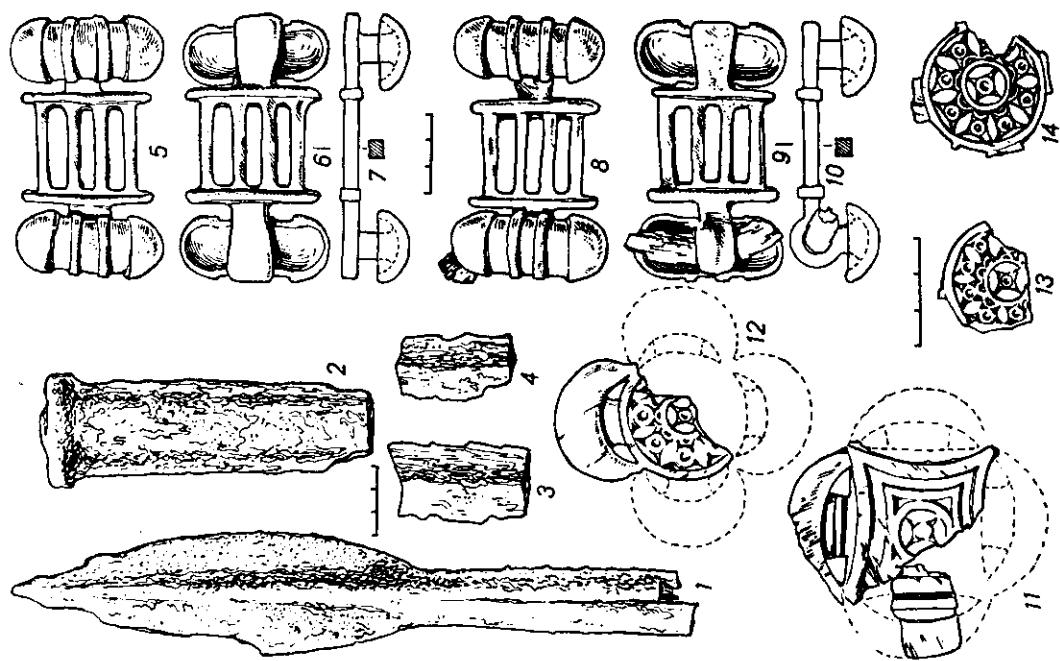
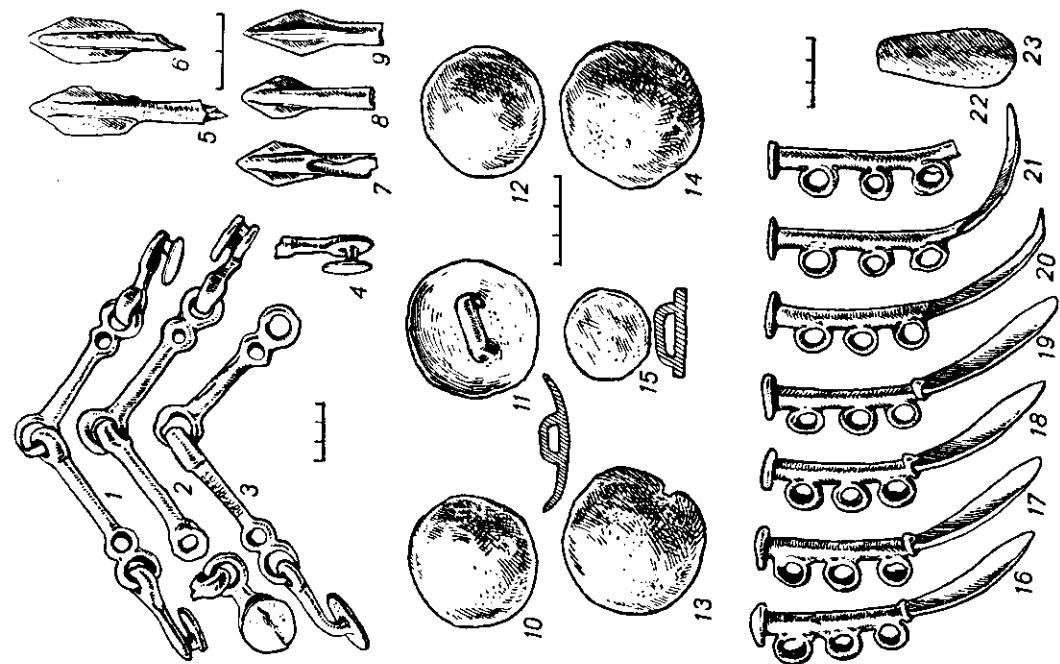

Рис. 1. Предмети з поховання біля с. Носачево.

Складаються з трьох частин. Середня має вигляд решітки, утвореної трьома прорізами посередині. По боках її розміщені по дві продовгуваті овальні опуклі бляхи з трьома поперечними жолобками. На зворотному боці помітно, що з решітчицею середньою частиною вони з'єднуються через плоскі пластинки зі стриженьками. У двох пряжок на одному кінці замість пластинки із стрижнем є петля, в котру затягнуте залишне кільце, яке збереглося частково. Довжина пряжок — 9,1—9,5 см, ширина — 4,8—5,5 см (рис. 2, 5—10).

5. Кістяні бляшки зроблені у вигляді чотирипелюсткової розетки. Одна з них в основі має чотирикутник з ввігнутими сторонами, в який вписано такий самий чотирикутник з кружком і чотирипелюстковою розеткою (рис. 2, 11). Три інших бляшки в основі мають коло з вписаним в нього восьмикутником з ввігнутими сторонами, в який в свою чергу поміщена розетка, котра складається з переміжних ромбиків і кружків. В центрі її, так само як і на блясі, яку описано вище, розміщене коло з чотирипелюстковою розеткою (рис. 2, 12—14). Зворотний бік бляшок плоский, без петель. Прикріплювались вони, очевидно, до ременів через прорізи, котрі маються на них. Різьблений орнамент на бляшах інкрустовано червсною фарбою. Довжина їх — 7,6 і 6,6 см.

6. Бронзові наконечники стріл представлені п'ятьма екземплярами. Серед них чотири дволопатевих з пером овально-ромбічної і ромбічної форми і довгою втулкою та один трилопатевий, ромбічний також з довгою втулкою. Довжина стріл від 3,5 до 4,6 см (рис. 1, 5—9).

7. Залізний наконечник списа має перо листовидної форми і масивну довгу втулку. Середня грань виступає у вигляді невисокого широкого ребра, яке плавно переходить у втулку. Довжина всього списа — 28,5 см, довжина втулки — 11,3 см (рис. 2, 1).

8. Від залізного меча збереглися три фрагменти: рукоятка і частини клинка. Рукоятка має вигляд пластини шириною 3,6 см, обмеженої з обох боків ледве помітними вдавленнями. Навершя невелике, у вигляді заокругленого бруска зі злегка виступаючою середньою частиною. Клинок в перетині має ромбовидну форму (рис. 2, 2—4).

Більшість описаних речей добре відома в пам'ятках VIII—VII ст. до н. е., виділених О. О. Іессеном в зв'язку з вивченням Новочеркаського скарбу. Так, бронзові двокільчасті вудила, які прийнято називати кобанськими, писалі трипетельчасті і бляхи з петлею на зворотному боці відомі в районі П'ятигорська, в кладі біля Єсеніуків, у похованні коло хутора Кубанського, на Дону і серед випадкових знахідок на Правобережному Придніпров'ї². З відкриттям поховання біля с. Бутенки на Ворсклі³ такі речі стали відомі і в Лівобережному лісостепу.

Бронзові дволопатеві стріли з пером овально-ромбічної і ромбічної форми є найбільш ранніми серед добре відомих стріл кінця передскіфського періоду. Вони знайдені в Середньому Подніпров'ї в похованні біля с. Бутенки⁴, серед випадкових знахідок коло м. Сміла на Тясмині⁵. Аналогічні наконечники виділені І. В. Яценко в матеріалах П. О. Бурачкова з Нижнього Дніпра⁶, у великій кількості вони представлені в похованні VIII—VII ст. до н. е. коло Сімферополя⁷, а також

² А. А. Іессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, т. XIII, М., 1953, стор. 57—70; його же, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, М., 1954, стор. 119—126.

³ Г. Т. Копланенко, Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 66 і далі.

⁴ Там же, рис. 9, 10.

⁵ Смела, I, СПб., 1887, табл. I, 10.

⁶ И. В. Яценко, Скифия VIII—VII вв. до н. э., Труды ГИМ, вып. 36, М., 1959, рис. 11, 1—4.

⁷ А. А. Щепинский, Погребение начала железного века у Симферополя, КСИА АН СССР, вып. XII, М., 1954, рис. 3, 1—25.

у комплексах VIII—VII ст. до н. е. з Північного Кавказу⁸. В нашому комплексі привертає увагу трилопатевий бронзовий наконечник стріли з ромбічним пером (рис. 1, 9), аналогії якому в пам'ятках VIII—VII ст. до н. е. на території України і Північного Кавказу невідомі.

Залізний наконечник списа належить до групи найбільш ранніх списів з довгою втулкою, відомих в передскіфську і ранньоскіфську добу в Середньому Подніпров'ї⁹.

Не знаходить собі прямих аналогій серед пам'яток передскіфської і ранньоскіфської доби України описаний кинжал. За формою навершня він близький до кинджалів з поховання VIII—VII ст. до н. е. біля Сімферополя і з кладу на горі Бештау під П'ятигорськом¹⁰.

Значний інтерес в розглядуваній колекції становлять кістяні бляхи. Прямих аналогій їм ми також не знаємо. Найбільш близькою до них за формою і орнаментом (рис. 2,

12—14) є кістяна бляха з Кобанського могильника (рис. 3). На жаль, остання знайдена поза комплексом і віднесена дослідником до пізньої доби¹¹. За технікою виготовлення бляхи з Носачева можуть бути зіставлені з кістяними ромбічними бляхами з поховання, розкопаного О. О. Щепинським біля Сімферополя¹² і, без сумніву, відносяться до одного й того ж кола предметів. Очевидно, вони є прототипом бронзових хрестовидних блях з отвором для прикріплення або з петлею на зворотному боці, які добре відомі в похованнях VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї, головним чином на Посуллі, і в невеликій кількості — на Правобережжі¹³. Носачівські кістяні бляхи значно збагачують наше уявлення про орнаментацію і орнаментальні мотиви в передскіфську добу.

Унікальними і найбільш цінними речами з Носачева є бронзові ажурні вироби, схожі на пряжки. До останньої знахідки вони були неідомі. Досить суттєвим є те, що зображення таких пряжок вдалося виявити серед прикрас коней на ассирійських рельєфах¹⁴. Так, подібними пряжками прикрашена зброя у коня на рельєфі палацу Саргона II (722—705 рр. до н. е.) в Хорсабаті¹⁵. Такі ж прикраси зустрічаються на зображеннях сцен полювання в палаці Ашурбанапала (668—624 рр. до н. е.) в Ніневії¹⁶ (рис. 4). Ці пряжки затягувались через шкіряний ремінь таким чином, що назовні виступали лише бокові опуклі частини, а середня, ажурна — проходила під ременем. Від неї звисали вниз різні підвіски¹⁷.

⁸ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, стор. 118—125.

⁹ А. И. Тереножкин, Предскіфский период на днепровском Правобережье, К., 1961, рис. 92, 2, 3, 5, 7, 8.

¹⁰ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, рис. 14; А. А. Щепинский, вказ. праця, рис. 2.

¹¹ МАК, VIII, М., 1900, стор. 83, рис. 79.

¹² А. А. Щепинский, вказ. праця, стор. 62, рис. 6.

¹³ В. А. Глінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 55—57, рис. 14.

¹⁴ Висловлюю подяку В. М. Даниленку, який звернув нашу увагу на прикраси коней ассирійських рельєфів.

¹⁵ R. D. Bargenett, W. Forman, Assyrische Palastreliefs, Prague, «Artia», tabl. 43.

¹⁶ Там же, табл. 59, 87, 95, 99.

¹⁷ Там же, табл. 87.

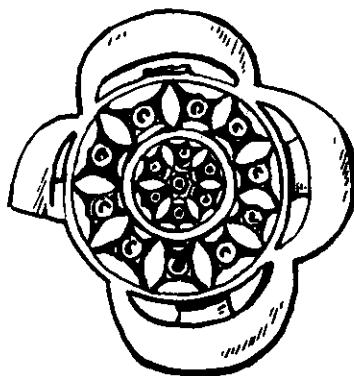

Рис. 3. Кістяна бляха з Кобанського могильника.

Розглядувані пряжки дають змогу датувати поховання Носачівського кургану VIII—VII ст. до н. е. і підтверджують правильність датування пам'яток групи Новочеркаського скарбу цим же часом.

Описані вище речі, без сумніву, являють собою інвентар поховання воїна-вершника. За аналогією з похованням в кургані, розкопаному О. О. Щепинським біля Сімферополя, де основний інвентар знаходився

Рис. 4. Шкіряні ремені з бронзовими пряжками на рельєфі палацу Ашурбаніпала в Ніневії.

також на перекритті могильної ями¹⁸, можна думати, що і в кургані біля с. Носачева поховання було здійснене за тим же обрядом. В ньому, як і в інвентарі поховання, можна виділити ряд елементів (дерев'яний склеп, західна орієнтація небіжчика, спис, меч, хрестовидні бляхи), які пов'язують Носачівський курган з ранньооскіфськими пам'ятками. Однак тут ще повністю відсутні предмети звіриного стилю.

Виявлення такого комплексу речей в Середньому Подніпров'ї, на території поширення чорноліської культури, розширює наші знання про історію населення цього району в передскіфський період. Вперше знайдені тут ассирійські пряжки підтверджують правильність повідомлень древньосхідних джерел, Геродота та інших античних авторів про передньоазіатські походи кіммерійців і скіфів з території, розташованої на північ від Чорного моря.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

НОСАЧЕВСКИЙ КУРГАН VIII—VII вв. до н. э.

Резюме

В 1963 г. у с. Носачево, Смелянского района, Черкасской области, при снятии насыпи кургана для планировки поля обнаружено погребение в деревянном склепе. На перекрытие склепа были положены бронзовые и костяные изделия, частично поступившие в Черкасский музей. Многие вещи имеют себе прямые аналогии в памятниках группы Новочеркасского клада. Среди них заслуживают особого внимания

¹⁸ А. А. Щепинский, вказ. праця, стор. 57—59.

бронзовые пряжки, неизвестные раньше в археологии. Изображение их удалось обнаружить на ассирийских рельефах дворцов Саргона II в Хорсабате и Ашурбанипала в Ниневии.

Они подтверждают правильность предложенной А. А. Иессеном датировки памятников группы Новочеркасского клада VIII—VII вв. до н. э. и этим же временем датируют гробницу кургана у с. Носачево.

Е. В. ЯКОВЕНКО

НОВЕ ПРО РОЗКОПКИ В. В. ХВОЙКИ БІЛЯ с. ПАСТИРСЬКОГО

За 3 км на захід від с. Пастирського, Златопільського району, Кіровоградської області, в урочищі Жарище або Мілке Галушило знаходиться стародавнє городище. Воно обнесено високим земляним валом і має в плані округлу форму. Територія городища поділяється на дві частини руслом невеличкої річки Сухий Ташлик.

В 1898 р. це городище відвідав В. В. Хвойка. Він першим описав його і зробив обміри. В цьому ж році В. В. Хвойка почав розкопки городища і великого курганного могильника, який знаходився з західної сторони за земляним валом¹.

В 1901 р. він вдруге відвідав городище і розкопав значну частину його лівобережної території. Тут було знайдено 26 житлових споруд і відомий глинний жертовник у вигляді стовпа². Результати розкопок коректно були викладені В. В. Хвойкою на XII археологічному з'їзді³. За два роки ним було розкопано близько 2000 м² території городища і 14 курганів. Під час розкопок був зібраний різноманітний археологічний матеріал і зроблені цікаві спостереження.

В. В. Хвойка перший серед археологів встановив, що на Пастирському городищі є шар скіфського часу і шар середини I тисячоліття н. е.

На жаль, коротенькі публікації дореволюційних часів не можуть задовольнити сучасного дослідника. До того ж, план Пастирського городища, виданий Ханенками⁴, дуже невиразний і не дає уяви про всі об'єкти, досліжені В. В. Хвойкою.

Тому особливе значення мають досі не опубліковані матеріали про роботи В. В. Хвойки на городищі, які зберігаються в наукових архівах Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (ЛВІА) та Інституту археології АН УРСР.

В Науковому архіві ЛВІА є альбом В. В. Хвойки⁵, в якому знаходиться «План городища «Жарище» біля с. Пастирського, Чигиринського повіту, Київської губернії» (рис. 1) і два малюнки за підписом: «Вигляд скіфського містечка з курганами, розміщеними біля нього, коло с. Пастирського, Чигиринського повіту, Київської губернії» (рис. 2, 3).

План складений Хвойкою в 1901 р. (в правому нижньому кутку є підпис і рік) в масштабі 1 : 10. Всі археологічні об'єкти позначені літерами або цифрами, пояснення яких дається в коротенькій легенді. На план нанесені і пронумеровані 22 кургани. Літерами «а», «б», «с»,

¹ ДП, II, К., 1899, стор. 8—11.

² В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 93.

³ Гам же, стор. 93—104.

⁴ ДП, II, стор. 8.

⁵ Науковий архів ЛВІА, Р. I, № 202.

ПЛАНЪ

городища "Жаринъ" при с. Пасеках, Чигиринского у. Никской об.

В плане показаны и изображены камни, кирпичи, битые кости, кости, керамика,

и др., а также остатки посуды и кирпичей, обнаруженные на городище, с. Пасеках.

Рис. 1. План городища Жаринъ, 1929 год. 1:25000 пропорц. Северная - вправо.

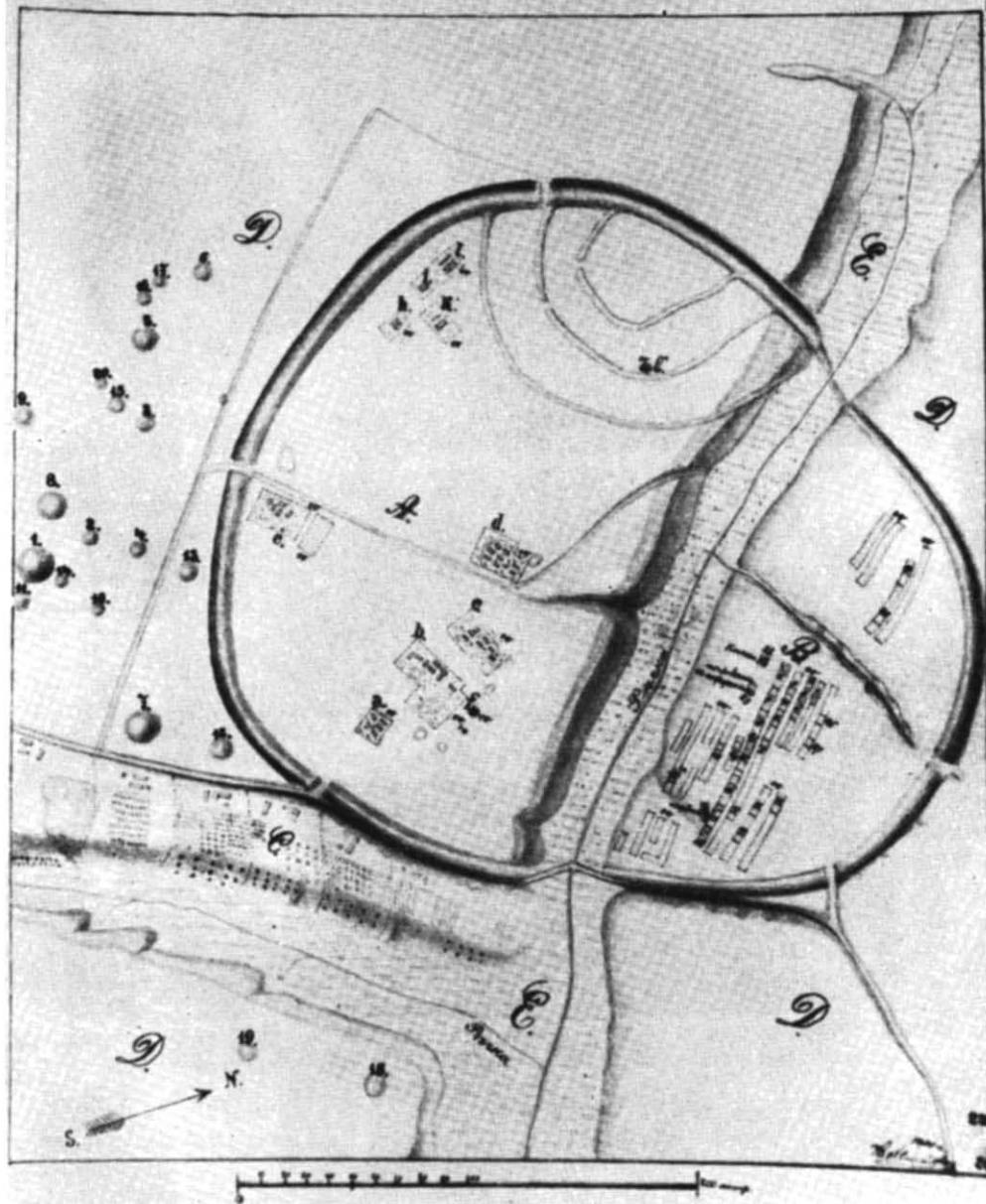

Рис. 1. План городища.

«д», «е» позначені місця, де, за повідомленням Хвойки, були знайдені площадки обпаленої глини, які він вважав за місця поховань з трупоспаленням⁶. В пунктах «п», «і», «к», «е» були знайдені великі скучення печини з відбитками плетених дерев'яних конструкцій, що являли собою залишки наземних споруд середини I тисячоліття н. е.— тут були знайдені серпи і наральники⁷.

Рис. 2. Загальний вигляд городища (малюнок В. В. Хвойки).

На плані лівобережної частини городища цифрами позначені 26 жител. Відомо, що десь тут був знайдений жертвник. В. В. Хвойка дає такий його опис: «На дні (ямі.— Е. Я.) перекинутий глиняний стовп з обпаленої глини, верхня частина заглиблена у вигляді миски, навколо якої 7 концентричних кіл... Навколо — черепки розбитої миски та інших посудин скіфського часу... Зустрічались обвуглені жолуді, горіхи, зерна»⁸. Тут же був знайдений горщик з обгорілими кістками людини.

Рис. 3. Загальний вигляд городища (малюнок В. В. Хвойки)

Біля пункту 23 намальоване невеличке коло і написано: «Поховання зі спаленням». На нашу думку, жертвник був знайдений саме тут. На жаль, не збереглися ні його фото, ні малюнок. Він експонувався в Київському історичному музеї і був втрачений під час Великої Вітчизняної війни⁹. Тому цікаво навести з альбому В. В. Хвойки малюнок глиняного жертвника з Матронінського городища (рис. 4), тим біль-

⁶ В. В. Хвойка, вказ. праця, стор. 92.

⁷ Там же, стор. 92—93.

⁸ Там же.

⁹ За повідомленням наукового співробітника музею І. Бондаря.

ше, що він, як і жертвовник з городища біля с. Кононча, за визначенням В. В. Хвойки, був подібний пастирському¹⁰.

В архіві ЛВІА зберігається справа ІАК про розкопки В. В. Хвойки в Київській губернії. Там наведено такий опис Матронінського жертвника: «Споруда у вигляді глиняного стовпа висотою 70 см і 90 см в діаметрі. Верхня його частина являла собою круглу площадку з заглибленням в центрі, навколо якого... було розміщено 5 концентрич-

Рис. 4. Жертвовник з Матронінського городища (малюнок В. В. Хвойки).

них кіл... На деякій відстані від останнього кола знаходилося ще 3 таких же... Сама основа стовпа складалась з сирої глини, а площадка з обпаленої глини»¹¹.

Це повідомлення, як і наведений вище малюнок, дозволяють уявити вигляд пастирського і конончинського жертвовників.

При упорядкуванні справ В. В. Хвойки в Науковому архіві ІА АН УРСР були знайдені дві його чорнетки¹². Одна з них має назву «Розкопки городка при с. Пастирском»¹³ і являє собою досить докладний звіт про роботи 1898 р. на правобережній частині городища. Тут дається опис виявлених споруд, різноманітного інвентаря — кераміки, прикрас з бронзи, срібла і золота, сільськогосподарських знарядь і предметів озброєння. На останніх сторінках звіту автор зупиняється на захисних спорудах городища.

Друга чорнетка — рукописний текст статті В. В. Хвойки¹⁴, опублікованої в «Древностях Поднепровья». Але він відрізняється від друкованого деякими, іноді дуже важливими подробицями. Так, автор повідомляє, що в насипах курганів, на схід від дерев'яних настилів над похованальними ямами були знайдені значні скupчення вугілля, битих горщиків і кісток тварин. А в самому великому кургані (в чорнетці № 4, в публікації № 3) було кілька дерев'яних настилів: «На глибині 2,8 м від поверхні насипу... суцільний шар зотлілого дерева, що покривав всю зайняту розкопкою поверхню, причому в трьох місцях знайдені невеличкі прошарки вугілля. Глибше на 70 см показався новий шар таких само залишків зотлілого дерева, під яким в західній і східній сторонах кургану лежав шар «жовтої глини товщиною близько 1 м». Ці спостереження В. В. Хвойки свідчать, мабуть, про залишки тризни,

¹⁰ АЛЮР, т. III, К., 1901, стор. 181.

¹¹ Науковий архів ЛВІА, спр. 53/1899, стор. 118. Малюнок верхньої частини цього жертвника, також зроблений В. В. Хвойкою, зберігається в Науковому архіві ІА АН УРСР. Він був опублікований Є. Ф. Покровською (Е. Ф. Покровська я, Жертвеннік раннєскіфського времена у с. Жаботин, КСІА, вып. 12, К., 1962, стор. 79, рис. 6).

¹² Чорнетки написані рукою В. В. Хвойки, а кілька сторінок дописано А. А. Скриленко.

¹³ Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, № 60.

¹⁴ Там же, № 61.

яка справлялася відразу ж після поховання, перед насипанням кургану, а після похорону багатого воїна — кілька разів.

При публікації матеріалів з розкопок Пастирського могильника було пропущено один курган (№ 3 за чорнеткою В. В. Хвойки).

Він має висоту 3 м і окружність 77 м. В його насипі були знайдені такі ж залишки тризни, як і в попередніх курганах. Дерев'яний склеп дуже доброї збереженості було виявлено на глибині 2,25 м. Ще в давнину поховання було повністю пограбоване, лише на підлозі виділялось зелене коло окису міді — слід від великої бронзової посудини. Там же були знайдені залишки кількох ліпних посудин.

Після опису кургану № 4 (за публікацією № 3) В. В. Хвойка нагадує ще про чотири кургани такого ж типу, розкопані ним біля Пастирського городища (умовно назвемо їх № 5—8). На цьому чорнетка Хвойки обривається, далі йде приписка рукою А. А. Скриленко. Вона повідомляє про розкопки кургану з трупоспаленням (№ 9). Поховання пограбоване, на поверхні були знайдені викинуті грудки обпаленої глини (як пояснює автор — «відбиті від внутрішньої споруди»), обгорілі уламки посудин і кістки людини.

В наступному кургані (№ 10) була знайдена поховальна яма «з нішою» — підбоєм. Висота останнього — 1,5 м, ширина — 2 м, довжина — 1 м. З трьох боків під стінами підбою був зроблений неглибокий рівчик, а посередині лежали розкидані кістки людини і уламки зотлілого дерева. В цьому ж похованні було знайдено кілька великих каменів, кілька річкових черепашок, дві сережки з бронзового дроту, три пастові намистини жовтого кольору з синіми вічками, золоту намистину і уламки бронзової шпильки.

Далі автор називає ще один курган цього ж типу (№ 11), теж пограбований.

Останнім описаний курган, який ввійшов у публікацію без номера (№ 12). В насипі його на глибині 1,15 м від вершини також був знайдений дерев'яний настил зі слідами тризни, а другий такий же настил знаходився на глибині 2,45 м.

Таким чином, замість чотирьох курганів Пастирського могильника, розкопаного В. В. Хвойкою, ми знаємо тепер 12, причому з'ясувалися деякі подробиці відносно поховальної тризни.

Наведені дані значно доповнюють наші уявлення про Пастирське городище і могильник, який належав йому.

Э. В. ЯКОВЕНКО

НОВОЕ О РАСКОПКАХ В. В. ХВОЙКИ У с. ПАСТИРСКОГО

Р е з ю м е

У с. Пастирского, Златопольского района, Кировоградской области, имеется древнее городище, впервые описанное В. В. Хвойкой. В 1898 и 1901 гг. на городище им была раскопана площадь около 2000 м², а с западной стороны за оборонительным валом — 14 курганов.

Существующие дореволюционные публикации о раскопках В. В. Хвойки не могут удовлетворить современного исследователя. В этой связи представляет интерес неопубликованный план Пастирского городища из альбома В. В. Хвойки, хранящегося в архиве ЛОИА АН СССР. Дополнением к плану являются неизвестные до сих пор черновики отчетов В. В. Хвойки, найденные в архиве Института археологии АН УССР. В них сообщаются подробности о раскопках В. В. Хвойки на Пастирском городище и дается описание 12 курганов, раскопанных в 1898 г.

Т. М. ВИСОТСЬКА

ЛІПНА ҚЕРАМІКА ГОРОДИЩА АЛМА-КЕРМЕН

Кераміка верхніх шарів пізньоскіфських городищ Криму вивчена недостатньо, бо й самі городища досліджувались мало. На краще до слідженому Неаполі Скіфському верхні шари перекопані, і це утруднює вивчення виявленого тут посуду. Тому керамічний комплекс Алма-Кермену заслуговує на особливу увагу.

Розкопки останніх років на городищі в літературі висвітлені недостатньо¹. В останні три роки вивчався верхній його шар II—III ст. н. е. До цього часу відноситься велика будівля. На її глинобитній підлозі знайдено понад 40 ліпних посудин, форми яких вдалося відтворити. Більшість горщиків, іноді з зерном, стояли на підлозі; частина, мабуть, розміщувалась на дерев'яних полицях вздовж стін.

Нижні шари Алма-Кермену були досліджені тільки частково (шар, який підстеляв будівлю, і яма біля оборонної стіни). Тому ми не маємо ще чіткого уявлення про стратиграфію культурних шарів і не можемо судити про ліпний посуд всього періоду існування городища. Посуд раннього часу відомий нам тільки за окремими фрагментами, які датуються знайденим тут амфорним матеріалом, головним чином фрагментами ручок псевдокосъкских амфор рубежу нашої ери.

Розглянемо кожну хронологічну групу посуду окремо.

Кераміка рубежу нашої ери представлена фрагментами таких форм: Горщики. Серед них треба відзначити:

1) Великі горщики з широкою шийкою із сірої глини з відігнутими вінцями. Діаметр шийки становить 18—23 см (табл. I, 1—4). Фрагмент однієї з посудин цього типу з темної глини без лощіння (табл. I, 4) має на поверхні орнамент у вигляді трикутників, сторони яких нанесені лощеними лініями — мотив, котрий зовні нагадує орнаментацію посуду Кизил-Кобинського поселення. Аналогічні посудини знайдені в верхніх шарах Неаполя Скіфського (табл. I, 19).

2) Два фрагменти вінець горщиків із сірої глини з плавним профілем. Діаметр шийки — 18—22 см (табл. I, 5, 6). Подібні посудини, лощені і без лощіння, у великій кількості зустрічаються в Неаполі Скіфському, починаючи від III ст. до н. е. і до III ст. н. е.² (табл. I, 20).

3) Фрагмент великого горщика з відігнутими вінцями. Діаметр шийки — 15—19 см (табл. I, 7). Фрагмент вінець чорнолощеної посудини з вільно розширеними плічками (табл. I, 8). Подібні форми також знаходять собі прямі аналогії серед кераміки Неаполя Скіфського³ (табл. I, 21, 22).

¹ Т. Н. Высотская, Некоторые данные о сельском хозяйстве позднескифского городища Алма-Кермен, КСИА, вып. 11, К., 1961.

² Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, інв. № Б/4 — 425, 430, 438 та ін.

³ О. Д. Дашевская, Лепная керамика Неаполя Скифского, МИА, № 64, М., 1958, стор. 251, рис. 1, 3.

4) Фрагмент підлощеного горщика з плавними лініями округлого тулуба (табл. I, 9). Ця форма зустрічається серед кераміки раннього часу Неаполя Скіфського⁴ (табл. I, 23).

5) Фрагменти горщиків з невеликими петельчастими ручками. Один з них із світлої глини, підлощений (табл. I, 14). Діаметр шийки — 13,2 см.

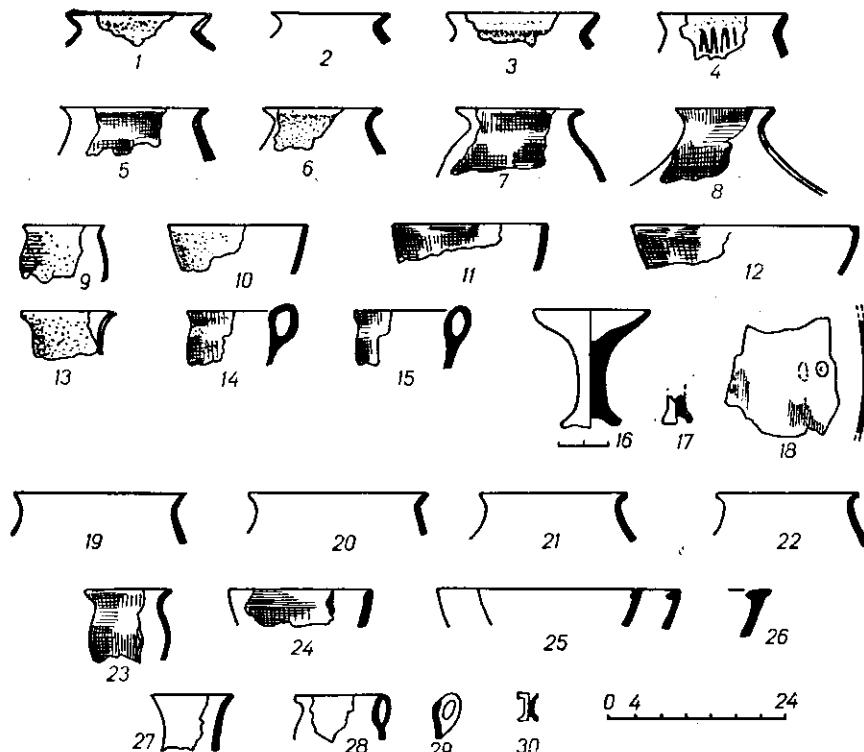

Табл. I. Кераміка раннього періоду з городища Алма-Кермен та Неаполя Скіфського.
1—18—Алма-Кермен; 19—30—Неаполь Скіфський.

Фрагмент другого лощеного горщика із сірої глини з невеликою петельчастою, трохи піднятою догори ручкою (табл. I, 15). Посудини з подібними ручками, звичайно чорнолощені, досить часто зустрічаються в нижніх шарах Неаполя Скіфського⁵ (табл. I, 28, 29). Вони зберігають, мабуть, традиції таврської ліпної кераміки⁶. Слід відзначити, що в самих ранніх шарах городища в 1954 р. був простежений пізньотаврський шар з керамікою V—IV ст. до н. е.⁷

Миски. Знайдені фрагменти трьох мисок: нелощеної з прямими вінцями діаметром 22 см (табл. I, 10); сіроглиняної лощеної з діаметром вінця 28 см (табл. I, 11); чорнолощеної з краєм, скошеним всередину, і діаметром 36 см (табл. I, 12). Подібні миски у великих кількості зустрічаються в Неаполі Скіфському, головним чином в шарах елліністичного часу⁸ (табл. I, 24—26), і на пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра⁹.

⁴ О. Д. Дащевская, вказ. праця, стор. 251, рис. 1, 4.

⁵ Там же, рис. 1, 19.

⁶ Х. И. Крис, Разведки на поселении эпохи бронзы близ Бахчисарая, СА, XXIV, М., 1955, стор. 191, рис. 3, 4, 5.

⁷ Е. В. Веймарн, Отчет о работе горного отряда археологической экспедиции в 1954 г., рукопись, стор. 56, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ О. Д. Дащевская, вказ. праця, стор. 251, рис. 1, 28.

⁹ Н. Н. Погребова, Позднескифские городища, МИА, № 64, стор. 131, рис. 15, 7.

Глечики. Представлені фрагментом глечика з широкою шийкою без ручок (діаметр шийки 15 см). Глина червонувата з підлощеною пісверхнею (табл. I, 13). Подібні глечики існують в Неаполі Скіфському протягом кількох століть¹⁰ (табл. I, 27).

Бокаловидні посудини. Одна ціла нелощені мініатюрна посудина з темної глини являла собою конічну чашечку на круглій в перетині високій ніжці з круглим піддоном. Висота—4,5 см (табл. I, 16). Від другої великої за розмірами посудини зберігся лише конічний піддон висотою 4,5 см і кругла в перетині ніжка (табл. I, 17). Подібні форми зустрічаються в Неаполі Скіфському¹¹ (табл. I, 30) і серед ліпної кераміки Іллурата¹². Мініатюрна бокаловидна посудина знайдена О. Д. Дащевською на Донузлавському городищі поблизу с. Поповки¹³.

Серед ліпної кераміки раннього часу на городищі Алма-Кермен знайдено один фрагмент стінки підлощеної посудини сірого кольору, орнаментований парними наліпами у вигляді шишечок з заглибленнями в центрі і овалом, від якого зберігся тільки слід (табл. I, 18).

Кераміка останнього періоду існування городища більш численна і різноманітна. Це — лощені і нелощені великі посудини в формі горщиків¹⁴, корчаги, корчагоподібні посудини.

Корчаги мають широку шийку з вінцями, трохи відігнутими назовні, роздутий вигнутий тулуб і дно невеликого діаметру (висота посудин — від 24,8 до 35,5 см, діаметр вінець — 20—28,5 см, діаметр дна — 7,8 см; табл. II, 1—9). Виготовлені вони з світло-жовтої і сірої глини. Поверхня п'яти посудин лощена (табл. II, 4, 6—8). Подібні корчаги, судячи з їх розмірів, служили для зберігання зерна та інших продуктів. Під час розкопок великого житла в 1960 р. зустрічались розбиті посудини цього типу з залишками обвуглених зерен пшениці і жита.

Корчаги — найбільш стійка форма скіфської ліпної кераміки. Подібні посудини зустрічаються в передскіфській кераміці на Суботівському городищі¹⁵, в сарматських похованнях Нижнього Дніпра I ст. до н. е.—I ст. н. е., в могильнику Акермен¹⁶ (табл. III, 3), в Ново-Філіппівці¹⁷ (табл. III, 4, 5), на городищах Золота Балка¹⁸ і Петухівка¹⁹ та в шарах III ст. н. е. Танаїса²⁰ (табл. III, 2). Близька їм за формою посудина з сарматського кургану Нижнього Поволжя²¹ (табл. III, 1), датованого рубежем нашої ери. Досить часто на посудинах такої форми зустрічається наліпний підковоподібний орнамент. Корчаги, зроблені з сірої глини без лощіння, як правило, знаходять в верхніх

¹⁰ О. Д. Дащевская, вказ. праця, стор. 256, рис. 3, 12.

¹¹ Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, інв. №С—47
№ Б—715.

¹² Е. Г. Кастанаян, Лепная керамика Иллурата, МИА, № 85, М., 1958, стор. 277, табл. IV, 5.

¹³ Експозиція ОДІМ, інв. № А—74651.

¹⁴ Ми не виділяємо лощених, бо за матеріалом і формою вони не відрізняються від простих і становлять приблизно 50%.

¹⁵ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, № 2, 1958, стор. 170, рис. 6, 3.

¹⁶ М. И. Вязьмитина, Изучение сармат на территории Украины, Археология, т. VIII, К., 1953, стор. 65, рис. 3.

¹⁷ М. И. Вязьмитина, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, Вопросы скіфо-сарматской археологии, М., 1951, стор. 225, табл. II, 3, 4.

¹⁸ М. И. Вязьмитина, Поселения біля с. Золота Балка, Археология, т. XI, К., 1957, стор. 120, рис. 5.

¹⁹ Експозиція ОДІМ, № 39, 380; М. С. Синицын, Городище у хутора Петухівка, Очаковского р-на, по раскопкам 1940, 1949, 1950 гг., ВДИ, 1952, № 2, стор. 248, рис. 5.

²⁰ Т. М. Арсеньева, Местная керамика из Тананса, СА, № 3, 1958, стор. 208, рис. 1, 1.

²¹ К. Ф. Смирнов, Быковские курганы, МИА, № 78, М., 1961, стор. 214, рис. 17, 2.

шарах Неаполя Скіфського²² (табл. III, 6—9). Крім основного призначення — зберігання різних продуктів, в Неаполі Скіфському такі посудини використовувалися як урні для дитячих поховань. Мабуть, корчагам належать деякі фрагменти товстостінних посудин з орнаментом у вигляді підков і шишечок (табл. III, 77), знайдені в верхніх шарах Неаполя Скіфського. Деякі корчагоподібні посудини Алма-Кермену із жовтої глини з лощеною поверхнею мають широку шийку і відігнуті

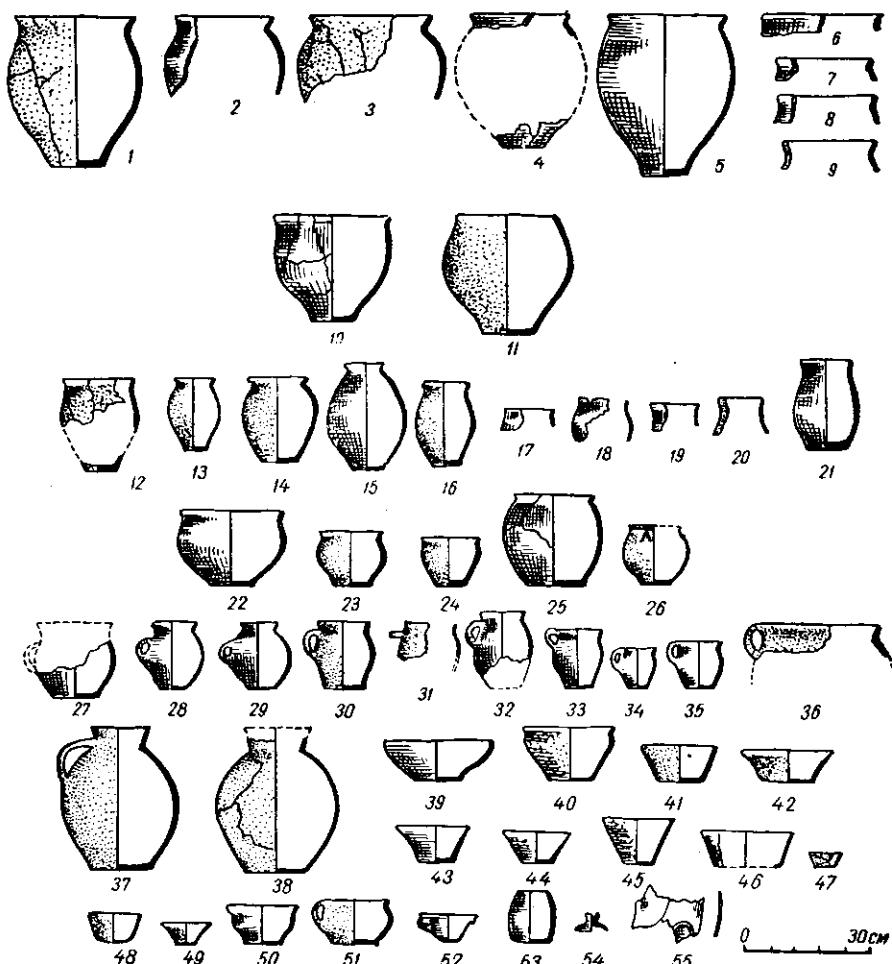

Табл. II. Кераміка пізнього періоду з городища Алма-Кермен.

вінця. Висота їх — 24,8 см, діаметр вінець — 28 см, діаметр дна — 15,2 см (табл. II, 10). Є посудина з трохи загнутими всередину широкими вінцями. Вона являє собою наче зрізану по плічках корчагу (табл. II, 11) і зроблена з крихкої ноздрюватої глини. Висота її — 28,4 см, діаметр вінець — 24,4 см, діаметр дна — 14 см. Подібна посудина, але більш витягнутих пропорцій, знайдена в похованні I ст. в Танаїсі²³, аналогічна їй — на Усть-Альминському городищі²⁴ (табл. III, 10).

Горщики. Найбільш численна на городищі Алма-Кермен група горщиків з витягнутим тулубом і відігнутими вінцями, діаметр котрих

²² П. Н. Шульц, Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.), Сб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 83, рис. 13, а, б.

²³ Д. Б. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, № 98, М., 1961, табл. XVIII, 4.

²⁴ О. Д. Дашевская, вказ. праця, рис. 6, 8.

<i>Типи посуду</i>	<i>Нижнє подовля</i>	<i>Доня, кубань</i>	<i>Подніпров'я</i>	<i>Крим</i>
<i>Корчаги</i>				
<i>Корчаго – подібні посудини</i>				
<i>Горщики</i>				
<i>Горщики з опуклим тулубом</i>				
<i>Миски</i>				
<i>Посудини з ручками</i>				
<i>Горщики із скоченими вінцями</i>				
<i>Кришки</i>				
<i>Орнамент</i>				

Табл. III. Порівняльна таблиця кераміки.

майже рівний діаметру денець. Цю групу становлять 8 простих посудин із світло-жовтої глини з лощінням (табл. II, 17, 19, 21) і без нього (табл. II, 12, 13, 14, 16, 20). Висота їх — 25 см, діаметр шийки — 9 см, діаметр дна — 8,8 см. Розміри інших посудин приблизно однакові: висота більшості з них — 17 см, діаметр шийки — 10 см, діаметр дна — 8—9 см.

Такі горщики мають широке коло аналогій серед ліпного посуду Подніпров'я, Подоння, Прибужжя, Поволжя починаючи з VI ст. до н. е. і до часів черняхівської культури. Генетично вони, мабуть, пов'язані зі зрубною культурою, розвиваючись, як пише О. А. Гракова, з основних зрубних форм²⁵. Такі ж горщики ми знаходимо серед ліпної кераміки скіфських курганів VI ст. до н. е. на Посуллі²⁶. Подібні, але більш товстостінні посудини, відомі в ранньосарматських курганах IV—III ст. до н. е. на Нижньому Поволжі²⁷ (табл. III, 11—13). Ця ж форма посуду є в сарматських похованнях II—I ст. до н. е.²⁸ (табл. III, 14, 15) і в похованнях рубежу нашої ери²⁹ (табл. III, 16). Він продовжує існувати як одна з найбільш сталих форм сарматської кераміки також в III—IV ст. н. е.³⁰ (табл. III, 17, 18). Аналогічний посуд зустрічається серед сарматських пам'яток Кубані³¹ (табл. III, 19, 20), Дону, в похованнях II—III ст. в Танаїсі³². Така ж посудина з наліпними прикрасами знайдена в Корчуватському могильнику³³ (табл. III, 22). Широко відомі подібні посудини на городищі Золота Балка³⁴ (табл. III, 24). Вони зустрічаються і в черняхівських пам'ятках III—IV ст. н. е. (табл. III, 25, 26)³⁵. Такі ж горщики відомі серед ліпної кераміки Ілурага³⁶ і в Чорноріченському могильнику³⁷ (табл. III, 28). Зустрічаються подібні форми і в Неаполі Скіфському³⁸, але тут більш характерні горщики з плавними лініями профілю і плавним переходом тулуба в днище³⁹ (табл. III, 30, 32).

Серед кераміки з городища Алма-Кермен є група горщиків присадкуватої форми з великим діаметром вінець і роздутими боками. До неї відносяться три посудини. Одна — чорнолощена з відігнутими вінчиями. Висота її — 15,6 см, діаметр вінець — 24,8 см, діаметр дна —

²⁵ О. А. Гракова, Алексеевское поселение, Труды ГИМ, вып. XVII, М., 1948, стор. 154.

²⁶ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, Вопросы скифо-сарматской археологии, стор. 175, табл. I, 8; стор. 179, табл. III, 6.

²⁷ В. П. Шилов, Калиновский курганный могильник, МИА, № 60, М., 1959, стор. 451, рис. 45, I—4.

²⁸ Там же, стор. 453, рис. 46, 4.

²⁹ К. Ф. Смирнов, Курганы у с. Иловатка и Политотдельское, МИА, № 60, М., 1959, стор. 235, рис. 13, 15.

³⁰ В. П. Шилов, вказ. праця, стор. 505, рис. 63, 12; И. В. Синицын, Археологические исследования Заволжского отряда, МИА, № 60, стор. 165, рис. 57, I.

³¹ Н. В. Анфимов, Меото-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинская, МИА, № 23, М., 1951, стор. 171, рис. 5, 2, 3; рис. 15, 4; його же, Позднесарматское погребение из Прикубанья, Сб. «История и археология Боспора», Симферополь, 1952, стор. 209, рис. 6.

³² Д. Б. Шелов, вказ. праця, табл. XVIII, 5.

³³ І. Самойловський, Корчуватський могильник, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 103, рис. 2.

³⁴ М. І. Вязьмітіна, Золота Балка, К., 1962, рис. 16, 8; 28, 6.

³⁵ Э. А. Сымонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского, МИА, № 82, М., 1961, табл. I, 2, 9; В. Д. Баран, До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у міжріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. III, К., 1961, рис. 2, 3; 4, 1, 2.

³⁶ Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 270, табл. III, 7.

³⁷ Бахчисарайський музей, інв. № И 11—50.

³⁸ Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, інв. № С — 48.

№ А — 420

³⁹ Там же, інв. № Е I — 75 ; $\frac{\text{HC} — 59}{\text{AK} 2 — 80}$.

8,4 см (табл. II, 22). Дві інші посудини меншого розміру. Один горщик з світлої глини без лощіння (табл. II, 23), другий — грубий, товстостінний, із чорної глини з домішкою (табл. II, 24). Аналогічна посудина знайдена Е. О. Симоновичем в Черняхівському могильнику⁴⁰ (табл. III, 33).

Близькі до них за формою два горщики шаровидної форми. Один з них світлого кольору, лощений. Висота його — 22 см, діаметр вінець — 20,8 см, діаметр дна — 11,2 см (табл. II, 25). Другий — з сірої глини без лощіння, орнаментований наліпами на плічках (табл. II, 26). Такої ж форми горщики знайдені в Пантікалеї в. шарі III ст. н. е.⁴¹ (табл. III, 38). Подібна, але більшого розміру посудина відома з Неаполя Скіфського⁴² (табл. III, 39).

Численну групу знахідок на Алма-Кермені становлять посудини з квадратними, плоскими і рідше овальними в перетині ручками. Це, головним чином, горщики різних форм. Висота їх — від 10 до 16 см, діаметр шийки — 10—12,8 см і діаметр дна — 5—8,5 см. Посудини лощені і нелощені, більша частина їх зроблена з жовтої глини яскравого оранжового випалу.

Низько посаджені ручки мають: горщик з широкою шийкою без лощіння (висота — 18 см, діаметр шийки — 20 см, діаметр дна — 8,8 см; табл. II, 27); лощені посудини шаровидної форми — одна з сірої глини (висота — 16 см, діаметр вінець — 10 см, діаметр дна — 5,6 см), друга — з світлої глини майже такого ж розміру (висота — 16 см, діаметр вінець — 8,4 см, діаметр дна — 6,8 см; табл. II, 28, 29).

Посудини з низько посадженими ручками широко відомі серед ліпного посуду сарматського Поволжя I ст. до н. е. і перших століть н. е. Серед них — товстостінний горщик з орнаментом на плічках⁴³ (табл. III, 57) та шаровидні посудини з циліндричною шийкою і сплющеним дном⁴⁴ (табл. III, 58, 59). Аналогічні керамічні форми відомі з сарматських поховань біля с. Новопилипівки⁴⁵ (табл. III, 61, 62) і в могильнику біля радгоспу № 10 в Інкерманській долині⁴⁶. Посудини з низько посадженими ручками часто зустрічаються в пізніх похованнях Неаполя Скіфського⁴⁷ (табл. III, 63—66).

Ручки, розміщені нижче вінця, мають горщики яйцевидної форми (табл. II, 30—32). Лощені прості посудини такої форми знайдені в некрополі Неаполя Скіфського (табл. III, 67). Багато їх і серед ліпного посуду Боспору. Останні досить часто мають наліпи на ручках⁴⁸.

В Алма-Кермені є невеликого розміру лощені горщики, у яких ручка зливається з вінцями (табл. II, 33—35). Розміри їх приблизно однакові: висота — 10—14 см, діаметр вінець — 10 см, діаметр дна — 5,2—6,5 см. До посудин цієї ж групи слід віднести фрагмент великого простого горщика з відігнутими вінцями діаметром 28,8 см і плоскою в перетині ручкою (табл. II, 36). Подібні горщики знайдені в некрополі Танаїса⁴⁹ (табл. III, 60) і в Мірмекії⁵⁰. Аналогічна за формою груба

⁴⁰ Э. А. Симонович, вкaz. праця, табл. I, 4.

⁴¹ И. Т. Кругликова, О местной лепной керамике Пантикалея, МИА, № 33, М., 1954, табл. II, 33.

⁴² Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, інв. № С-59, № Е-74.

⁴³ В. А. Шилов, вкaz. праця, стор. 485, рис. 56, 11.

⁴⁴ И. В. Синицын, вкaz. праця, стор. 79, рис. 19, 9, 12, 18, 7.

⁴⁵ М. И. Вязьмитина, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, Вопросы скіфо-сарматской археологии, стор. 227, табл. III, 1—2.

⁴⁶ Херсонський музей, інв. № 138/36443.

⁴⁷ О. Д. Дашевская, вкaz. праця, стор. 262, рис. 5, 4, 5, 8.

⁴⁸ Керченський музей, інв. № К—8501, К—8504, К—8506. Більшість посудин безпідпітні.

⁴⁹ Д. Б. Шелов, вкaz. праця, табл. XXI, 4.

⁵⁰ В. Ф. Гайдукевич, Некрополи некоторых Боспорских городов, МИА, № 69, М., 1959, стор. 218, рис. 84.

посудина з погано відмуленої глини була знайдена Н. О. Богдановою в Озерненському могильнику в Бахчисарайському районі⁵¹. Посудини з такими ж ручками зустрічаються і в могильнику Неаполя Скіфського (табл. III, 68, 69).

Окремо стоять дві великі посудини з шаровидним тулубом і конічною шийкою. Одна з них жовтого кольору, має сплощену ручку (висота посудини — 32 см, діаметр шийки — 13,2 см, діаметр дна — 13,4 см; табл. II, 37). Друга посудина сірого кольору. Розміри її більші. Подібна їй за формою нелощеня посудина світлого кольору без ручки, вінця якої не збереглися (табл. II, 38). Прямих аналогій цим посудинам знайти не вдалося, однак серед сарматської кераміки Поволжя широко відомі шаровидні горщики з циліндичною шийкою, частіше без ручок⁵².

Миски. Серед них можна виділити:

1) Миски в формі перекинутого зрізаного конусу (табл. II, 41—45). Дві з них світлого кольору, без лощіння (табл. II, 41, 42). Дві — з тієї ж глини, але мають підлощену поверхню (табл. II, 43, 44).

2) Миску із світлої глини з майже прямовисними стінками. Висота — 8 см, діаметр вінець — 22 см, діаметр дна — 17,6 см (табл. II, 46).

3) Миску із світлої глини з круглими боками (висота — 6,4 см, діаметр вінець — 12,4 см, діаметр дна — 6 см; табл. II, 40) та іншу — світлого кольору лощену миску з трохи розширеними вінцями. Основні параметри її відповідно 4, 12,4 і 4,8 см (табл. II, 39).

4) Глибоку миску з округлими боками і злегка відігнутими назовні вінцями. Глина коричнева, поверхня лощена. За формою посудина наслідує античним червонолаковим мискам. Висота її — 8,8 см, діаметр вінець — 17 см, діаметр дна — 8 см (табл. II, 50).

5) Миски з ручками. Одна з них виготовлена з сірої глини і має петельчасту ручку. Висота її — 20 см, діаметр вінець — 15 см, діаметр дна — 8,4 см (табл. II, 51). Друга миска світлоглинняна, має конічний реберчастий тулуб і невелику ручку. Висота посудини 7,4 см, діаметр вінець — 14,2 см, діаметр дна — 3,2 см (табл. II, 52). Ці миски також наслідують античним формам. Подібна миска, але з двома ручками, знайдена в Ілураті⁵³ (табл. III, 56).

6) Мініатюрні мисочки різної форми (табл. II, 47—49).

Миски знаходять широкі аналогії: конусовидна форма найбільш стала, вона відома від епохи еллінізму до VI—VII ст. н. е.⁵⁴ Аналогічні алма-керменським миски відомі в сарматських курганах Поволжя (табл. III, 40)⁵⁵, в некрополі Танаїса (табл. III, 41)⁵⁶, на Гаврилівському городищі⁵⁷ (табл. III, 42), в могильнику біля с. Золота Балка⁵⁸ (табл. III, 43), серед пам'яток черняхівської культури⁵⁹ (табл. III, 44).

Різноманітні за формуєю і близькі нашим миски Боспору⁶⁰ (табл. III, 45—49). Подібні ж миски зустрічаються в Чорноріченському мо-

⁵¹ Бахчисарайський музей, інв. № 03 52/12.

⁵² Д. Б. Шелов, вказ. праця, стор. 507, рис. 64, 5.

⁵³ Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 274, табл. IV, 2.

⁵⁴ Е. В. Веймарн, Отчет о раскопках Баклинского могильника, рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵⁵ К. Ф. Смирнов, Быковские курганы, МИА, № 78, рис. 21, 7.

⁵⁶ Д. Б. Шелов, вказ. праця, табл. XVII, 3.

⁵⁷ Н. Н. Погребова, вказ. праця, стор. 185, рис. 34, 8.

⁵⁸ Э. А. Симонович, Об этнической принадлежности нижнеднепровских памятников, Записки Одесского археологического общества, Одесса, 1961, стор. 159, рис. 4, 3.

⁵⁹ Э. А. Симонович, К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений, СА, 1958, № 1, стор. 251, рис. 1.

⁶⁰ И. Т. Кругликова, вказ. праця, табл. III, 13; Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 268, табл. I, 14; стор. 269, табл. II, 9.

гильнику⁶¹ (табл. III, 50) і серед кераміки Неаполя Скіфського⁶² (табл. III, 51—55). В некрополі Неаполя часто зустрічаються мініатюрні сіроглиняні ліпні мисочки.

Крім перелічених груп, на городищі Алма-Кермен знайдені окремі посудини:

а) Чорнолощений горщик без вінець (табл. II, 53). Край його трохи загнутий всередину. Висота посудини — 12,6 см, діаметр краю — 7,2 см, діаметр дна — 8 см. Аналогічні горщики знайдені М. В. Анфимовим в Усть-Лабінському могильнику рубежу нашої ери⁶³ (табл. III, 73, 74).

б) Покришка із світлої глини, конічної форми з шишечкою. Висота її — 4 см, діаметр — 8 см (табл. II, 54). Подібні кришки, але більшого розміру, знайдені в Танаїсі⁶⁴ (табл. III, 75), в Золотій Балці (табл. III, 24) та в Ілураті (табл. III, 76)⁶⁵.

На городищі виявлено невелику кількість орнаментованих посудин. Сюди відносяться уламок великого світлоглинняного лощеного горщика з наліпним вушком (табл. II, 55), форму якого відтворити неможливо, і цілий сіроглиняний кулевидний горщик. Висота останнього — 13 см, діаметр вінець — 11,2 см, діаметр дна — 5,6 см. Набагато нижче зламаного краю вінець горщика йде реберчастий валик. Плітка орнаментовані наліпами із шишечок і підковок з шишечкою зверху.

Подібний орнаментальний мотив був поширеній в ліпній кераміці Північного Причорномор'я в перші століття нашої ери. Такий же і більш складний орнамент відомий у фракійській кераміці пізнього латену⁶⁶, а також на посудинах скіфського часу (IV—III ст. до н. е.) в Молдавії⁶⁷. В II—I ст. до н. е. разом з гето-фракійським проникненням він поширюється в Придніпров'ї⁶⁸ і тільки в перші століття нашої ери попадає в Крим. На великих грубих посудинах ми знаходимо його в Неаполі Скіфському (табл. III, 77). В сарматській кераміці Поволжя подібний орнамент відсутній.

Очевидно, гето-фракійські впливи на скіфську кераміку відбились порівняно рано і були настільки сталими, що з приходом сарматів і сарматизацією місцевого населення характерні для гето-фракійців мотиви різноманітних наліпів продовжують існувати і на сарматських посудинах.

Ми розглянули ліпну кераміку двох хронологічних періодів городища Алма-Кермен — рубежу нашої ери і останнього етапу його існування (II—III ст. н. е.). Знахідки верхнього шару дозволяють говорити, що городище загинуло в кінці III ст. н. е. Його руйнування супроводжувалося пожежею, після якої життя тут не поновлювалося. В зв'язку з цим комплекс ліпного посуду з великої будівлі слід датувати кінцем III ст. н. е. Алма-Кермен — одне з городищ, яке входило до складу пізньоскіфської держави і знаходилося на півдорозі з Неаполя Скіфського в Херсонес.

При порівнянні посуду двох хронологічних періодів стало очевидним, що рання кераміка Алма-Кермену дуже відрізняється від посуду пізнього часу за характером випалу, формами і генетичними зв'язка-

І П — 50

⁶¹ Бахчисарайський музей, інв. № 12, 151, 235.

⁶² О. Д. Дащевская, вказ. праця, стор. 259, рис. 4, 17, 21.

⁶³ Н. В. Анфимов, Меото-сарматский могильник у ст. Усть-Лабинская, МИА, № 23, стор. 193, рис. 15, 3, 5.

⁶⁴ Т. М. Арсеньева, вказ. праця, стор. 209, рис. 2, 6.

⁶⁵ Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 275, табл. V, 5.

⁶⁶ Dacia, III—IV, Bucarest, 1933, рис. 31, 3; 36, 3, 6.

⁶⁷ А. М. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 94, рис. 31, 4.

⁶⁸ Див. кераміку Золотої Балки, Петухівки та інших пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я (фонди ІА АН УРСР).

ми. Вона ще зберігає деякі традиції таврської кераміки (петельчасті ручки, орнамент у вигляді трикутника) і має багато аналогій з посудом Неаполя Скіфського. Кераміка пізнього часу, навпаки, ближча до сарматської.

Це свідчить, з одного боку, про те, що населення городища в ранній період його існування було скіфським. З другого боку, це говорить про культурні і економічні зв'язки, які існували на рубежі нашої ери між Неаполем Скіфським і укріпленими поселеннями пізньоскіфської держави. В II—III ст. н. е. ці зв'язки послаблюються. Змінюється і етнічний склад населення. Городище Алма-Кермен в I—III ст. н. е. за знавало більш сильної сарматизації, ніж Неаполь Скіфський. Це підтверджується і матеріалами з могильника біля с. Завітне⁶⁹, де сарматський елемент виявлений значно яскравіше, ніж в некрополі Неаполя. В другій половині III ст. н. е., після того, як солдати IX Клавдієвого легіону залишили Алма-Кермен⁷⁰, на городищі продовжує жити місцеве населення. Численні форми посуду цього часу, як видно з таблиці III, близькі до сарматської кераміки Поволжя, Дону і Нижнього Дніпра.

Наведені порівняння ні в якій мірі не претендують на вичерпність. Вони тільки показують основні форми аналогічних виробів та їх територіальне поширення.

При зіставленні посуду пізнього періоду Алма-Кермену з керамікою Неаполя Скіфського не можна не звернути уваги на такі відмінні:

1. Більшість ліпних посудин Алма-Кермену світоглиняні, іноді яскраві, майже червоні. Біла мергелиста материкова глина становить масив горба, на якому знаходилося городище. Очевидно, з цієї глини, іноді з домішкою піску або товченої червоноолакової кераміки, і виготовлявся посуд, але характер випалу його в різний час був неоднаковим. Ранньому періоду відповідає випал, після якого посудина ставала сірою. Мабуть, для цього застосовувався той спосіб, про який пише Е. Г. Кастанаян⁷¹. Очевидно, тим же способом випалювали кераміку і в Неаполі Скіфському, де в усіх шарах переважає посуд темно-сірий і бурій на зламах. В результаті зміни етнічного складу населення в Алма-Кермені змінилося і виробництво ліпної кераміки. На відміну від Неаполя Скіфського тут став переважати посуд світлого і червоного випалу.

2. Посудини Алма-Кермену, як правило, мають різко відігнуті вінчія, подібні тим, які зустрічаються в ліпному посуді пізніх шарів Неаполя Скіфського, але в останньому вони не переважають.

3. Орнамент у вигляді підковоподібних, хвилястих наліпів і шишечок, що іноді імітували ручки, дуже характерний для посуду Неаполя Скіфського пізнього періоду. В цей же час для кераміки Алма-Кермену подібний орнамент — виняток: знайдено тільки один горщик з наліпами на плічках і фрагмент посудини з підківкою.

Треба мати на увазі, що городище Алма-Кермен ще дуже мало розкопане в порівнянні з Неаполем Скіфським. Однак знайдена ліпна кераміка вже дозволяє зробити наведені вище висновки.

4. Як ми відзначали, приблизно половина посудин останнього періоду Алма-Кермену має лощену поверхню. Якість лощіння більшості посудин добра. Кераміка верхніх шарів Неаполя Скіфського виготовлялася найчастіше з грубої, погано відмуленої глини, лощених посудин зустрічається значно менше, ніж в нижніх шарах, і якість лощіння по-

⁶⁹ Н. А. Богданова, Отчет о раскопках могильника у с. Заветное за 1960 г., рукопис, Архів Бахчисарайського історико-археологічного музею.

⁷⁰ Відомості про перебування на городищі римських солдатів наведені в статті: Т. Н. Висотская, Разведочные работы Альминского отряда 1959—1960 гг., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁷¹ Піч загружалася посудинами, наглухо замазувалась, паливо повільно горіло, а посудини довго випалювалися. Див. Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 279.

гіршується. Тому не можна погодитися з О. Д. Дащевською в тому, що кераміці Неаполя властива перевага лощених посудин (головним чином сірого кольору) різних форм і що якість лощіння та склад глини залишаються однорідними⁷² протягом всього періоду існування міста.

5. Щодо форм кераміки, то треба висловити жаль, що Неаполь Скіфський за всі роки розкопок дав мало цілих посудин II—III ст. н. е. Проте відомі зразки мають ряд відмін від кераміки Алма-Кермену, для котрої не характерні горщики з дуже роздутим тулем (табл. III, 34), посуд плавного профілю (табл. III, 35) і глечики з наліпним валиком (табл. III, 36, 37). Посудини з ручками (табл. III, 70—72) не зустрічаються на Алма-Кермені також. В цілому ліпна кераміка Неаполя Скіфського до III ст. н. е. зберігає більше скіфських рис, ніж кераміка Алма-Кермену. В той же час не можна погодитися з думкою О. Д. Дащевської, яка вважає, що «на відміну від боспорських міст, де в римський час з'явилося багато сарматської кераміки, на скіфських поселеннях Криму сарматської кераміки не виявлено»⁷³. Посудини сарматських форм відомі в Неаполі (табл. III, 29, 63—67), хоча в більшій мірі кераміка городища сприйняла античний вплив.

Отже, комплекс ліпних посудин III ст. з Алма-Кермену значно відрізняється від кераміки Неаполя Скіфського і Боспора того ж часу. Городище було в значно більшій мірі сарматизовано, ніж Неаполь. В культурному відношенні сарматський елемент тут превалював над скіфським, що знайшло своє відображення і в ліпному посуді.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА ГОРОДИЩА АЛМА-КЕРМЕН

Резюме

Наиболее массовый материал раскопок 1959—1961 гг. на городище Алма-Кермен — лепная керамика — подразделяется на две хронологические группы. Небольшое количество фрагментов керамики рубежа н. э. происходит от горшков, мисок с загнутыми внутрь краями, кувшинов и бокалообразных сосудов. Эти формы находят много аналогий в керамике Неаполя Скифского эллинистического времени. Лепная посуда II—III вв. н. э. представлена многочисленными и разнообразными формами. Здесь — лощеные и нелощеные горшки — вытянутые, приземистые, с яйцевидным корпусом, с низко посаженными круглыми или квадратными в сечении ручками; миниатюрные и большие миски с отвесными или округлыми стенками; конической формы крышки; два сосуда, орнаментированные налепным узором в виде подковок и шишек. Подобный орнамент можно связать с гето-фракийским влиянием. Посуда сделана из местной белой мергелистой глины, но обжиг соудов, по-видимому, в разное время был различным. Большинство соудов II—III вв. имеют аналогии среди сарматской керамики Поволжья, Кубани и Боспора, что связано с усилившейся в первые века н. э. сарматизацией местного населения. Очевидно, в большей степени она коснулась периферии скіфского государства. Этим следует объяснить сравнительно небольшое количество сарматской посуды в Неаполе Скифском и ее отличие от керамики Алма-Кермена II—III вв.

⁷² О. Д. Дащевская, вказ. праця, стор. 269.

⁷³ Там же.

Е. О. СИМОНОВИЧ

ПЕРШИЙ ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї¹

На Чорноморському узбережжі між Одесою і Ольвією в пізньоримський період відомі поселення двох типів. Найбільш поширені поселення з багатокімнатними будинками, змуркованими з каменю (типу Киселова², Капустина³ і т. п.). Поселення іншого характеру стали відомі після розкопок М. Ф. Болтенка в м. Вікторівці біля гирла Сасицько-Березанського лиману, де житла були напівземлячкові⁴.

За сіроглинняною грубою та лощеною керамікою, а також комплекском амфор з вузькою і широкою шийкою обидва типи поселень дуже схожі. Зіставлення самобутнього ліпного посуду тих та інших пам'яток не робилось, воно дуже утруднене фрагментарністю матеріалів поселень та поганою якістю випалу кераміки цього типу, нерідко крихкої.

Характерні ознаки поселень з багатокімнатними будинками були відзначенні А. Т. Брайчевською в її статті про південну межу черняхівської культури⁵ та Н. Г. Єлагіною при класифікації чорноморських пам'яток пізньоримського часу⁶, і дуже добре, що на карті черняхівських пам'яток УРСР Є. В. Махно ці поселення були показані окремими значками⁷. Питання про їх принадлежність до черняхівської культури залишається відкритим.

Після розвідок 1950 р. в Причорномор'ї ми дійшли до висновку, що дуже важливим моментом для визначення етносу цього району буде виявлення і археологічне дослідження могильників, залишених тут сільським населенням черняхівського часу⁸. В 1962 р. експедиція Інституту археології АН СРСР за участю співробітників Одеського археологічного музею А. А. Кравченка та В. І. Кузьменка обстежила багато пам'яток від берегів Тилігульського лиману до р. Інгула. Керуючись досвідом пошуків ґрунтових могильників культури полів поховань в Лісостепу, навколо поселень проводилося обстеження місцевості. Біля с. Вікторівки, Тилігуло-Березанського (Суворовського) району, Миколаївсь-

¹ Доповідь, зачитана на зборах Одеського археологічного товариства в Севастополі 1 жовтня 1963 р.

² К. А. Раевский, Наземные сооружения землевладельцев междууречья р. Днепра—Днестра в I тыс. н. э., СА, XXII, 1955, стор. 250—276.

³ Э. А. Симонович, О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 65, М., 1956, стор. 131—135.

⁴ Л. М. Славин, Археологичні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, К., 1955, стор. 145, 146.

⁵ А. Т. Брайчевська, Південна межа черняхівської культури на Дніпрі. Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 10, 11.

⁶ Н. Г. Елагина, Нижнее Поднепровье в эпоху позднего скифского царства. Вестник МГУ, серия историко-филологическая, М., 1958, стор. 46.

⁷ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, М., 1960, стор. 14, рис. 1.

⁸ Э. А. Симонович, О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 65, стор. 135.

кої області, і біля с. Ранжево, Комінтернівського району, Одеської області, вдалося виявити стародавні могильники.

Восени 1962 р. в с. Вікторівці були проведені розкопки. Досліджувалась ділянка за 400 м на північ від поселення вздовж лиману. Відкрита на могильнику площа дорівнювала приблизно 1100 м². В південній частині розкопу знахідок не було. Усі поховання зосереджувались в північно-західній його частині, що дозволяє передбачати в цьому напрямку продовження могильника. На відкритій площі, котра не має на сучасній поверхні ніяких ознак насипів чи скupчень каміння, було досліджено 14 поховань. Вони представлені похованнями з трупоспаленнями (2) і трупопокладеннями (12). Трупоспалення, в значній мірі зруйновані оранкою, були, очевидно, урновими та ямними. Кальциновані кістки одного з небіжчиків були розсипані біля нижньої частини ліпної посудини і почали знаходились в ній. Поміж кістками зустрічались уламки сіроглинняного посуду, зробленого на гончарському кругі. Друге поховання становило собою скопище кісток та уламків сіроглинняної кераміки. Поховання з трупопокладеннями були орієнтовані на північ (6) та захід (6) з незначними відхиленнями. Три дитячих поховання з північною орієнтацією мали підбої, а одне, орієнтоване головою на захід, було закладене камінням.

Багато могил мали сліди перекриття з дерева (сосна), причому в похованнях цієї групи зустрічались вузькі заглиблення на дні могильної ями, куди і клали небіжчика. Нерідко дно підмазувалось зеленуватою глиною. Кістяки лежали на спині, як правило, у витягнутому положенні, хоч зустрічались і такі, у яких руки покладені на таз, а ноги підігнуті (найчастіше в дитячих могилах). Найбагатший інвентар зустрівся в похованнях з північною орієнтацією (рис. 1).

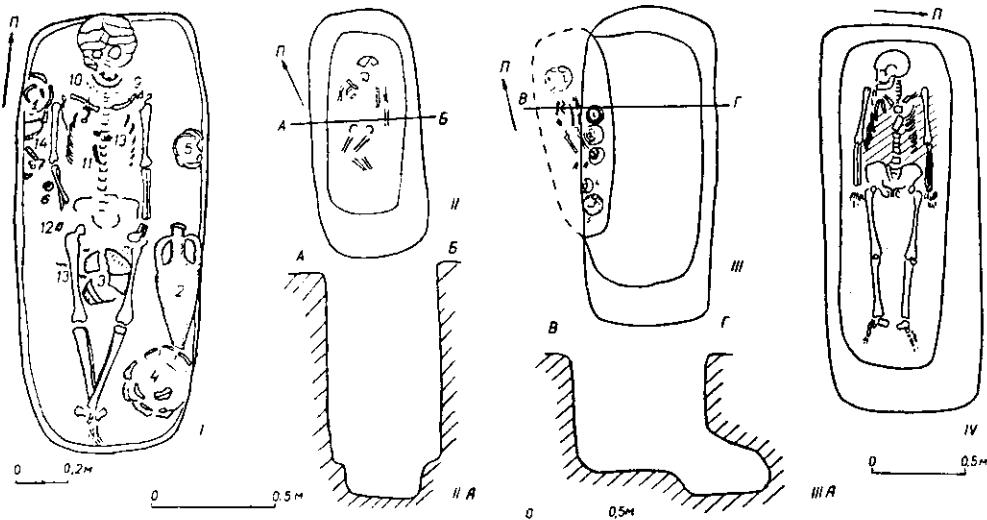

Рис. 1. Поховання Вікторівського могильника.

I — план поховання № 5 (1—5 — глиняні посудини; 6 — глиняне пряслице; 7 — астрагали; 8, 9 — бронзові фібули; 10 — намисто; II, 14 — кістяні трубочки-гольники з уламками залізної голки; 12 — шматок смоли; 13 — вугілля); II-IIA — план поховання № 4 і розріз могильної ями (I—5 — глиняні посудини); III—IIIA — план поховання № 8 і розріз могильної ями (I—5 — глиняні посудини); IV — план поховання № 3 (штриховка показує сліди підмазки дна зеленуватою глиною).

Ліпний посуд сіро-жовтого кольору із глини з домішками шамоту, погано випалений і крихкий, представлений горщиками видовжених та приземкуватих форм, двовухим глечиком, мискою конічної форми з відігнутим краєм та мискою, виготовленою з розбитого горщика, верхня частина якого відламана, а край вирівняні (рис. 2, 1, 3, 4). Сірі гончарні горщики з грубими домішками мали округлі тулуби і порівняно

круті плічки. Вони прикрашені різьбленими лініями, а поверхня нижньої частини посудин має зазубрини (рис. 2, 6). Лощінням були покриті переважно миски відкритого та закритого типів, виготовлені з добре відмуленої глини. Особливо виразні: сіролощена мисочка біконічної форми з горизонтальним валиком у верхній частині і овальними зрізами

Рис. 2. Кераміка.

1, 3, 4 — з поховання № 10; 2, 5 — з поховання № 8; 6, 7 — з поховання № 5.

по грані тулуба (рис. 2, 2) та глечик без вушка, прикрашений заглибленими лініями, які створюють горизонтальний поясок в середній частині тулуба і ряди вертикальних паралельних ліній внизу (рис. 2, 5). В деяких могилах знайдено античні посудини — червонолаковий глечик з відбитою в давнину ручкою та дві амфори з вузькою шийкою зі знаками червоною фарбою на шийці та плічках (рис. 2, 7). Виявлено також глиняні пряслиця біконічної форми. Одне з них — сіроглиняне, поганого випалу — прикрашала горизонтальна різьблена лінія, інше — жовтуватого кольору — видтиски шнура (гусеничний орнамент) (рис. 3, 2, 6).

Серед металевих знахідок насамперед назовемо п'ять арбалетних бронзових фібул з залізною віссю пружини. Чотири з них підв'язного типу, причому у однієї була розширенна донизу ніжка. П'ята мала приймач голки, зроблений разом з ніжкою у вигляді ввігнутої смужки металу (рис. 3, 1, 3, 4). Метал у Вікторівському могильнику зберігся погано. Визначені уламки належали ножам та голкам. В жіночих похованнях виявлено кістяні гольники. В дитячому похованні було 10 астра-

Рис. 3. Речові знахідки.

1, 3, 6 — з поховання № 5; 2 — з культурного шару; 4 — з поховання № 13; 5 — з поховання № 9.

галів дрібної рогатої худоби, крім того, зустрічалися кістки тварин та шкаралупа яєць,— можливо, залишки покладеної в могилу їжі.

В похованнях знаходилися також пастові, скляні, янтарні та сердолікові намістини (рис. 3, 5, 7, 8).

Час поховань згідно знахідкам амфор та типам фібул може бути визначений першою половиною IV ст. н. е., що відповідає датуванню деяких речей з поселення, зробленому М. Ф. Болтенком. Зіставлення матеріалів, знайдених в могильнику, з комплексом усіх знахідок з поселення Вікторовка II не залишає сумніву в синхронності цих двох пам'яток та існуванню між ними зв'язку.

Аналогії вікторівським похованням знаходимо в північних могильниках культури полів поховань черняхівського типу. Характерне сполучення поховань з трупоспаленням та трупопокладенням, наявність в одному могильнику грунтових поховань з північною та західною орієнтацією, звичай руйнувати кістяки — всі ці особливості добре відомі за черняхівськими пам'ятками. При цьому аналогії простежуються до деталей. Зокрема, поховання з північною орієнтацією в черняхівських

могильниках, як правило, найбільш багаті інвентарем, особливо посудом, і менше заглиблені в землю в порівнянні з похованнями, орієнтованими на захід. Могильні ями поховань, орієнтованих на захід, більш глибокі і часто мають вузьке заглиблення в дні, куди й клався небіжчик. Нерідко дно ями підмазувалось зеленуватою глиною. Переクリття могильної ями деревом або закладка камінням, звичай кидати в могилу вугілля зустрічаються також в багатьох черняхівських могильниках Лісостепу і Степу. Зокрема, усі перелічені особливості були простижені при розкопках могильника біля вівчарні радгоспу «Придніпровський»⁹.

Розміщення та склад інвентаря в похованнях Вікторівського могильника нічим не відрізняється від типових черняхівських поховань. В складі інвентаря тут переважає кераміка, але часто зустрічаються також пряслиця, фібули, ножі, голки з гольниками у вигляді трубочок, в дитячих похованнях, крім того,— астрагали, кістки тварин та шкаралупа яєць від ритуальної їжі. Для доказів спільноті населення, яке залишило Вікторівський могильник, з більш північними племенами наведено конкретні аналогії формам місцевого ліпного посуду.

Так, горщики з відігнутими вінцями видовженіх та приземкуватих пропорцій поширені від області Середнього Подніпров'я¹⁰ до Західної України¹¹. Відомі на цій території також мисочки усіченого-конічної форми, а глечик без виразної шийки з двома вушками дуже нагадує знахідки із Рижавківського та Компаніївського могильників.

Проте вікторівські поховання мають і свої особливості, які виділяють їх з основної маси черняхівських поховань. До них відносяться: дуже великий процент могил з підбоями (3 з 14), досить значне поширення античного посуду (2 амфори і 1 глек з 18 цілих форм, без врахування фрагментів із поховань з трупоспаленням і т. ін.) і намиста. Ці відмінності, на нашу думку, легко пояснюються впливами навколоишнього сарматизованого та еллінізованого населення. Незважаючи на це, усі основні археологічні матеріали могильника у Вікторівці свідчать про його принадлежність до пам'яток черняхівської культури.

Виявлення та дослідження в Причорномор'ї першого такого могильника має значення не тільки для з'ясування культурної принадлежності поселення, яке відноситься до нього. Могильник, насамперед, є достовірним свідченням проникнення в Причорномор'я в III—IV ст. населення з півночі. Водночас ми повинні констатувати, що стародавні мешканці Вікторівки, які залишили напівземлянкові житла та черняхівські поховання, ніяк не можуть бути пов'язані з готськими завойовниками. По-перше, подібні пам'ятки на берегах Чорного моря поодинокі і не відповідають даним писемних джерел та археологічним фактам про масовий напад готських племен, котрі зруйнували в 30-х роках III ст. більшу частину еллінських міст. По-друге, мирний спосіб життя та осілий характер господарства населення Вікторівки, судячи з матеріалів з поселення та могильника, не відповідають уявленню про поселення воїнів-загарбників.

Вікторівський могильник може бути еталонною пам'яткою при порівнянні з ним могильників поселень з кам'яними будинками, коли останні будуть добре досліджені. Це допоможе з'ясувати, в якій мірі

⁹ Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья, СА, XXIV, М., 1955, стор. 289—306; його же, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА, № 82, 1960, стор. 192—238.

¹⁰ Э. А. Сымонович, Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра, КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 16, рис. 5, 1, 14, 16.

¹¹ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 79, рис. 2, 1—3; стор. 80, рис. 3, 6; стор. 81, рис. 4, 1.

подібні пам'ятки Північного Причорномор'я можна приймати за черняхівські.

Таким чином, дослідження, проведені у Вікторівці, становлять визначний інтерес для аналізу різних сторін черняхівської проблематики в цілому. Вони повинні, по-перше, сприяти розв'язанню питання, наскільки черняхівська культура може вважатись культурою римських військ, оскільки в Причорномор'я проникло населення з уже сформованими на півночі традиціями. По-друге, матеріали могильника проливають світло на проблему проникнення в причорноморські степи черняхівських племен, які, очевидно, йшли по шляхах, прокладених пізньоскіфським населенням. По-третє, зроблене відкриття цікаве з боку пояснення локальних варіантів черняхівської культури, котра була поширена на величезних просторах смуги Лісостепу і Степу, а тепер виявлені і на берегах Чорного моря. По-четверте, матеріали могильника важливі для встановлення етнічної принадлежності населення, яке залишило в Причорномор'ї черняхівські пам'ятки. Для повного з'ясування цього питання потрібно використати результати антропологічних досліджень. Це, в свою чергу, матиме велике значення для вирішення проблеми антиків, відомих за писемними джерелами пізнішого часу на території «від Дністра до Данапра, там, де Понтійське море утворює закрут». Важливість поставлених питань вимагає продовження розпочатих розкопок і повного вивчення усього Вікторівського могильника.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

ПЕРВЫЙ ЧЕРНЯХОВСКИЙ МОГИЛЬНИК В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Р е з ю м е

В результате разведок и раскопок 1962 г. возле с. Викторовка, Тилигуло-Березанского (Суворовского) района, Николаевской области, был обнаружен могильник и исследовано 14 захоронений с трупоположением (12) и трупосожжением (2). Время существования могильника — III—IV вв. н. э. Обряд погребения и комплекс инвентаря позволяют говорить о черняховской принадлежности памятника. Обнаружение в Причерноморье могильника культуры полей погребений свидетельствует не только о культурно-торговых связях местного населения с населением Лесостепи, но и о проникновении последнего на юг уже в первые века нашей эры. Хотя в погребальном обряде, формах керамики и прочих элементах культуры переселенцев и сказалось влияние античного и сарматского мира, материалы раскопок опровергают мнения, переоценивающие значение этих влияний в сложении черняховской культуры в целом. Население, оставившее могильник в с. Викторовке, сохранило свою самобытность даже в условиях сложного переплетения разноэтнических культур Северного Причерноморья. Исследование Викторовского могильника представляет также определенный интерес для решения проблемы славян-антов, зафиксированных письменными источниками в излучине Понта.

М. П. КУЧЕРА

ХОДОРІВСЬКЕ ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Ходорівське городище, досліджуване автором в 1962 р. у складі Канівської слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР (начальник експедиції В. Й. Довженок), виявилося цікавою древньоруською пам'яткою в Середньому Придніпров'ї.

Незважаючи на те, що про городище добре знато місцеве населення, до останнього часу відомостей про його існування в науці не було. Воно вперше зафіксоване лише в 1960 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР в зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС¹. В 1962 р. поряд з городищем було виявлено поселення і сліди могильника (рис. 1)².

Городище розташоване на правому березі Дніпра на відстані 1,5 км на південь від с. Ходорів, Ржищівського району, Київської області. Воно займає видовжений мис, обмежений з трьох боків природними перешкодами: з півночі — стрімким обривом до річки, зі сходу і півдня — глибоким яром. Західний край мису підвищується у вигляді горба, відокремленого від плато улоговиною. При спорудженні городища зовнішній схил горба був зрізаний для надання йому більшої стрімкості, а улоговину було поглиблено і перетворено в рів. Висота західного схилу городища досягає 7—8 м від сучасного dna рову. Західний край мису підвищується на 4—5 м³ над рівнем площасти городища. Сліди ескарпування добре помітні на східному схилі городища, який зрізано трьома уступами висотою по 12—17 м. Біля основи кожного уступу-ескарпа на неширокій (4—8 м) площасти збереглися сліди неглибокого рову. Площасти городища має нахил з заходу на схід. Поверхня її не зовсім рівна і злегка понижується від середини до півдня й півночі. На південному, східному і частково північному краю площасти простежуються залишки незначного валу висотою 0,2—0,4 м і шириноро 2,8—4 м. В західній половині північний край площасти обвалився разом зі схилом до підніжжя городища. Довжина площасти (без західного підвищення) — 65 м, максимальна ширина (в середній частині) — 43 м. Висота над рівнем води в Дніпрі — 50 м. В'їзд на городище знаходився в південно-західній частині з боку рову.

Для визначення характеру культурного шару і виявлення будівельних залишків на городищі було закладено дві траншеї шириною по 1 м і дві невеликі ділянки розкопів. Траншея № 1 довжиною 43 м перерізала поперек площасти в західній частині. Траншею № 2 довжиною 11 м було проکопано в поздовжньому напрямку на східному її кінці.

¹ М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко, Отчет о разведке в зоне строительства Каневской ГЭС в 1960 г., Науковый архив ИА АН УРСР.

² Могильник, очевидно, був курганним. На його місці зустрічаються людські кістки в розораному верхньому шарі ґрунту.

³ Зачисткою окопів на західному краю городища встановлено, що підвищення має природне походження.

Ділянка I площею 40 м² і ділянка II площею 28 м² знаходились на південному краю городища (рис. 2)⁴.

Розкопками встановлено, що до побудови городища мис був заселений в епоху бронзи, на рубежі нашої ери (зарубинецька культура) і в кінці I тисячоліття н. е. Серед матеріалів попередніх поселень виявлено досить багато уламків кераміки зарубинецької культури і менше — епохи бронзи. Знахідки кінця I тисячоліття представлені поодинокими

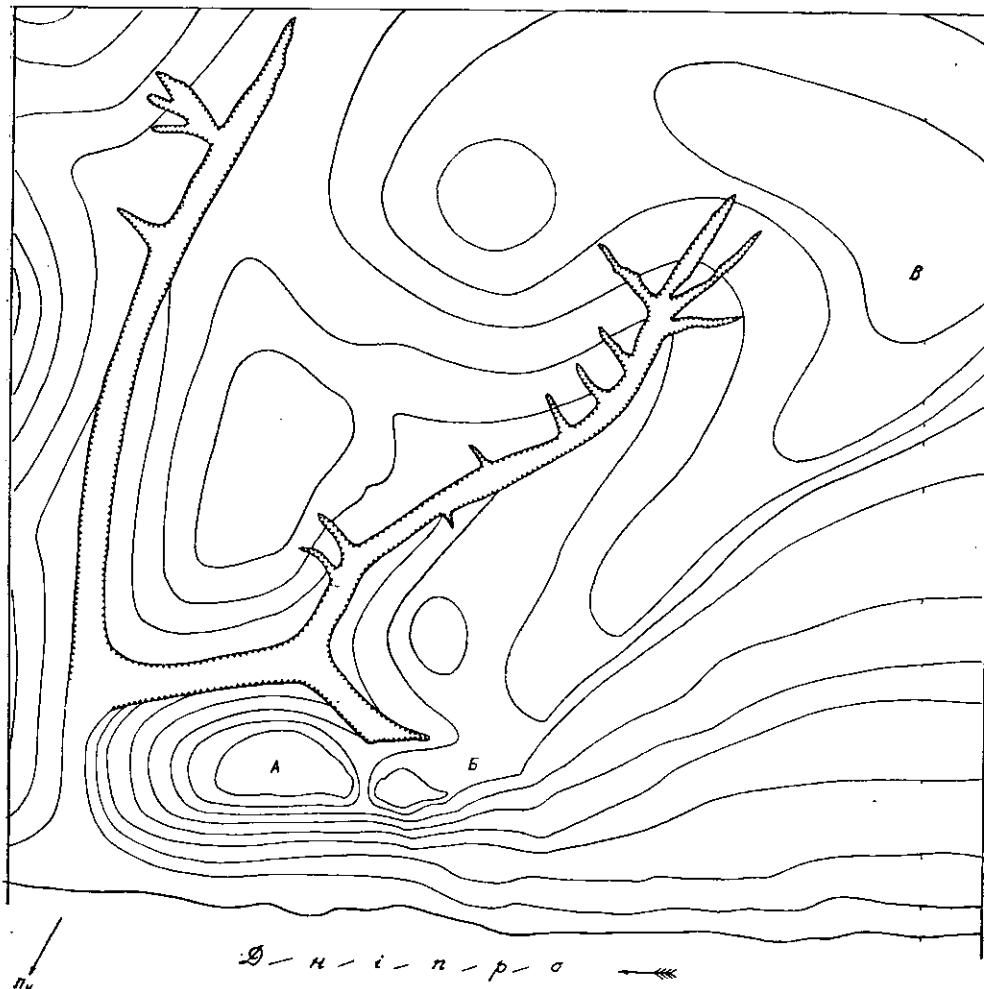

Рис. 1. Загальний план Ходорівського городища.
А — городище; Б — посад; В — могильник.

уламками гончарної кераміки дофеодального часу. При спорудженні городища пониженні краї мису були підсипані ґрунтом з культурними рештками попередніх епох і скріплени деревом. В транші № 1 на південному краю площинки в переміщенному культурному шарі знаходилось дуже багато попелу і дрібних деревних вугликів. В цих умовах залишки дерев'яних конструкцій не збереглися. Тут від кріплення зовнішнього краю підсипки було виявлено лише аморфне скучення світло-коричневого перегною. На східному краю площинки, де в підсипці знаходилось менше попелу, відкрито кілька сильно спорохнявілих поズдовжніх деревин, які траншея перерізала поперек. Ці деревини у вигляді розсунутої і дещо нахиленої назовні стіни збереглися, починаючи

⁴ На ділянці II і в південній частині ділянки I досліджувалась лише верхня частина культурного шару.

від материка, на висоту 1,6 м. Деякі з них у верхній частині обгоріли (рис. 3). Судячи з краще збережених обвуглених залишків, деревини не дубові, а подібні за структурою до сосни (з товстими кільцями).

Заслуговує на увагу той факт, що підсипаний ґрунт по краю площасти лежить безпосередньо на материковому лесі, в той час як далі

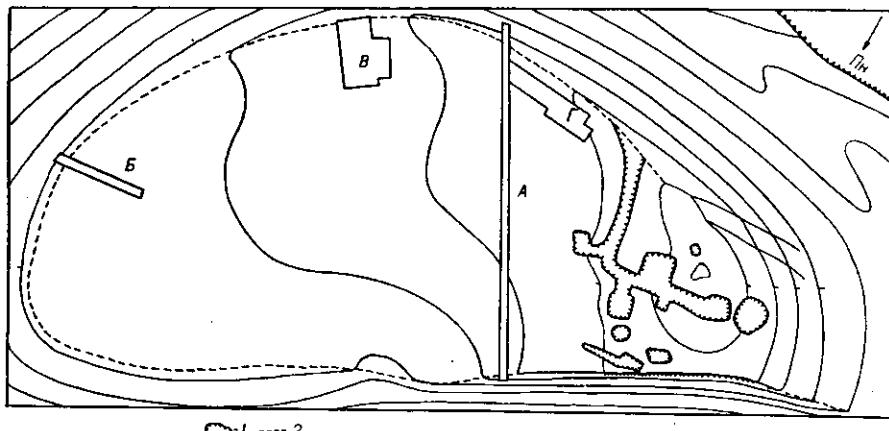

Рис. 2. Ходорівське городище.

1 — військові окопи; 2 — край городища; A — траншея № 1; B — траншея № 2; Г — ділянка I;
Г — ділянка II.

від краю культурний шар в нижній частині не перевідкладений. Отже, по краю мису культурний шар було зрізано для встановлення стіни. Можливо, що не є випадковим і переважання попелу в підсипці країв городища — легкий ґрунт повинен був значно менше тиснути на стіну.

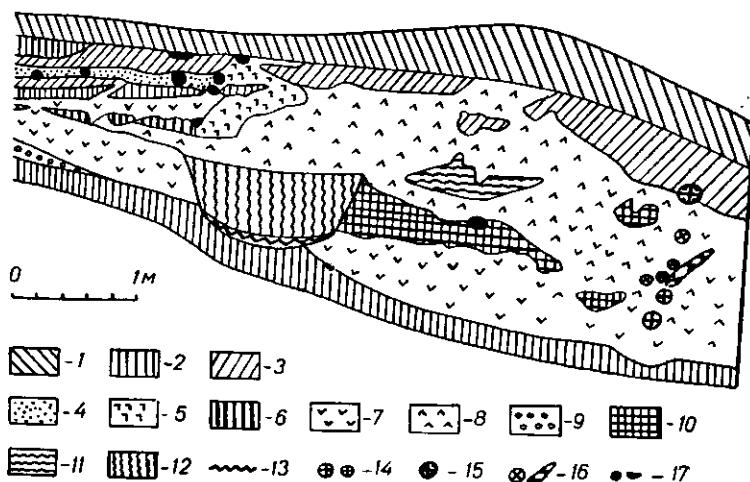

Рис. 3. Профіль північної стінки траншеї № 2 (в східній частині).

1 — темно-сіра земля; 2 — жовтий суглинистий лес; 3 — лес з землею; 4 — земля з сажою, вугіллям і попелом; 5 — сіра земля; 6 — чорна земля з сажою; 7 — сіра земля з попелом і лесом; 8 — сіра попелista земля, перемішана з лесом; 9 — гумусований лес; 10 — чорна земля з попелом; 11 — попіл; 12 — заповнення ями (переміщана сіра та чорна земля з лесом); 13 — залізні ішаки з вугіллям і перепаленою глиною; 14 — торці спорохнявілих деревин; 15 — торець спорохнявілої і частково обвугленої деревини; 16 — деревна покрівля; 17 — сильно обвуглені деревини і вугілля.

Щодо останньої, то вона не могла мати стовпове кріплення, оскільки це загрожувало б обвалюванням країв обриву, не кажучи вже про неміцність такої споруди та її недовговічність через підгнивання стовпів

тощо. Можна вважати, що материкова площаадка по краю городища, звільнена від культурного шару, призначалася для встановлення стіни зрубної конструкції. Найдоцільнішою в даному випадку могла бути стіна з взаємопов'язаних тристінних зрубів, в якій суміжні кінці деревин закріплювались в поперечному простінку. Така стіна облямовувала по краю майже все городище, крім вузького напільного боку. Зовні вона була присипана землею і обкладена, очевидно, дерном відповідно до схилу городища. Обвугленистість деревин у верхньому шарі підсипки вказує на те, що стіна виходила на поверхню. Про міцність її свідчить той факт, що краї городища (за винятком північного — з боку ріки) зсунулись лише в самій верхній частині, незважаючи на значну товщину (2,5—2,6 м) підсипки.

З внутрішнього боку перед кріпленням країв городища відкрито залишки наземних споруд у вигляді сильно обвуглених, іноді частково погнилих поздовжніх та поперечних кусків дубових деревин, котрі знаходилися серед вугілля та сажі зразу ж під дерновим шаром. Ці залишки залягали в траншеях № 1 і 2 та на ділянці II на глибині 0,15—0,5 м, а на ділянці I — на глибині 0,3—0,75 м смугою вздовж краю площаадки на ширину до 1,6 м. Вони знаходились на відстані 2—3 м від сучасного краю городища. В багатьох місцях дерево перегоріло на

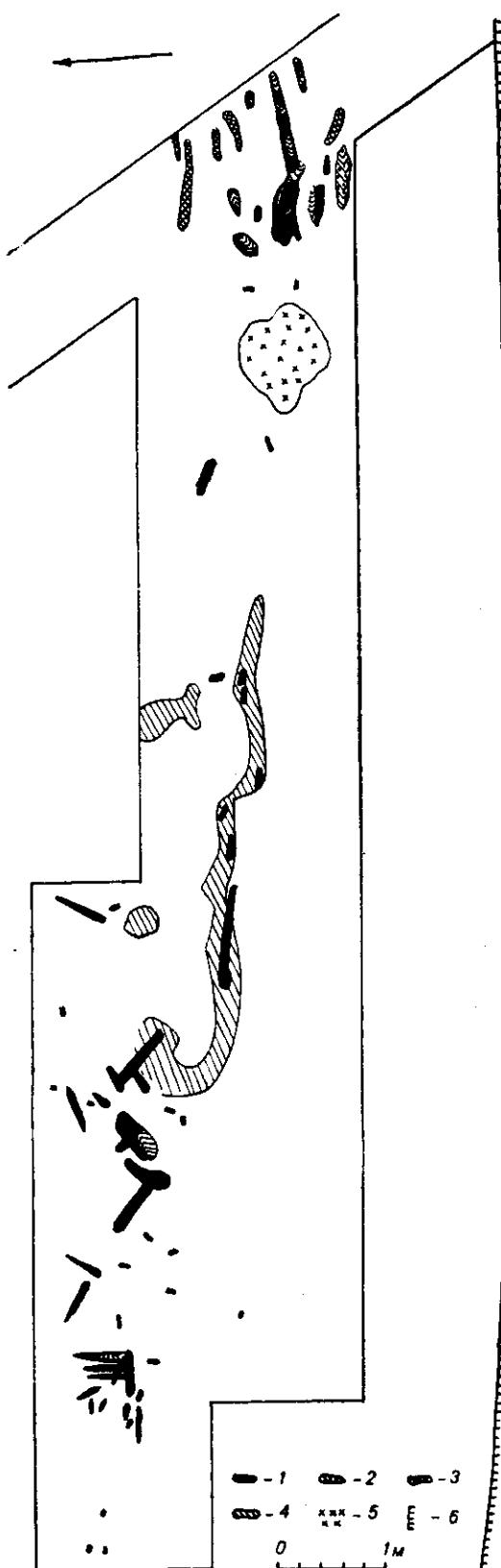

Рис. 4. Залишки дерев'яних конструкцій на ділянці II.

1 — обвуглене дерево; 2 — гниле дерево; 3 — роздавлені обвуглені деревини; 4 — сажа від роздавлених обвугленіх деревин; 5 — скручення перепаленої глини; 6 — край городища.

сажу та попіл (рис. 4). Під горілим шаром знаходився тонкий шар глини (місцями суглинистого лесу), якою була присипана по краю площа-дка після планування. Чимало глини, в тому числі перепаленої, зустрічалось зверху над деревом і серед дерева. Вона, як і дерево, залягалася окремими скучченнями у вигляді завалів. Куски деревин знаходились в горизонтальному положенні, деякі з них лежали зі значним нахилом. Серед дерева траплялись невеликі (до 1 кг) камені пісковику і дуже рідко — уламки древньоруської кераміки. На ділянці II смуга з горілим деревом віддаляється від краю городища в північно-західному напрямку відповідно до обрису площа-дки. Очевидно, на західному краю городища споруди знаходились безпосередньо перед природним підвищеннем, відмежовуючи його від площа-дки городища.

Щодо характеру споруд, то вони повинні були утворювати суцільний ряд пустотілих клітей, котрі йшли по краю площа-дки на відстані 2,5—3 м від краю городища. Якщо б це була звичайна стіна, то від неї не залишилося б жодних слідів. Як відомо, розташування клітей по периметру площа-дки є характерним для всіх городищ, де вони були відкриті. За кліті промовляє також наявність в розвалі кусків деревин від стелі чи поперечних стін, а також знаходження дерева в глині й під глиною, якою була присипана стеля клітей. Ширина клітей навряд чи перевищувала 1,5 м. В довжину, судячи з залишків розвалу, вони мали більші розміри. Призначалися кліті для оборонних і господарських цілей. Печей в них не було.

З внутрішнього боку перед клітями по краю площа-дки розміщувались напівземлянкові житла. Всього їх на городищі відкрито чотири: три на південному краю і одне на північному (два в траншеї № 1 і два на ділянці I)⁵. Повністю досліджена напівземлянка на ділянці I (рис. 5), яка загинула від пожежі. В плані вона майже квадратна; розміри її 3,5×3,6 м, глибина 1,5 м від сучасної поверхні. В кутку на лесовому підвищенні знаходилась глинобитна піч. Її тильна частина була вирізана в материковому лесі, склепіння завалилось. В нижній частині піч мала дерев'яну обшивку, від якої збереглися відбитки плах і стовпові ямки. В двох кутках житла виявлено залишки соснових стовпів висотою 35 см від долівки. Один з них повністю обуглений (в заглиблений частині гнилий), другий (за піччю) обгорів лише зверху. На місці стовпів, а також в двох інших кутках виявилися ямки діаметром 28—30 см при такій же глибині. В кутку за піччю вздовж стіни напівземлянки лежав кусок гнилої соснової деревини, а вздовж інших стін — кілька кусків обуглених дубових деревин. Судячи з ряду ознак, стіни напівземлянки закріплювалися в стовпах за допомогою пазів. В цьому переконує, насамперед, місцеположення стовпів впритул до материкових стін житла. За це ж промовляє й значна товщина стовпів та порівняно неглибокі ямки від них, а також порода дерева (сосна). Поряд з піччю в материковій стінці напівземлянки була вирізана ніша, яка призначалася, очевидно, для зберігання припасів⁶. На краю ніші лежали куски вузьких (7—9 см) обуглених дощок товщиною 1,2 см, виготовлених з дерева, подібного за структурою до вільхи (можливо, клепки з невеликої діжки чи цеберка). У другій стіні перед піччю знаходився вхід в житло, який дещо підвищувався назовні. В ньому виявлено залишки гесаних соснових дощок, кусок округлої соснової деревини і кілька зализних цвяхів. Очевидно, над цим похилим входом знаходилася прибудова, інакше дощова вода неминуче стікала б в житло.

На долівці напівземлянки лежав шар вугілля, а вище — сіра земля

⁵ Розкопками встановлено, що западина по краю городища відповідає місцеположенню напівземлянок.

⁶ Ніша за формуою нагадує піч, однак жодних слідів розведення вогню в ній не виявлено.

з попелом. В заповненні житла, крім численних уламків древньоруської кераміки і уламків кераміки раніших епох, зустрінуто наконечник залишної стріли (рис. 6, 5), понад десять уламків скляних браслетів, амфорку київського типу (рис. 6, 12), залишний ніж, кілька цвяхів та ключ від циліндричного замка. На долівці знаходилось три горщики з клеймами — два з них звичайні (рис. 6, 10), а один з вушком (рис. 6, 9). В долівці знайдено роздавлений скляний браслет.

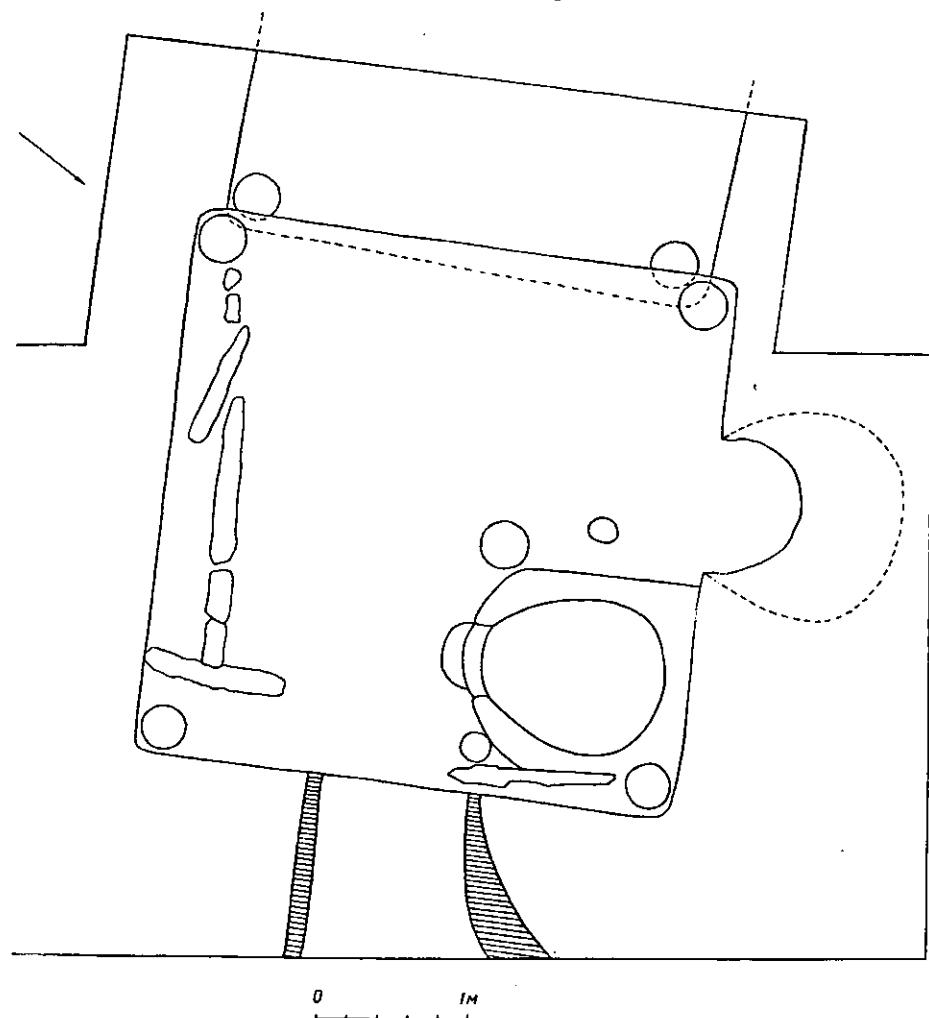

Рис. 5. План напівземлянок № 1 і № 2 на ділянці І.

Безпосередньо на захід від напівземлянки № 1 було відкрито напівземлянку № 2, розкопану лише частково (на ширину 1,2 м). При цьому виявилось, що напівземлянка № 1 частково перекривала останню: західна її стіна і смуга долівки на ширину 10—20 см знаходилися уже в заповненні житла № 2. Раніше за часом друга напівземлянка була глибша від першої на 20 см. Її стіни, судячи з таких же ямок від стовпів, як і в попередньому житлі, також закріплювались в пазах⁷.

⁷ Згадувана смуга по західному краю напівземлянки № 1, яка виходить на площе напівземлянки № 2, фактично знаходилась за межами першої — на ній лежали деревини західної стіни житла. Його було збудовано відразу ж або незабаром після залишення напівземлянки № 2, коли ще її контури, зокрема лінія східної стінки, були чіткими.

В напівземлянці № 2 жодних ознак пожежі не виявлено. Її нижня частина була заповнена материковим лесом, перемішаним з сірою землею. Вище залягала сіра земля з попелом, в якій зустрінуто багато древньоруських знахідок: численні уламки кераміки, близько десяти уламків скляних браслетів, скляна намистина, уламок скляної посудини, кілька залізних цвяхів, два уламки залізних обручеподібних пластинок, кістяна накладка від лука (довжиною 26,5 см і шириноро 0,7 см) та дві невеликі кістяні накладки невідомого призначення (рис. 6, 4, 6).

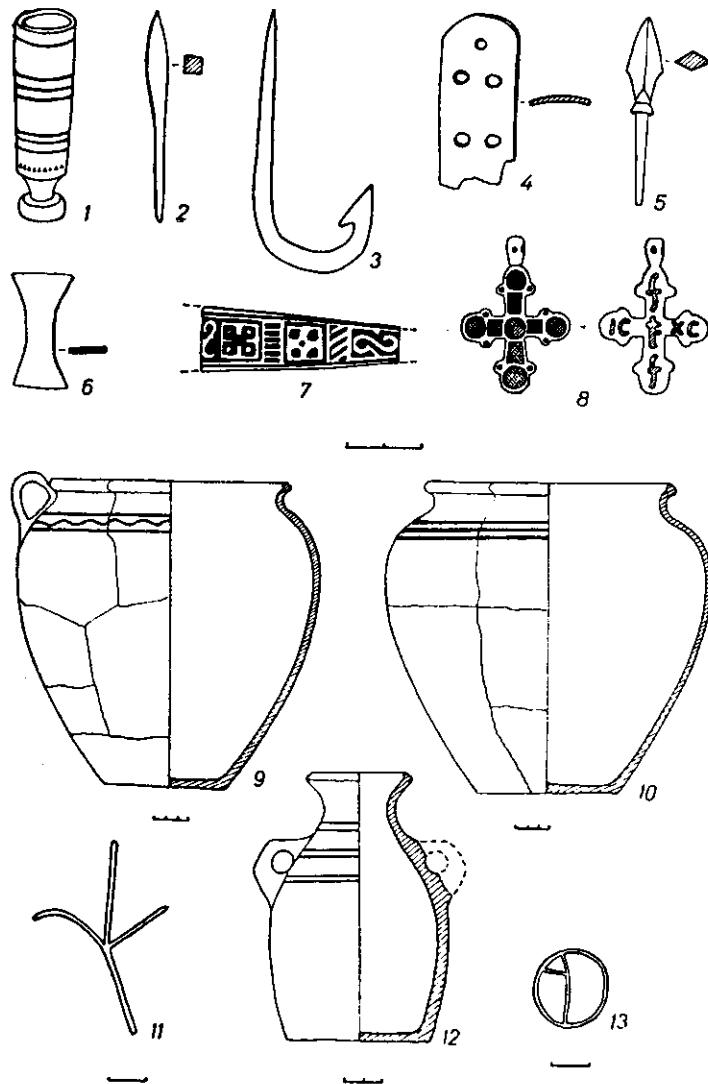

Рис. 6. Речі з Ходорівського городища.

Таким чином, розкопками на ділянці I встановлена наявність двох будівельних періодів. Очевидно, напівземлянка № 1 згоріла одночасно з укріпленнями.

Траншея № 1 перерізала одну напівземлянку біля південного краю городища, а другу — біля північного. Перша глибиною 1,55 м від сучасної поверхні розташована на відстані 5 м від краю городища. Траншея перерізала її протягом 4 м. В напівземлянці відкрито піч, вирізану в материкову лесі у вигляді ніші. В нижній частині житло було запов-

нене лесом з незначними гумусними вкрапленнями. Вище знаходився прошарок з кусків печини, скинутих у яму напівземлянки з боку площасти, а ще вище — два нашарування неоднорідної сірої землі з домішкою попелу⁸. В заповненні, крім поодиноких уламків кераміки ранньослав'янського часу і епохи бронзи, зустрінуто багато уламків древньоруської кераміки та скляні браслети. Один уламок браслета знайдено на долівці.

Напівземлянка на північному краю городища перерізана траншеєю № 1 протягом 2,6 м. Глибина її — 1,4—1,6 м від сучасної поверхні. На південній стіні внизу збереглися залишки облицювання з гнилих дубових деревин. Біля північної стіни знаходилось в долівці невелике заглиблennя — можливо, залишки господарської ями. Житло було заповнене в нижній частині сірою землею, перемішаною з жовтою глиною. Вище залягала темно-сіра земля з домішкою попелу й вугликів, а ще вище — чорна земля. В заповненні знаходилися уламки древньоруської кераміки, скляні браслети, бронзовий хрестик з червоною і зеленою емаллю (рис. 6, 8), а також поодинокі уламки кераміки раніших епох.

На площині між житлами культурний шар майже відсутній. Тут відразу під дерновим шаром з поодинокими знахідками дрібних уламків древньоруської кераміки залягає материк.

В траншеї № 2 на краю площасти в нижній частині культурного шару відкрито яму з дещо заглибленим в материк сильно обпаленим дном (рис. 3). Ширина ями внизу — 1 м, зверху — 1,4 м; глибина в країще збереженій частині — 0,6 м. На її дні знаходились залізні шлаки, дубове вугілля, попел і грудочки перепаленої глини. Яма, очевидно, була горном для виготовлення заліза і за стратиграфією раніша від укріплень городища. В той же час вона перерізає культурний шар з численними знахідками ранньослав'янського часу і засипана перемішаним ґрунтом того ж характеру, що й підсипка країв площасти. Слід вважати, що яма була тимчасово влаштована під час будівництва укріплень і засипана ще до їх закінчення.

Древньоруський керамічний матеріал, зустрінутий на городищі, типовий для XII — першої половини XIII ст. Лише незначна частина уламків горщиків з непрофільованими, просто зрізаними по верхньому краю вінцями відноситься, очевидно, до дещо ранішого часу (кінця XI ст.)⁹.

На городищі знайдено також уламки древньоруської полив'яної кераміки. На особливу увагу заслуговують неполив'яні посудини з краплями поливи, які потрапили на них випадково під час покриття поливою інших посудин або під час сушіння, коли вони використовувались як підставки під полив'яні. Крім того, знайдено уламок дна від звичайного горщика з поливою не лише на обох поверхнях, але й на зламі. Очевидно, цей уламок використовувався як підставка під час сушіння полив'яної кераміки, чи, може, на ньому перевірялась якість поливи. Плями, подібні до «проби» поливи, зустрінуті й на інших уламках. Отже, можна вважати, що на городищі існувало виробництво полив'яної кераміки.

З скляних виробів виявлено близько 60 уламків браслетів і чотири намистини. З залізних — два ножі, рибальський гачок (рис. 6, 3), уламок вудил, дужку від відра, згадуваний вище ключ замка і два наконечника стріл (рис. 6, 2, 5). До цікавих речей належить уламок

⁸ Скинута в напівземлянку ліч, напевно, була розібрана в зв'язку з заміною на нову. Отже, після залишення напівземлянки життя на городищі тривало. Це житло, очевидно, належить до одного будівельного періоду з напівземлянкою № 2 на ділянці I.

⁹ В заповненні напівземлянок і в культурному шарі ці уламки зустрічалися разом з основним керамічним матеріалом.

бронзового браслета з заглибленим геометричним орнаментом (рис. 6, 7) та кістяний футляр для голок (рис. 6, 1).

Матеріали дослідження свідчать про те, що городище існувало в XII — першій половині XIII ст. і загинуло від пожежі, очевидно, під час татаро-монгольської навали. Можливо, що воно виникло ще в кінці XI ст.

Городище входило до складу оборонної лінії Середнього Подніпров'я, яка мала захищати південноруські землі від набігів половців, зокрема, від їх просування, в разі вторгнення, з Переяславщини на Київщину і навпаки. Вона була збудована з ініціативи державної влади і остаточно склалася, очевидно, в кінці XI — на початку XII ст., коли південноруські князі на чолі з переяславським князем Володимиром Мономахом і київським князем Святополком почали спільну боротьбу проти спустошливих набігів половців. Однак Ходорівське городище, як і сусідній йому городища цієї оборонної лінії (Щучинське, Іван-Гора)¹⁰, не було лише фортецею. Воно мало й господарсько-виробниче призначення, являючи собою разом з посадом військово-феодальне поселення з власним господарством і внутрішнім розподілом праці.

Безсумнівно, що городище є попередником сучасного с. Ходорів, так само як Щучинка бере початок від літописного городища Чючина, а назва с. Іван-Гори залишилась від городища Івана. В назві Ходорів слід вбачати ім'я якогось боярина-воєначальника Ходора — засновника чи управителя фортеці¹¹.

М. П. КУЧЕРА

ХОДОРОВСКОЕ ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ

Р е з у м е

Городище расположено в 15 км южнее Ржищева у с. Ходоров на мысу правого берега Днепра. Разведывательными раскопками 1962 г. установлено, что при постройке городища покатые края мыса были подсыпаны грунтом и укреплены с внешней стороны деревом. В разных местах по периметру площадки открыты остатки сплошного ряда сгоревших наземных сооружений — очевидно, хозяйственно-оборонительных клетей, с внутренней стороны перед которыми располагались в ряд полуzemляночные жилища. Из обнаруженных четырех полуземянок одна раскрыта полностью: она перекрывала более раннюю полуземянку и погибла в пожаре. Засыпка жилищ насыщена керамикой и различными изделиями из металла, стекла и кости. Датируется городище XII — первой половиной XIII вв. Оно было военно-феодальным поселением, входившим в состав Среднеднепровской оборонительной линии по защите Южной Руси от набегов половцев.

¹⁰ В. И. Довженок, Літописний Чучин, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 119—125; В. К. Гончаров, Древньоруське городище Іван-Гора, там же, стор. 126—130.

¹¹ Від власних імен — боярських та князівських — походять назви більшості древньоруських населених пунктів Середнього Подніпров'я, згадуваних у літописі: Василів, Саків, Святополч, Чючин (очевидно, тюрське ім'я), Іван і т. д.

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ

В. І. БІДЗІЛЯ

СКАРБ БРОНЗОВИХ БРАСЛЕТІВ ІЗ ЗАКАРПАТТЯ

В 1923 р. в с. Клячаново, Мукачівського району, Закарпатської області, на горі Обуч виноградарем Іштваном Чомаром був випадково відкритий скарб бронзових браслетів (рис. 1). Вони виявлені на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в жовтому материковому лесі, де лежали один на одному. Інших речей поблизу знайдено не було.

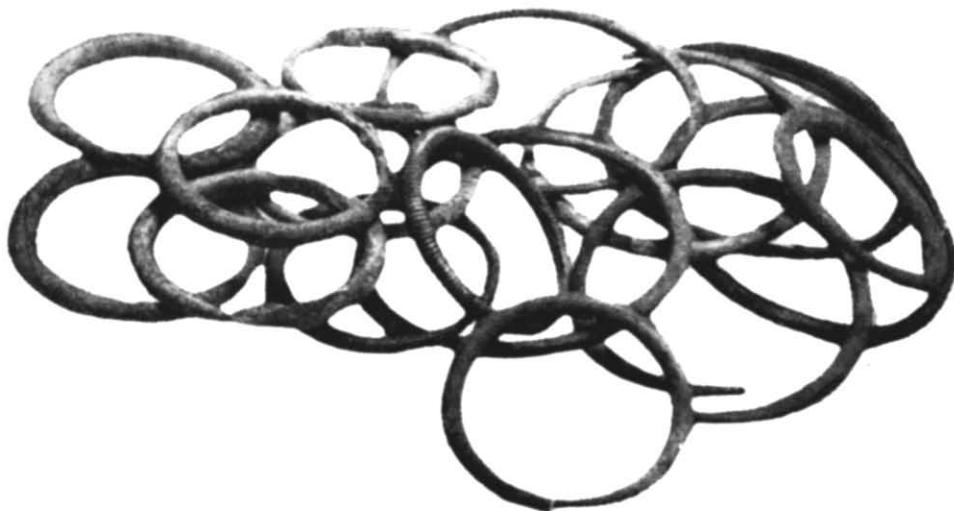

Рис. 1. Скарб бронзових браслетів.

Скарб складається з шести ножних і чотирнадцяти ручних браслетів¹. Збереженість їх добра. Браслети покриті тонким рівним шаром окису бронзи, що запобігало їх дальшому руйнуванню. На зовнішній поверхні деяких браслетів помітні сліди від дотику іншого браслета, в цих місцях окис більш інтенсивний. Проте ці незначні дефекти не пускають зовнішнього вигляду й орнаментальних мотивів браслетів.

Ножні браслети дуже сталого, витриманого типу, мають форму кола із середнім діаметром 11,5 см (рис. 2, 1). Кінці їх сплющені і загострені, трохи заходять один за один. Джгут браслета в середній частині трохи потовщений. Браслети виготовлені технікою ліття

¹ В 1962 р. автору було передано шість браслетів скарбу, а в 1964 р.— ще дванадцять. За свідченням І. Чомара, два ручних браслети, прикрашені поперечними насічками, ним утрачено.

з наступною проковкою всього джгута. Сліди проковки особливо виразні на тонких кінцях. В перетині джгути браслетів мають не цілком чітко виражену прямокутну форму.

Ручні браслети мають досить масивний джгут круглої в перекрой форми, який поступово тоншає до кінців. Останні закінчуються рівним поперечним зрізом і майже впритул підходять один до одного (рис. 2, 2—5). Середній діаметр браслетів — 7,5 см. Будучи в цілому однотипними, за характером орнаменту вони поділяються на такі групи²:

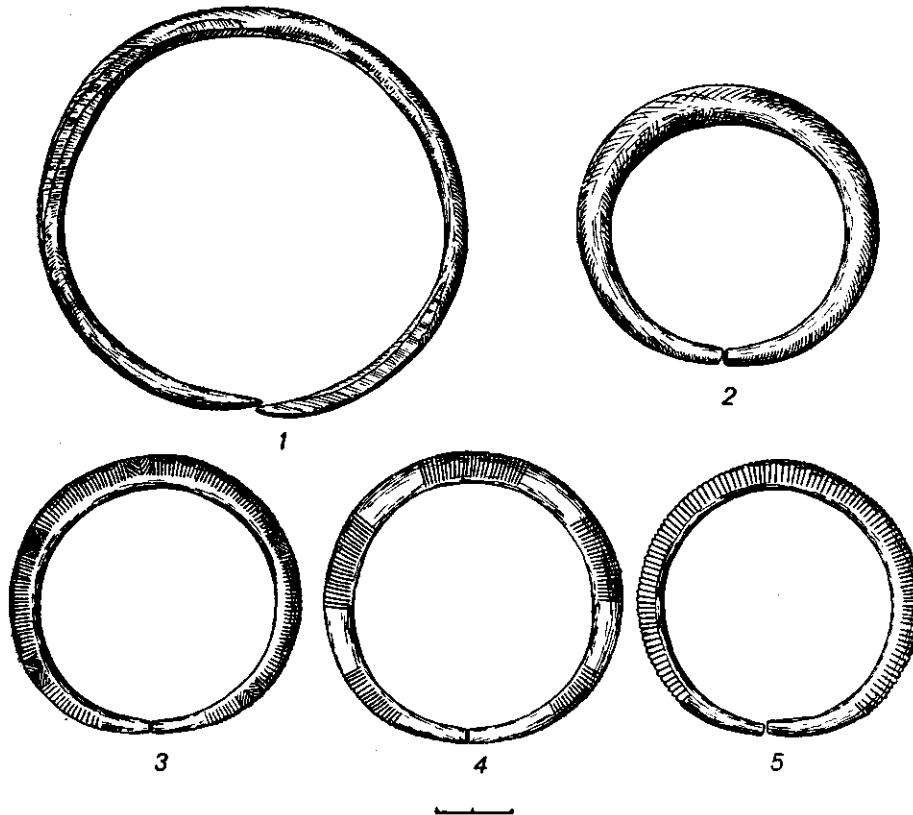

Рис. 2. Основні типи браслетів.

1. Чотири браслети з гладкою поверхнею без слідів орнаменту з щільно примикаючими один до одного кінцями. Три з них абсолютно співпадають між собою і, очевидно, виготовлені в одній ливарній формі. Четвертий відрізняється більш масивним джгутом (рис. 2, 2).

2. Чотири браслети прикрашені поперечними заглибленими насічками (рис. 2, 5). Два з них мають між насічками по чотири гладких поля шириною по 2 см кожне (рис. 2, 4). На двох інших браслетах насічки густіші й менш заглиблени, між ними розміщено шість гладких полів шириною по 1 см. Останні два браслети відзначаються більш старанним виготовленням. В усіх чотирьох — кінці не орнаментовані.

3. Два браслети густо покриті заглибленими поперечними лініями, між якими симетрично розміщено шість полів. Кожне поле прикрашено рельєфним ялинковим орнаментом поперек джгута (рис. 2, 3).

4. Два браслети аналогічні вищеописаним, але прикрашені суцільними і досить грубими поперечними заглибинами, що покривають ззовні весь джгут, за винятком самих кінців (рис. 2, 5).

² В типологію не включені два утрачених браслети.

Клячанівський скарб в типологічному відношенні слід віднести до значно поширеніших семиградських браслетів доби пізньої бронзи. На території Закарпатської України подібні знахідки зустрічаються часто. К. В. Бернякович у зведеній праці, присвяченій знахідкам доби пізньої бронзи в Закарпатті, відносить аналогічні браслети до самого кінця епохи бронзи³.

Таким же часом датується і скарб з аналогічними браслетами, що походять з с. Білки⁴. Спільність форм і орнаментальних мотивів, які до деталей співпадають з названими аналогіями, дозволяють віднести Клячанівський скарб також до кінця доби бронзи.

В. И. БИДЗИЛЯ

КЛАД БРОНЗОВЫХ БРАСЛЕТОВ ИЗ ЗАКАРПАТЬЯ

Резюме

В 1923 г. при земляных работах у с. Клячаново, Мукачевского района, Закарпатской области, было найдено 20 бронзовых браслетов. Из них шесть ножных и четырнадцать ручных. Ножные браслеты гладкостенные, а ручные украшены поперечным рифлением и елочным орнаментом.

В типологическом отношении все браслеты относятся к семиградским типам эпохи поздней бронзы.

³ K. Bergjakovic, Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR), SIA, VIII—2, 1960, стор. 325—392.

⁴ Ф. М. Потушняк, Бронзовый скарб з с. Білки, Археология, т. IX, К., 1954, стор. 142—144.

С. І. ПЕНЯК

ЗНАХІДКА ПРИКРАС ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

В червні 1960 р. під час глибокої оранки трактором пасовиська біля с. Колодне, Іршавського району, Закарпатської області, було знайдено бронзовий скарб, з якого в Закарпатський державний краєзнавчий музей передано 16 бронзових браслетів і уламок ліпної посудини.

Всі браслети мають діаметр в середньому 7—8 см, виконані з округлих або овальних в перетині бронзових джгутів, орнаментовані зовні поперечними нарізами і покриті однаковою зеленою патиною.

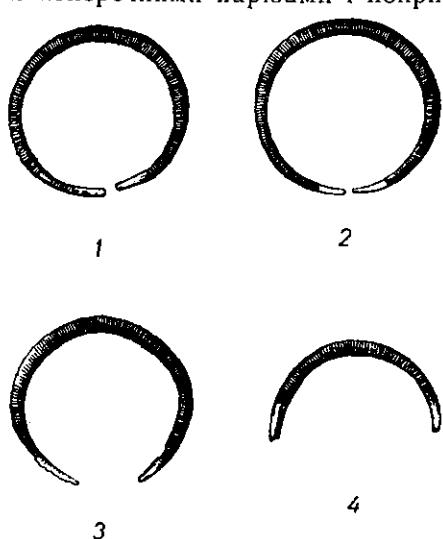

Рис. 1. Типи браслетів.

За формою неорнаментованих кінців та відстанню між ними браслети можуть бути поділені на чотири типи.

Браслети першого типу представлені трьома екземплярами, виготовленими з округлого джгута. Їх кінці звужені, рівнозрізані, наблизені один до одного (рис. 1, 1). Вага браслетів — 40—55 г.

Браслети другого типу представлені чотирма екземплярами, що мають загострені і зближені між собою кінці (рис. 1, 2). Вага браслетів — 35—47 г.

До третього типу належить п'ять браслетів з загостреними, не зближеними між собою кінцями (рис. 1, 3). На трьох з них один кінець відламаний, на двох — відламані обидва кінці. Вага браслетів — 25—35 г.

Один браслет з обламаними кінцями являє собою виробничий брак. При його відливанні формочка не заповнилася повністю металом, внаслідок чого одна частина браслета в перетині плоска. Поверхня браслета не орнаментована.

Четвертий тип представлений чотирма браслетами з загостреними, широко розставленими кінцями, завдяки чому браслети мають форму півкола (рис. 1, 4). На всіх браслетах цього типу один чи обидва кінці відламані. Один браслет зсередини скісно зрізаний, через що він має в перетині півовальну форму. Вага браслетів — 14—25 г.

Уламок стінки ліпної посудини з сірою зовнішньою і внутрішньою поверхнями виготовлений із глини з дрібнозернистими мінеральними домішками чорного кольору. Форму посудини визначити неможливо.

Браслети, аналогічні розглядуваним, відомі на Закарпатті в кількох місцях зі скарбів або окремих знахідок. Перший, другий і третій типи знайдені в селах Бодолово та Беня, Берегівського району, Обава, Свалявського району, Діброва, Тячівського району, та ін. Браслети четвертого типу виявлені в с. Лази, Волівецького району, і в с. Черте ж, Ужгородського району¹.

Браслети з сіл Обава та Діброва, аналогічні першому типу, опубліковані К. Берняковичем. Появу їх він відносить до другої половини доби середньої бронзи. Особливого поширення вони набули у вік пізньої бронзи².

На території Західного Поділля один подібний браслет був знайдений у с. Підвисока, другий входив до скарбу з с. Грушка (обидва Івано-Франківської області). К. Журовський датує останній п'ятим періодом бронзової доби і вказує для нього ряд аналогій з території Чехословаччини і Угорщини, зараховуючи і його до браслетів лужицької культури³.

Неорнаментовані браслети, аналогічні браслетам четвертого типу, відомі зі скарбу з с. Кам'янки, Івано-Франківської області. Цей скарб на основі квадратних в перетині браслетів відноситься до самого кінця доби бронзи⁴.

Виходячи з наведених аналогій, скарб із с. Колодне слід датувати приблизно IX—VIII ст. до н. е.

С. И. ПЕНЯК

НАХОДКА УКРАШЕНИЙ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

Резюме

При случайных земляных работах у с. Колодное, Закарпатской области, обнаружен клад бронзовых браслетов IX—VIII вв. до н. э.

¹ Фонди Закарпатського державного краєзнавчого музею.

² В е г н а к о в и c K., Hromadne nalezy z doby bronzovej z uzemia na pravom brehu hornjej Tisy, Studijne zvesti AUSAU, с. 4, Nitra, 1961, стор. 24.

³ Z u g r o w s k y K., Zabytki brasowe z miodszej epoki brazu i wcze snego okresu zelaza z dorzecza gornego Dniestru, Przeglad archeologiczny, VIII, 2, Poznan, 1949, стор. 192.

⁴ Т а м же, стор. 191.

Г. Ю. ХРАБАН

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ УМАНЩИНІ

За останні роки на Уманщині автором відкрито 16 ранньослов'янських пам'яток (рис. 1). Хоч залишки жителі поки що виявлено тільки в семи пунктах, всі вони, напевно, являють собою залишки поселень і за орнаментацією посуду аналогічні пам'яткам типу Пеньківки¹. Якщо

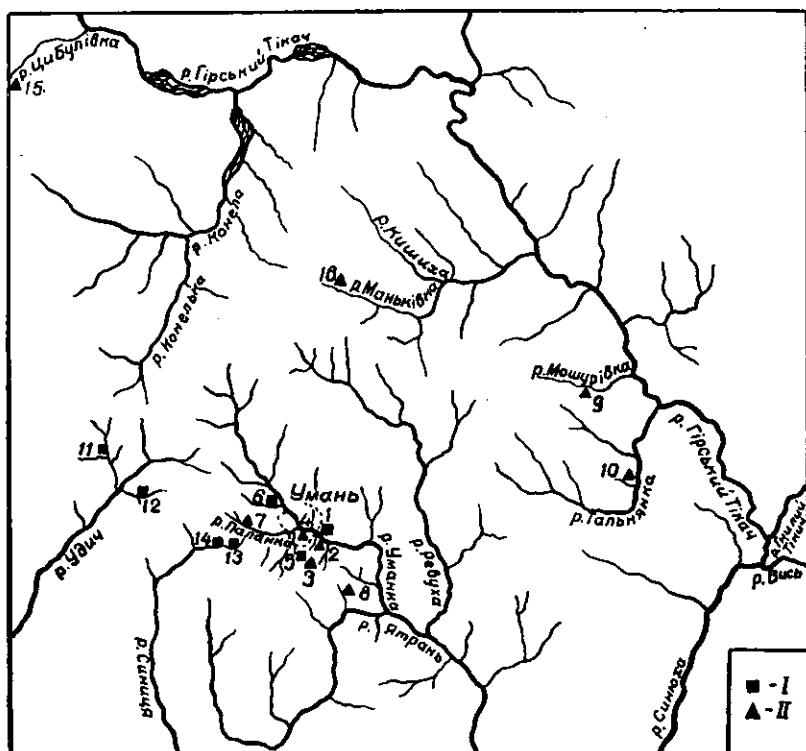

Рис. 1. Схема пам'яток другої половини I тисячоліття н. е.

I — поселення типу Пеньківки; II — окремі уламки кераміки типу Пеньківки; 1 — Піківець; 2—6 — Умань; 7 — Паланка; 8 — Собківка; 9 — Мошурів; 10 — Майданецьке; 11 — Талаалайвка; 12 — Орадівка; 13, 14 — Синиця; 15 — Цибулів; 16 — Дзенгелівка.

останні належать уличам, які переселилися згодом на землі між П. Бугом і Дністром, то наші знахідки є свідченням перебування їх і на Уманщині. Зазначимо, що відомостей про ранньослов'янські пам'ятки в цьому районі в літературі досі не було.

¹ Д. Т. Березовець, Поселение уличей на р. Тясмине, МИА, № 108, М., 1963, стор. 170, рис. 14, стор. 175, рис. 15.

Подаємо короткий опис пам'яток, виявлених нами на крайньому заході Черкаської області².

Уманський район

1. Піківець³. Поселення розташоване на схід від м. Умані, на лівому березі р. Уманки, в районі Гонтового яру (між с. Піківець і автострадою Київ—Одеса) (рис. 2). Гонтів яр завдовжки близько 300 м, безводний. В XIX і на початку XX ст. навколо нього ріс дубовий ліс, а на заплаві — чагарники⁴.

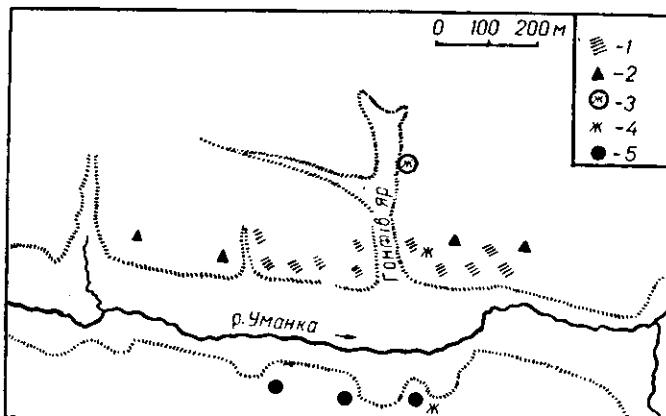

Рис. 2. Схематичний план поселення Піківець.

1 — житло; 2 — окремі уламки кераміки типу Пеньківки; 3 — велике скопчення залізного шлаку; 4 — окремі шматки залізного шлаку; 5 — пункт Умань № 2.

В 1956 р. піківецький колгоспник Г. С. Бурлака передав до Уманського краєзнавчого музею з району Гонтового яру уламки посуду з хвилястим орнаментом та залізний серп (рис. 3). Десять цьому місці в свій час було знайдено «варязький» меч та енколпіон⁵.

Розвідками автора було встановлено, що на схід і на захід від яру понад берегом р. Уманки є залишки поселення типу Пеньківки.

На схід від цього ж яру, крім того, трапляються в невеликій кількості уламки гончарного черняхівського посуду і амфор. Проте слідів черняхівських жител не виявлено, а найближчі черняхівські поселення (Умань, Піківець, Гереженівка) розташовані на відстані 3 км.

На захід від яру трапляються уламки чорноліського посуду, а понад автострадою виявлено поселення чорноліської культури.

На поверхні поселення типу Пеньківки протягом понад 660 м помітні скопчення уламків посуду та каміння, тобто залишки жител. Виявлено їх близько 13.

Ранньослов'янська кераміка на

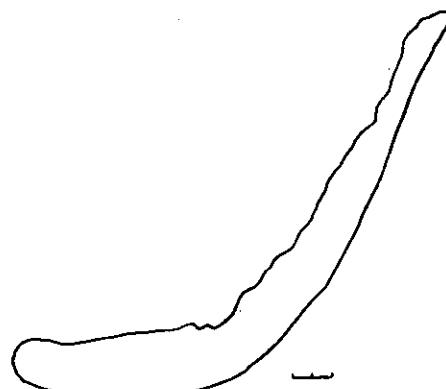

Рис. 3. Залізний серп з поселення Піківець.

² Щоденники автора з відомостями про розвідки в районі пам'яток 1960—1964 рр. Зберігаються в науковому архіві ІА АН УРСР.

³ Нумерація пам'яток подається відповідно до карти (рис. 1).

⁴ На північ від яру на відстані близько 0,8 км знаходиться Білогрудівський ліс, де була виявлена білогрудівська культура.

⁵ П. Курінний, Білогрудівські кам'яні стели, Записки ВУАК, т. I, К., 1930, стор. 193.

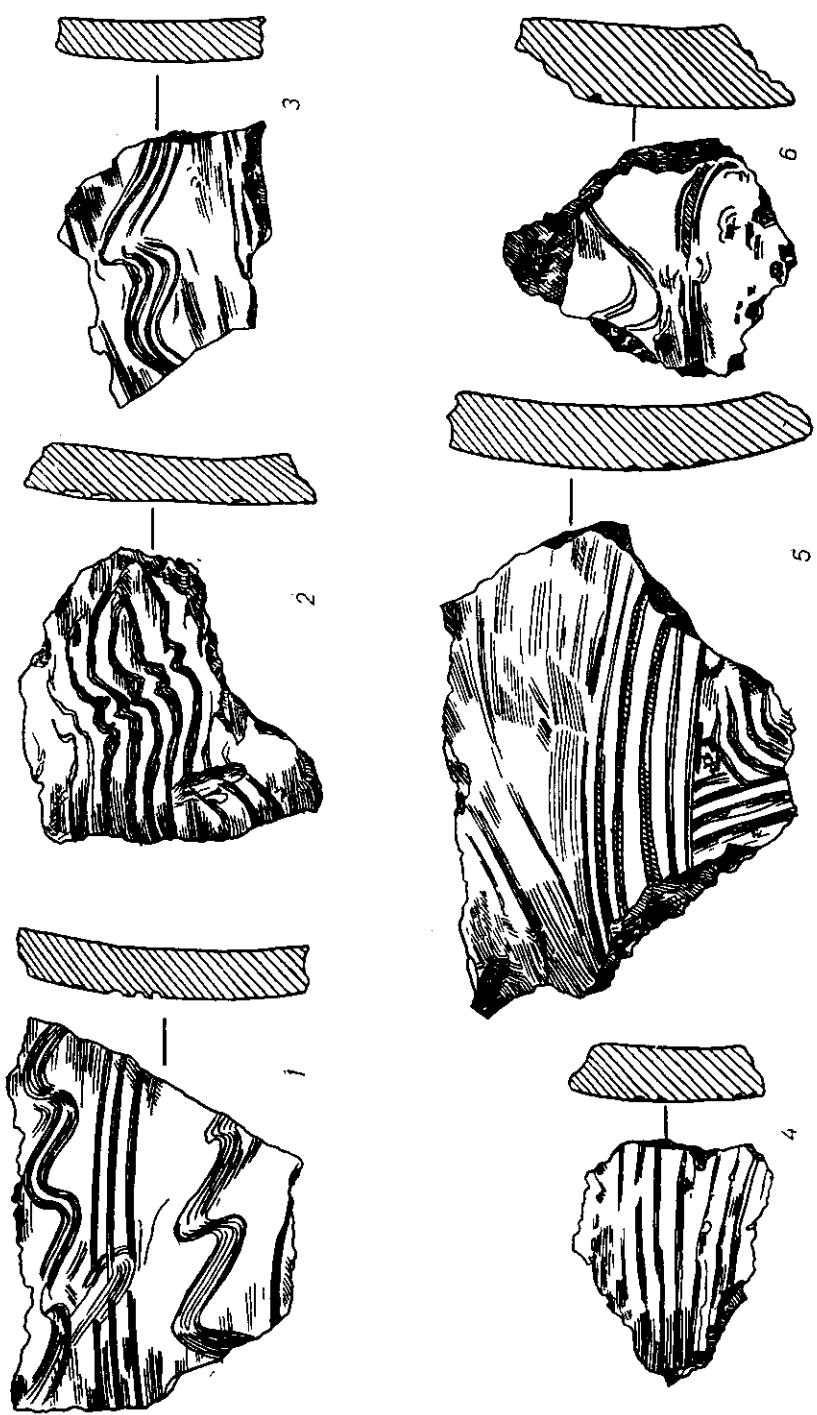

Рис. 4. Кераміка з поселення Пікітівці.
1 — гончарна; 2—6 — ліпна.

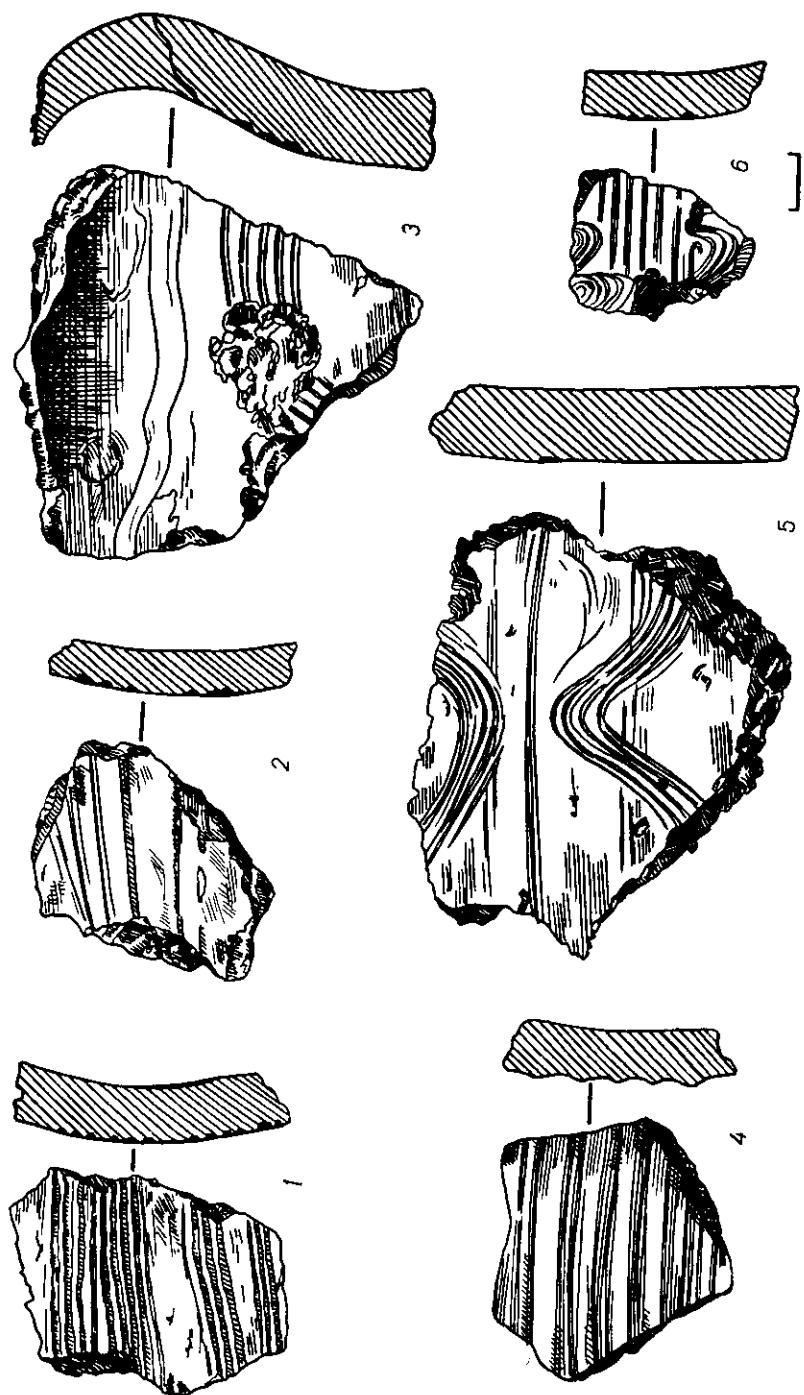

Рис. 5. Кераміка з поселення Піківець.
1—3, 6 — плині; 4, 5 — гончарна.

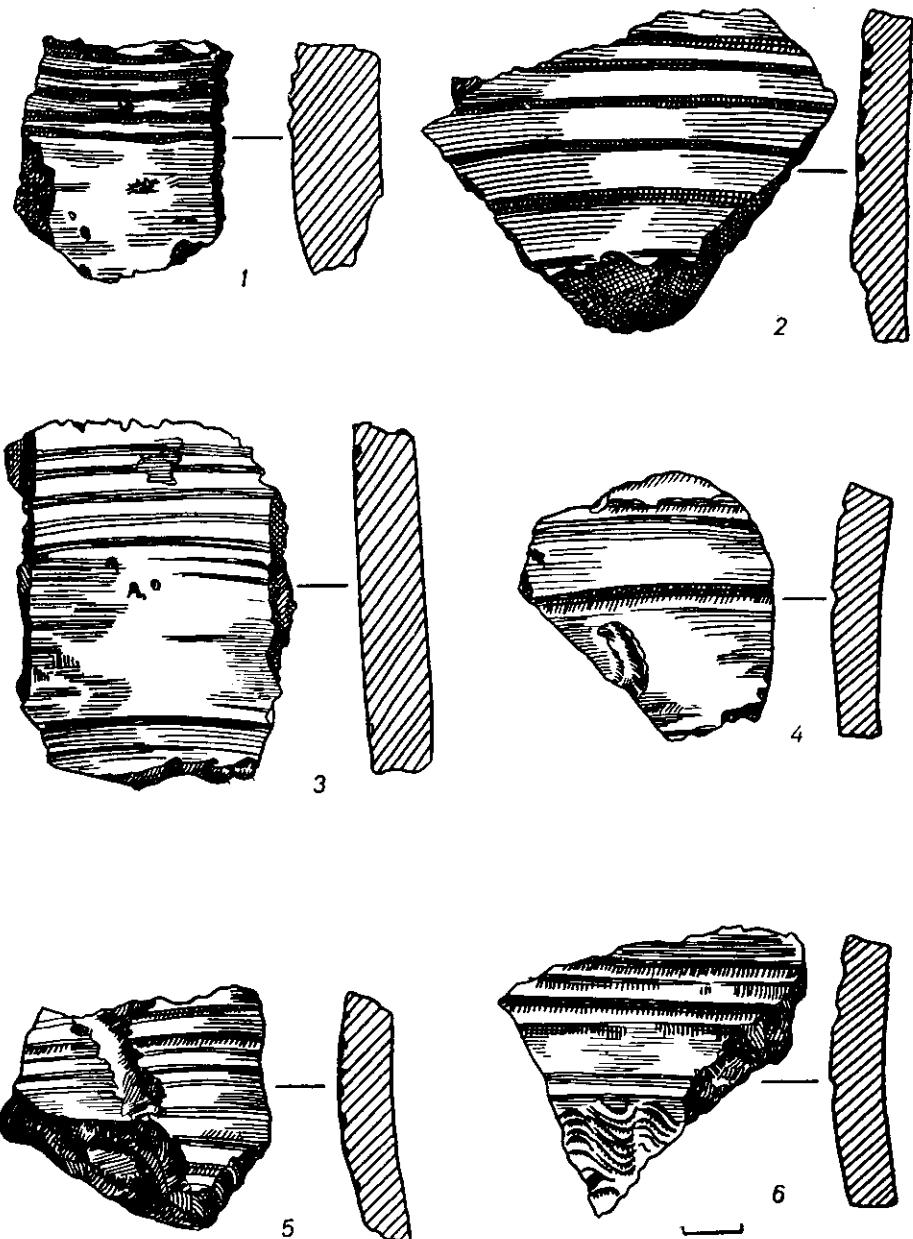

Рис. 6. Кераміка з поселення Піківець.
1, 3 — ліпна; 2, 4—6 — гончарна.

поселенні Піківець двох типів — ліпна і виготовлена на примітивному гончарному крузі, але уламки гончарного посуду здебільшого нелегко відрізняти від ліпних. За складом тіста весь посуд поділяється на дві основні групи: посуд з домішками в глині дрібного піску і посуд з домішками камінців чи жорстви.

Перший має ясно-сіруватий колір, іноді зі слабо-рожевим відтінком. Поверхня його загладжена, випал міцний. Майже всі гончарні уламки цього посуду орнаментовані горизонтальними (рис. 4, 1; 5, 4; 6, 2—5) та хвилястими (рис. 6, 6) борозенками.

Посуд з крупними домішками в глині можна поділити на чотири підгрупи: а) з великою кількістю жорстви; випал його неміцний, черепки легко кришаться; б) з такими ж домішками, але доброго випалу; в) з домішками шамоту і г) з домішками камінців і, напевно, болотної залізної руди.

Уламки з крупними домішками належать здебільшого ліпному посуду, але є й уламки гончарного, що нелегко відрізняється від ліпного. Частина уламків має багато золотистої слюди.

Зовнішня поверхня цього посуду пригладжена, бугриста, шорстка, зрідка мазкувата; ангоб змивається. Колір поверхні — червоний, червонувато-бурий і брудно-сірий. Внутрішня поверхня нерідко буває темно-сірою або чорною.

Більшість уламків посуду другої групи не мають орнаменту. Коли ж він є, то складається з кількох рядів хвилястих чи лінійноборозенчастих стрічок. На ліпному посуді орнамент нанесено недбало (рис. 4, 2—6; 5, 1—3; 7, 2, 3). Один уламок був прикрашений овальними ямками, нанесеними по зрізу вінець кінцем палички (рис. 7, 1). Гончарний посуд прикрашався більш ретельно (рис. 5, 5; 6, 1).

Підйомний матеріал не дав поки що змоги встановити форми посуду. Є днища, товщина яких доходить до 32 мм. У багатьох горщиків стінки утворюють з днищем тупий кут (рис. 8, 4, 6, 7). Зустрічаються уламки зовсім прямих вінців (рис. 8, 1, 3), які здебільшого відгинуті назовні (рис. 8, 2, 5).

На місцях жител зрідка трапляються шматки залізного шлаку. Особливо його багато на східному березі верхів'я Гонтового яру (слід сиродутної печі). Однак у зв'язку з тим, що на поселенні є уламки черняхівської кераміки, поки що важко говорити, до якого часу відноситься цей шлак.

2. Умань. На протилежному березі р. Уманки напроти Гонтового яру в 1960 р. на полі також знайдено уламки глиняного посуду типу Пеньківки.

Заплава тут має ширину не більше 10 м, а в деяких місцях звужується до 5 м, надзаплавна тераса висока, з виходами граніту. На від-

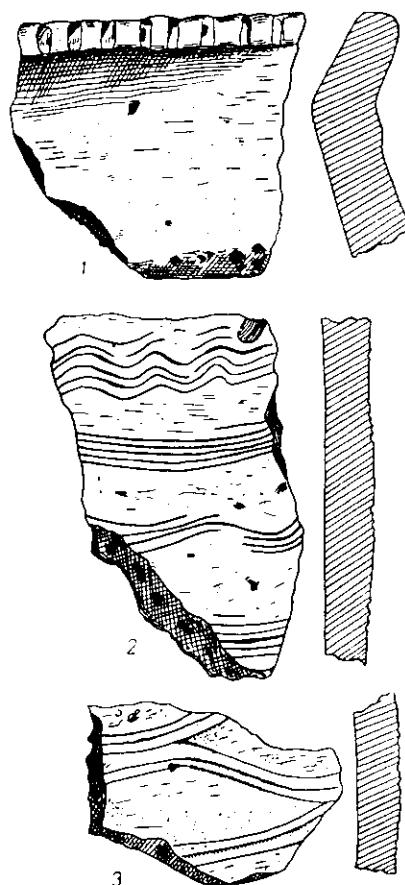

Рис. 7. Ліпна кераміка з поселення Піківець.

стані понад 300 м по течії річки від цього місця над широкою заболоченою долиною на мисі, утвореному при впадінні в річку струмка і на захід від нього в бік Умані є залишки чималого поселення з ліпною керамікою того ж типу. Серед уламків трапляються черепки з хвилястим орнаментом (рис. 9, 2; 10, 5), защипами по краю вінець або невеличкими ямками, зробленими кінцем палички. Знайдено також шматки заливного шлаку. Слідів жител на поверхні землі не видно. Трохи вище над лівим берегом струмка — залишки поселення білогрудівської культури.

3. Умань. На відстані близько 2 км від р. Уманки, на досить високому лівому березі згаданого вище струмка, на території старого саду колишньої уманської артілі «Зірка» в 1963 р. виявлено сліди стародавнього житла з неорнаментованими уламками ліпного посуду, ана-

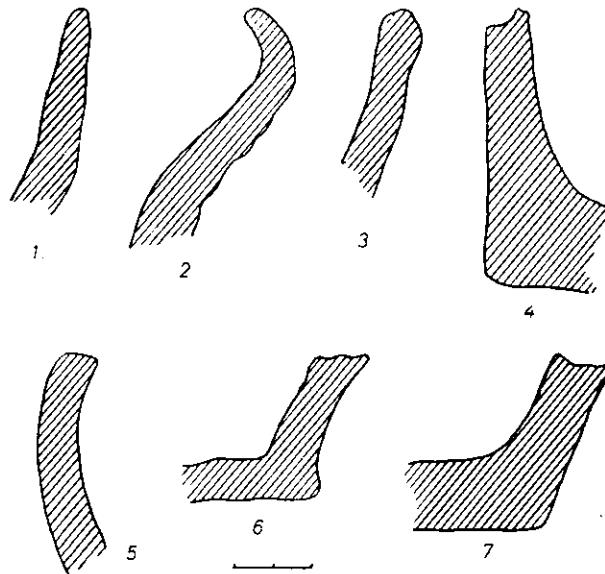

Рис. 8. Кераміка.
1—4, 6, 7 — Піківець; 5 — Синиця.

логічного до знахідок на поселенні Піківець, яке розташоване на відстані близько 2 км на північний схід. Тут же в саду зрідка траплялися шматки заливного шлаку і поодинокі уламки трипільської кераміки.

5. Умань. За південною околицею Звенигородського передмістя, при впадінні струмка Котломийки в р. Паланку, на відстані 250 м від автостради Київ—Одеса в 1960 та 1963 рр. виявлено залишки трьох жител з ліпним посудом типу Піківець (два уламки прикрашені: один лінійним гребінцевим орнаментом, другий — зигзаговидним, аналогічним орнаменту на знахідках на горі Киселівці⁶) та уламки червоноглиняних амфор. Тут же знайдено невиразні рештки, очевидно, чорноліської культури.

6. Умань. За північно-західною околицею Івангородського передмістя, на території «Зеленого господарства» комунгоспу, на лівому березі струмка Погрибний при впадінні його в р. Уманку (тепер верхів'я Осташівського ставу), на мисі понад широкою заболоченою заплавою в 1960 та 1963 рр. виявлено три скupчення ліпного неорнаментованого посуду, подібного до знайденого на поселенні біля с. Піківець, та каміння. Вище по берегу струмка — сліди білогрудівського поселення.

8. Собківка. Село розташоване у верхів'ї струмка Собківки.

⁶ А. М. Шовкопляс, Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве, МИА, № 108, рис. 4, 8, 17.

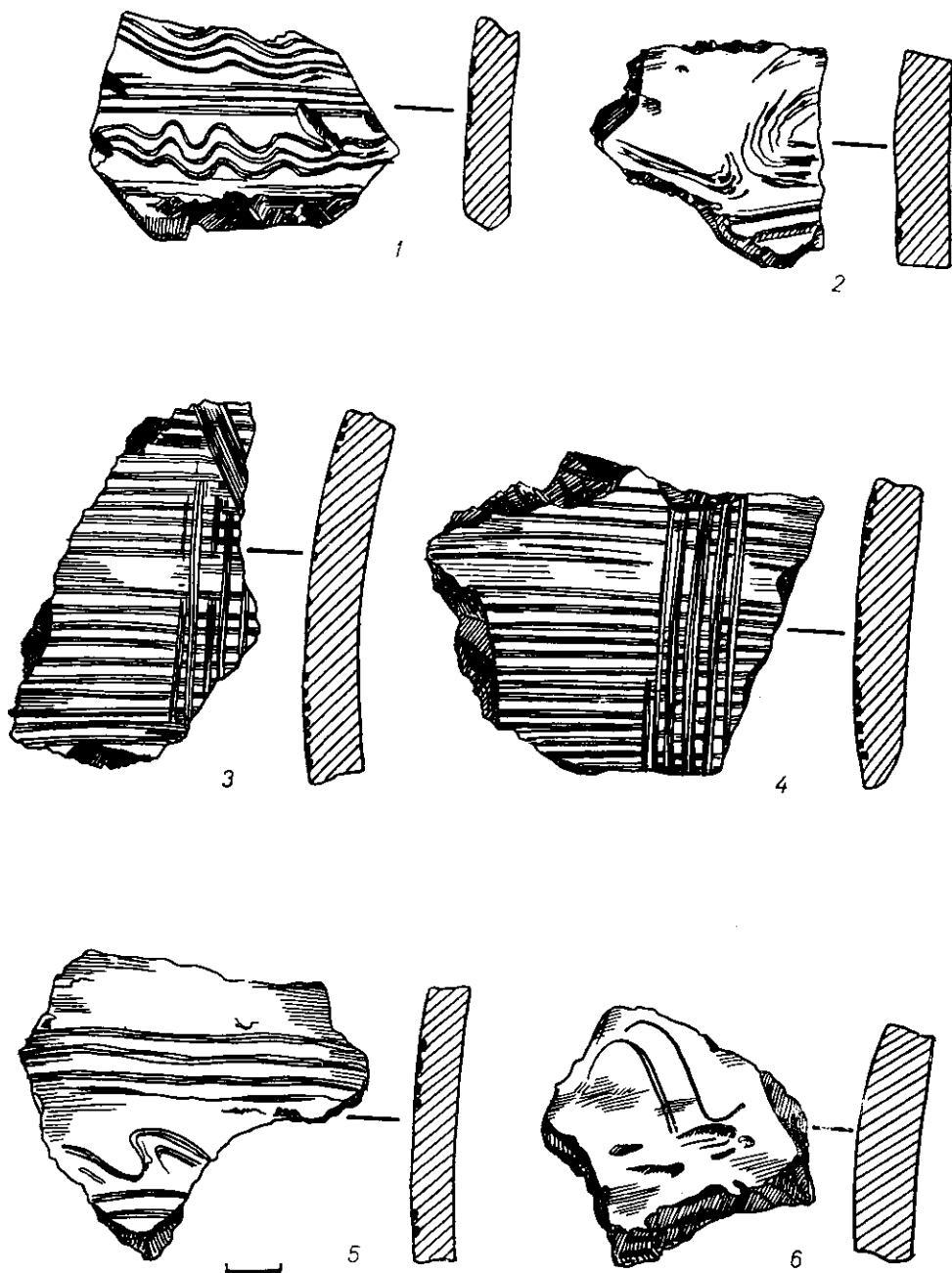

Рис. 9. Кераміка.

Гончарна: 1, 3, 4 — Синиця; ліпна: 2 — Умань, 5 — Піківець, 6 — Собківка.

Нижче греблі, якою йде дорога до південноого кутка села, на городах лівого низинного берега струмка в 1961 р. знайдено небагато уламків ліпного посуду. На одному з них дворядний хвилястий орнамент (рис. 9, 6). Уламок світло-сірого кольору, в глині домішки дрібного піску, випал міцний. Зовнішня поверхня загладжена, але шорсткість від піску відчувається. Внутрішня поверхня з вм'ятинами чорного кольору.

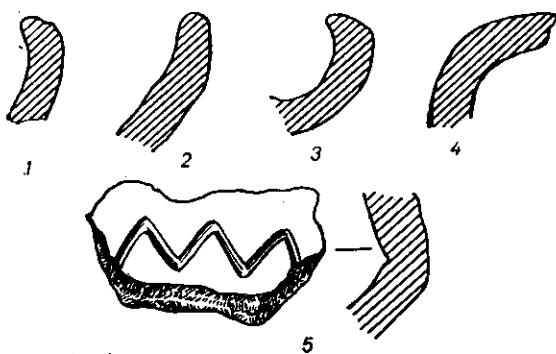

Рис. 10. Кераміка.
1—4 — Синиця; 5 — Умань.

На протилежному березі на городах траплялися шматки залізного шлаку. Однак він може бути залишками залізоробного виробництва черняхівців, оскільки шлак у великій кількості знайдено на двох поселеннях черняхівської культури біля цього ж села.

9. М о ш у р і в. В 1959 р. краєзнавець А. І. Заболоцький здав до фондів Уманського краєзнавчого музею (фонд № 5538, 5539) два уламки ліпного червонуватого посуду з хвилястим і лінійним орнаментом (рис. 11, 1), знайдені ним на городищі XVII ст. в центрі с. Мошурова.

В 1962 р. на місці знахідки автором проведено розвідки. Лише зрідка траплялися тут уламки ліпного посуду темно-сірого кольору без орнаменту (нагадують уламки з поселення Піківець).

11. Т а л а л а і в к а. Сліди житла виявлено в 1962 р. в центрі села на городах, нижче садиби новозбудованого приміщення школи, на місці правого берега струмка Білого при впадінні в нього іншого струмка. Серед скupчення каміння і уламків ліпного посуду трапився один уламок темно-сіруватого кольору з п'ятьма лінійними борозенками. У тісті багато камінців, випал міцний. На уламках нижніх частин посудин стінки біля днищ піднімаються вгору під невеликим тупим кутом.

12. О р а д і в к а. Північно-східна околиця с. Ягубця відокремлюється від полів с. Орадівки невеликим струмком, який впадає в р. Удич. На відстані близько 1,5 км від гирла цей струмок круто повертає на схід. На західному березі утвореного мису в 1962 р. виявлено сліди двох жител (поле с. Орадівки). Уламки ліпного посуду не орнаментовані. За складом тіста і кольору нагадують кераміку з поселення Піківець. Тут же траплялися шматки залізного шлаку.

13. С и н и ц я. На пологому правому березі східного відгалуження верхів'їв р. Синиці, над неширокою заболоченою заплавою, на відстані 100 м від берега в 1964 р. виявлено чотири скupчення каміння та уламків посуду, здебільшого ліпного, зрідка гончарного (виготовленого на повільньому кругі). На одному з гончарних уламків сірого кольору (глина з домішками дрібного піску) є орнамент з двох стрічок хвилястих борозенок і трирядною лінійною стрічкою поміж ними (рис. 9, 1). В глиняному тісті інших уламків багато золотистої слюди, домішок жорсткі. Край вінець злегка відігнуто назовні (рис. 10, 1, 2). Стінки з днищами утворюють невеликий тупий кут. Один уламок стінки відстав по «шву», що дає уявлення про техніку виготовлення посудини.

Вище на плато, на полі, сліди жител трипільського поселення.

14. Синиця. На відстані 0,7 км від попереднього поселення, на мисі поміж двома балками (з яких одна заболочена) правого берега верхів'їв р. Синиці, біля приміщення птахоферми, за 250 м від берега в 1964 р. виявлено сліди кількох жител зі скупченням каміння і уламків

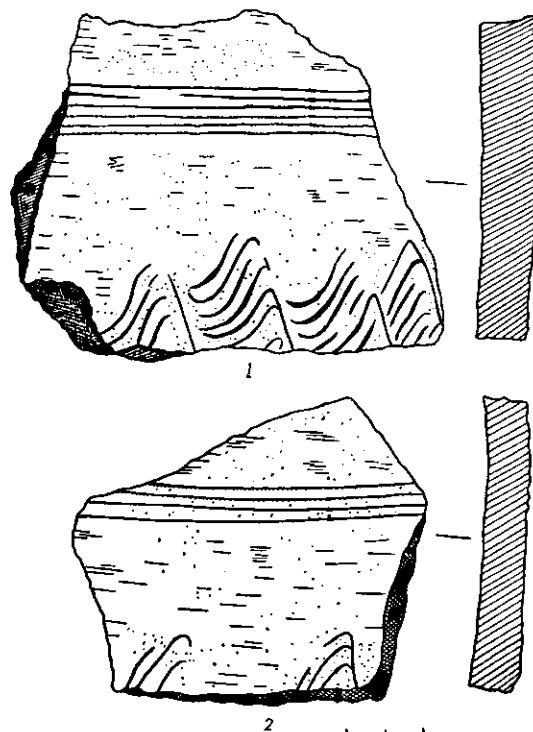

Рис. 11. Кераміка.
1 — Мошурів; 2 — Майданецьке.

ліпного та гончарного посуду. Останніх більше біля птахоферми. Тут знайдено два гончарних уламки від однієї посудини, орнаментованих по всій площині горизонтальними борозенками, по яких гребінкою проведена стрічка вертикальних та скісних (рис. 9, 4, 3). Такий орнамент на Уманщині зустрінуто вперше. В глині — домішки жорстви і золотистої слюди. Колір поверхні червонувато-бурий з чорнуватими плямами.

Знайдено два уламки вінець, відігнутих назовні півколом (рис. 10, 3, 4) — один від ліпної посудини, другий від гончарної. В ангобі останнього багато золотистої слюди.

Один уламок стінки з сірої відмуленої глини нагадує собою черняхівську гончарну кераміку, але на ньому майже вертикальна лощена смужка.

Далі на захід від приміщення птахоферми залишки поселення з уламками чернолощеної ліпної, можливо, зарубинецької кераміки.

Жашківський район

16. Дзенгелівка. В центрі села на пологому березі ставу на городах трапляються неорнаментовані уламки ліпного посуду бурувато-сірого кольору, схожі на уламки з поселення Піківець.

Крім зазначених пунктів, поодинокі уламки ранньослов'янського посуду зустрінуто: на городах Звенигородського передмістя в Умані; на

березі р. Уманки (№ 4); за північно-східною околицею с. Паланки на березі струмка, який впадає в р. Паланку (№ 7); за південно-західною околицею с. Майданецьке, Уманського району, (рис. 11, 2); в урочищі Ведмедівка на лівому березі р. Тальнянки (№ 10); біля с. Цибулів (Христинівський район) у верхів'ях р. Цибулівки (№ 15).

Для всіх виявлених поселень характерною ознакою рельєфу є те, що вони розташовані поруч широких заплав; деякі з них і зараз заболочені. Лише одна пам'ятка (Мощурів) розташована на високому березі (територія городища), але протилежний берег річки низинний. Тепер на заплаві широкий став, у давнину тут була, безперечно, заболочена місцевість.

Для датування виявлених на Уманщині пам'яток типу Пеньківки зібраний під'їомний матеріал достатніх підстав не дає. На більшості пам'яток знайдено уламки тільки ліпного посуду, але не виключено, що при подальших розвідках тут можуть бути виявлені й уламки гончарного, подібні до знайдених у Піківці та Синиці.

Хоч це, може, і випадковий збіг, але варто відзначити, що з 16 виявлених пам'яток шість розміщені на місці білогрудівських або чорноліських поселень, а пам'ятка в Собківці — недалеко від білогрудівського поселення.

Г. Е. ХРАБАН

РАННЕСЛАВЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ УМАНЩИНЫ

Резюме

В заметке даются сведения об открытых автором на Уманщине (Черкасская область) 16 памятниках второй половины I тысячелетия н. э.

О. О. РАТИЧ

ГОРОДИЩА В СЕЛАХ ДОБРОСТАНИ І СТРАДЧ НА ЛЬВІВЩИНІ

Під час археологічних розвідок, проведених Інститутом суспільних наук АН УРСР в 1960—1961 рр. на околицях Львова, були обстежені городища в селах Добростані і Стадч, Яворівського району, про які в археологічній літературі є тільки короткі і неповні відомості.

Городище в с. Добростані розташоване за 1 км на північ від села в урочищі Залапин на мисі, що являє собою узгір'я зі стрімкими південними, західними і північними схилами. Біля підніжжя мису протикає невеликий струмок з заболоченими берегами. Городище має вигляд неправильного круга, оточеного на одних ділянках трьома, а на інших— двома валами і ровами, стан збереженості котрих різний, але в основному, завдяки лісові, добрий. Перший (внутрішній) вал має вигляд замкнутого кола з ровом із зовнішнього боку. Його висота від рівня підошви доходить до 2 м, ширина підошви — до 5 м. Другий вал віддалений від першого в східній частині городища приблизно на 10 м, а в західній — на 30—35 м. В плані він округлий, проте не має вигляду замкнутого кола. На двох відтинках з півночі, де схил стрімкий і де знаходиться яр, цей вал переривається. Висота його — 2—3 м, ширина підошви — 7 м. Третій вал оточує городище тільки зі сходу, тобто з боку, звідкіля був можливий доступ на городище. Він має вигляд півкола, кінці якого з'єднуються в двох місцях з другим валом. Висота і ширина цього валу такі самі, як другого. В південній частині городища в двох наявних тут валах є перерви шириною до 2—3 м — очевидно, для воріт. Площа городища в межах центрального валу рівна, з незначним пониженням в західному напрямку. Її розміри — 150×160—165 м (рис. 1).

На території городища росте зараз молодий ліс і провадити на ньому археологічні дослідження було неможливо. Під час розвідки на поверхні ґрунту ледве було знайдено кілька уламків древньоруських посудин. В трьох закладених шурфах (один в східній частині городища між другим і третім валами, другий — в центральній частині і третій — в західній між першим і другим валами) простежувався тонкий культурний шар часів древньої Русі, слабо наскічений археологічним матеріалом (уламки посудин, куски печини і т. ін.). Уламки посудин, крім одного, належали опуклобоким гончарним горщикам, виготовленим із глини з домішкою дрібного піску. Їх вінця були легко вигнуті і мали косозрізаний (рис. 2, 3) або профільований (рис. 2, 4) край. В окремих випадках уламки горщиків були прикрашені смуговим хвилястим орнаментом. Уламок товстостінної придонної частини належав ліпному горщику, в тісті якого були домішки жорстив і шамоту. Виявлений археологічний матеріал дозволяє віднести городище до часів древньої Русі і датувати його XI—XII ст.

Городище в с. Стадч розташоване на гребені мисоподібної гори,

котра знаходиться в західній частині села. З півдня і частково з заходу під самою горою протікає р. Верещиця, яка тут розливається і утворює стави та болота. На захід і північ від гори простягається низина. Раніше вона була залита водою, а зараз висушена. Через неї вже урегульованим руслом тече Верещиця. В східному напрямку гора переходить перешайком в дальшу територію села. Тут по обох боках гори з

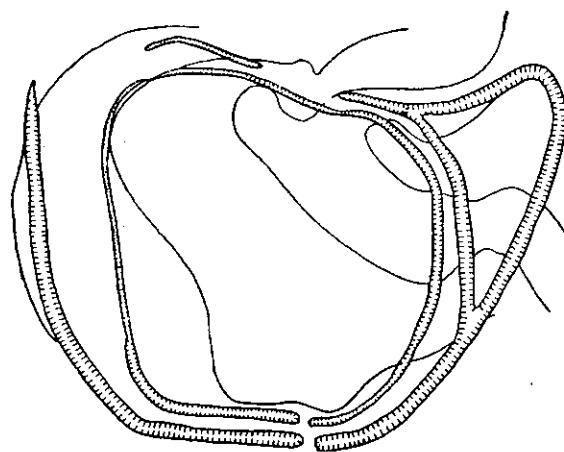

Рис. 1. План городища в с. Добростани.

півночі і з півдня є глибокі яри. На схилах гори на окремих ділянках знаходяться залишки валу городища, який на одних відтинках добре зберігся, на інших знищений траншеями першої світової і Великої Вітчизняної війн. Висота і ширина валу різні. В місцях, де він порівняно добре зберігся, його висота з внутрішнього боку городища доходить

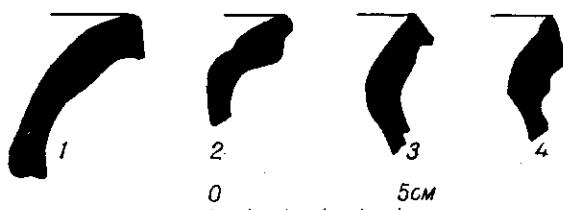

Рис. 2. Профілі вінець горщиків.
1, 2 — Страдч; 3, 4 — Добростани.

по схилах до 2—3 м, а ширина біля підошви — до 6 м. В східній частині городища біля згаданого перешайка є сліди планування площин. Наявний тут раніше вал, а можливо й інші укріплення, зараз знищений. Площа городища в межах валу становить 400×150 м (рис. 3).

На території городища було закладено 5 шурфів: один в західній, два в південній і по одному в східній та північній частинах. Геологічна і археологічна стратиграфія городища дуже складна і свідчить про змішування ґрунту внаслідок ерозії, денудації та земляних робіт. В усіх закладених шурфах простежувався на різних глибинах (в основному на 0,5—0,7 м від сучасної поверхні) знищений культурний шар часів древньої Русі, насичений різномірним археологічним матеріалом. Основну масу його становили уламки глиняних посудин, дуже різноманітних за складом тіста, випалом, технікою виготовлення та з широкими хронологічними рамками — від часів Київської Русі до наших днів. Древньоруська кераміка представлена ліпною з підправленими стінками і гончарною, з виразною перевагою останньої. Вона буває товсто-

стінною і тонкостінною, в рідкісних випадках перша прикрашена хвилястим і прямолінійним орнаментом. Вінця гончарних горщиків тригранно формовані, косо зрізані (рис. 2, 1) або закруглені з виступцем з зовнішнього і виїмкою з внутрішнього боків (рис. 2, 2). Серед знахідок є кілька сильно стертих уламків афмор-корчаг.

Виявлений в Страдчу археологічний матеріал дозволяє віднести городище також до часів древньої Русі. Проте зруйнований і переміша-

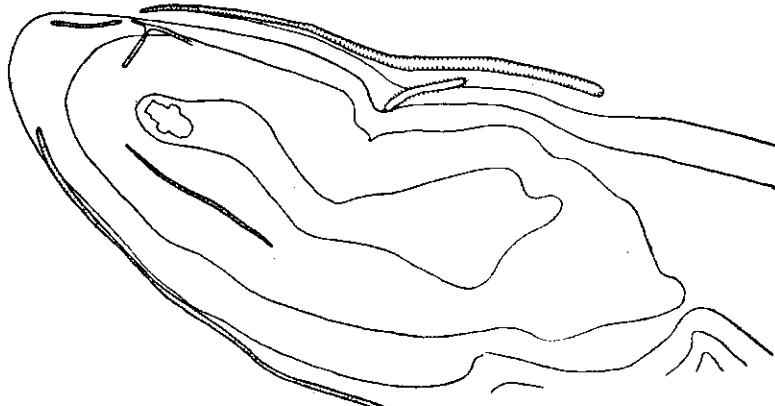

Рис. 3. План городища в с. Страдч.

ний культурний шар з різночасовими знахідками широкого хронологічного діапазону значно утруднює датування пам'ятки. На підставі наявного керамічного матеріалу городище можна датувати XI—XII ст.

Городища в селах Добростани і Страдч, розташовані на горбах Розточчя, були важливими стратегічними пунктами, які охороняли шляхи між Галицькою і Волинською землями.

А. А. РАТИЧ

ГОРОДИЩА В СЕЛАХ ДОБРОСТАНЫ И СТРАДЧ НА ЛЬВОВЩИНЕ

Резюме

Предварительными исследованиями установлено, что городища в селах Добростаны и Страдч относятся к древнерусскому времени и являются остатками важных стратегических пунктов на пути между Галицкой и Волынской землями. Датируются они XI—XII вв.

В. С. ТЕРСЬКИЙ

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ВОЛИНІ

У 1960—1961 рр. Львівським державним історичним музеєм були проведені археологічні розвідки на Волині вздовж лівого берега р. Усти (лівої притоки Горині) від м. Ровно до гирла річки та в околицях с. Липа, Дубнівського району, Ровенської області¹.

Під час обстеження вказаної території в ряді пунктів виявлено археологічні матеріали різних епох. Метою цієї статті є публікація матеріалів древньоруського часу з пунктів, про які немає відомостей в археологічній літературі².

1. Село Грабів, Клеванського району, Ровенської області. В урочищі Звіринець, розташованому в північно-західній частині села, на площині понад 100 м² виявлено уламки гончарної кераміки древньоруського часу, виготовленої із відмуленої глини з домішкою дрібного піску (рис. 1, 7, 8, 10). Посудини міцного випалу, поверхня сіро-коричневого кольору, заглажена. Вінця горщиків злегка відхилені назовні, тригранно-формовані (рис. 1, 7). Аналогічні посудини були виявлені на Пліснеському городищі і датуються XI ст.³. На одному з денець горщика було клеймо в формі хреста, вписаного в коло. Горщики з подібними клеймами виявлені в Галичі⁴, Пліснеську⁵ та на Замковій горі у Львові⁶.

2. Село Золотів, Клеванського району, Ровенської області. На лівому березі р. Усти (перша надзаплавна тераса) на відстані 100 м від села, на городах колгоспників, за 30 м від ріки на невеликій площині виявлено 6 уламків посудин древньоруського часу, котрі належали гончарним опуклобоким горщикам, виготовленим з добре відмуленої глини зі значною домішкою дрібного піску і дуже міцного випалу. Привертає увагу уламок вінець, круто відігнутих назовні, з заокругленим до середини краєм (рис. 1, 6). Денця посудин рівні і плоскі. Одне з них має клеймо у вигляді зірки, вписаної в коло (рис. 1, 9). Бік одного горщика орнаментований заглибленими паралельними лініями. Аналогічний посуд виявлено на Пліснеському городищі. Датується він XII—XIII ст.⁷.

3. Село Липа, Дубнівського району, Ровенської області. Крім

¹ Розвідки проводились за участю автора у травні 1960 і вересні 1961 рр. під керівництвом зав. відділом Львівського історичного музею В. П. Савича.

² Всі дані про древньоруські археологічні пам'ятки західних областей УРСР зібрані у праці: О. О. Ратич, Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957, стор. 32—43.

³ М. П. Кучера, Древній Пліснеськ, АП, т. XII, К., 1962, стор. 47, рис. 19, 8.

⁴ О. О. Ратич, Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, стор. 86, табл. IV.

⁵ Там же, табл. IV, 3.

⁶ О. О. Ратич, Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі у Львові, МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 118, рис. 13.

⁷ М. П. Кучера, вказ. праця, стор. 46, рис. 19, 1.

відомих в археологічній літературі древньоруських пам'яток, розташованих в урочищах Вітровщина і Забережжя⁸, в околиці села виявлено два нові пункти з древньоруським матеріалом — в урочищах Глинисько і Церковне.

Ур. Глинисько розташоване на низькій надзаплавній терасі в невеликій котловині на південний захід від села, біля польової дороги. Під час розшуків стоянок палеолітичного часу⁹ тут було закладено шурф 2×2 м. В шарі сірого ґрунту на глибині 35 см від сучасної поверхні виявлено два уламки вінець горщиків древньоруського часу поганої збереженості.

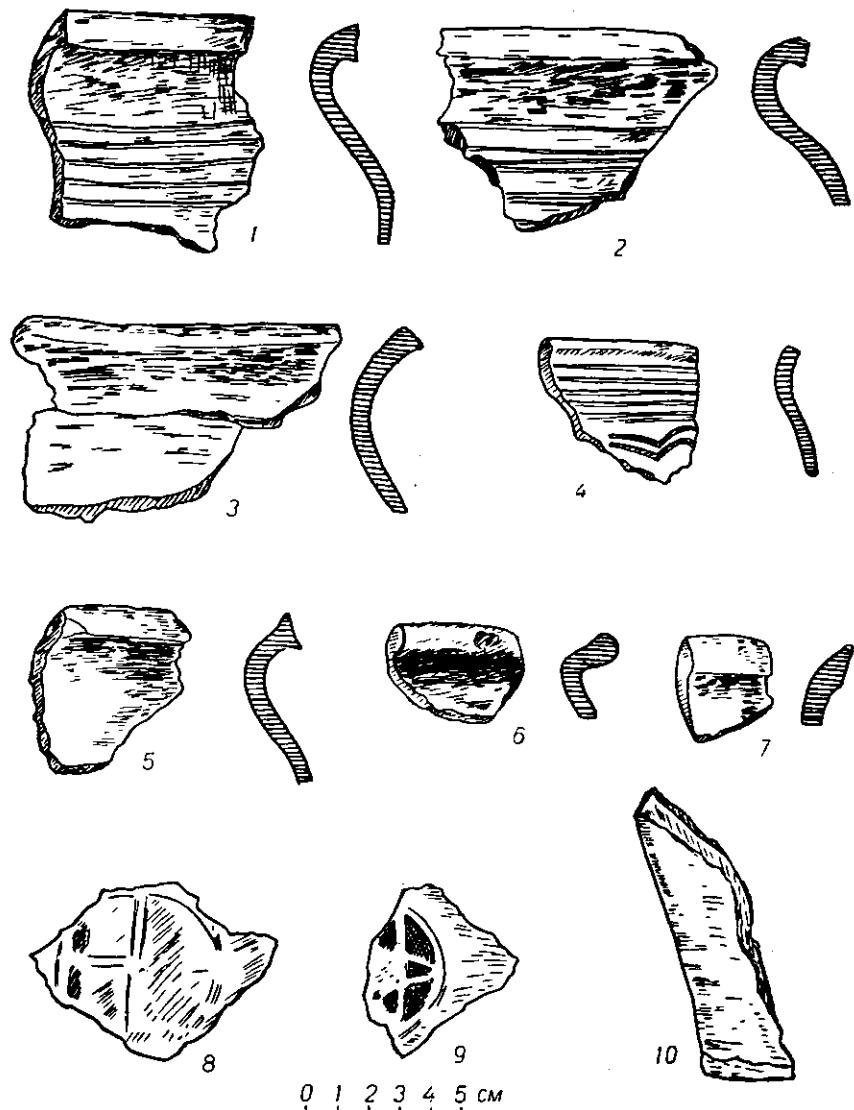

Рис. 1. Кераміка.

1, 2, 5 — с. Липа, ур. Церковне; 3, 4 — с. Липа, ур. Глинисько; 6, 9 — с. Золотів; 7, 8, 10 — с. Грабів.

ності. Перший з них належав гончарному опуклобокому горщику з широкою шийкою і плавно відігнутими назовні вінцями з косо зрізаним

⁸ О. О. Ратич, Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, стор. 39.

⁹ В. П. Савич, Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI, МДАПВ, вип. 4, К., 1962, стор. 19—27.

краєм. Горщик був виготовлений із глини з деякою домішкою шамоту та значною — дрібного піску і мав рівну гладку поверхню коричневого кольору. Випал слабкий (рис. 1, 3). Близькими аналогіями для посудин є зразки горщиків з другого ріпнівського керамічного комплексу¹⁰ і з першого періоду існування Пліснеська¹¹. Другий уламок вінець (рис. 1, 4) належав ліпному горщику, виготовленому з глини зі значною домішкою жорсткості, його поверхня темно-коричневого кольору, випал слабкий. Вінця відхилені злегка назовні, з косо зрізаним краєм. Бочок горщика орнаментований під шийкою п'ятьма паралельними лініями, а нижче — подвійною хвилястою лінією. Форма вінець, склад тіста, орнаментація, а також неякісне виготовлення вказують на архаїчність посудин цього типу. Можливо, вони датуються VIII—IX ст. Найближчі аналогії горщикам невідомі.

4. Церковне розташоване за 1 км на захід від с. Липа біля північного схилу Збитинського плато, над яром, який тягнеться в бік Мирогощі. На його поверхні в радіусі 20 м і в обривах яру зібрано кільканадцять уламків древньоруської кераміки. Серед них привертають увагу три уламки вінець гончарних опуклобоких горщиків з домішкою шамоту та дрібного піску в тісті. Поверхня їх гладка, ясно-коричневого та темно-коричневого кольору, випал міцний. Вінця відігнуті назовні, тригранно-формовані, з манжетами різних нахилів. Посудини були орнаментовані заглибленими паралельними лініями на плічках (рис. 1, 1, 2, 4). Горщики з аналогічними вінцями були виявлені в урочищах Забережжя і Залужжя коло цього ж села і зберігаються зараз у фондах краєзнавчого музею в Дубні. Найближчі аналогії вони мають в горщиках четвертого ріпнівського комплексу¹² і в кераміці з Пліснеська, котрі датуються X—XI ст.¹³.

Виявлення в названих пунктах пам'яток древньої Русі доповнюють археологічну карту Волині.

В. С. ТЕРСКИЙ

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ВОЛЫНИ

Р е з ю м е

На территории Ровенской области обнаружены ранее неизвестные местонахождения древнерусских поселений у сел Грабов и Золотиев, Клеванского района, и два у с. Липа, Дубновского района.

¹⁰ В. В. Ауліх, Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів, Львівської обл., Дисертаційний збірник, К., 1958, стор. 34, табл. I, 6—9.

¹¹ М. П. Кучера, вказ. праця, стор. 46, рис. 19, I.

¹² В. В. Ауліх, вказ. праця, стор. 38, табл. II, 6—8.

¹³ М. П. Кучера, вказ. праця, стор. 46, рис. 19, 2.

ХРОНІКА

Л. Д. ДМИТРОВ

30 травня 1965 р. помер один з найстаріших археологів України, старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР, кандидат історичних наук Леонід Дмитрович Дмитров.

Леонід Дмитрович народився 4 червня 1885 р. у Києві в сім'ї службовця. У 1909 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут і з 1910 р. займався науковою роботою в галузі археології, яку він поєднував з викладанням грецької мови спочатку в середніх школах Києва (до 1934 р.), а після Великої Вітчизняної війни — на філологічному факультеті Київського університету.

З 1928 р. Леонід Дмитрович працював у Всеукраїнському археологічному комітеті, перетвореному згодом в Інститут історії матеріальної культури, а в 1938 р.— в Інституті археології АН УРСР.

25 археологічних сезонів провів Л. Д. Дмитров у полі, в стаціонарних експедиціях.

Через все своє життя Леонід Дмитрович проніс глибокий інтерес до пам'яток стародавнього Києва, турботу про їх збереженість. Протягом кількох років і особливо в 1928—1931 рр. він провадив постійний археологічний нагляд за земляними роботами на новобудовах Києва, завдяки чому було врятовано та введено в науковий обіг багато пам'яток старовини. Леонід Дмитрович справедливо вважався одним з найкращих знавців стародавнього Києва¹.

Він першим на Україні звернув увагу на археологічне вивчення торфовищ в зв'язку з бурхливим розвитком торфяної промисловості².

Л. Д. Дмитров виявляв особливий інтерес до вивчення античного періоду в Північному Причорномор'ї. З 1928 по 1939 рр. він брав активну участь в розкопках Ольвії та грецького поселення на острові Березань, де було відкрито ряд важливих античних пам'яток — жител, гончарних майстерень, господарчих будівель.

В 1935—1936 рр. Л. Д. Дмитров керував Нікопольською експедицією, яка провадила розкопки скіфських курганів біля Чортомлика³.

Двічі Л. Д. Дмитров брав участь в комплексній Перекопській експедиції, організованій військово-історичними та історико-археологічними закладами⁴. За дослідження Перекопу йому в 1942 р. було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних наук.

Після Великої Вітчизняної війни Л. Д. Дмитров протягом кількох

¹ Л. Д. Дмитров, Хрестатик в пам'яті століть, «Дніпро», 1945, № 3.

² Його ж, Торфовища-болота та яке значення вони мають для археології, Хроніка археології та мистецтва, № 3, К., 1931; його ж, Болота-торфовища і історія матеріальної культури, Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, № 4—5, К., 1936.

³ Його ж, Археологічне вивчення Нікопольщини (1935—36 рр.), ч. I, Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. II, Уфа, 1944; його ж, Археологічне вивчення Нікопольщини (1935—36 рр.), ч. II, Археологія, т. III, К., 1950.

⁴ Його ж, Перекоп. Ров и вал, К., 1940.

років очолював експедицію, яка досліджувала античне місто Тіру, а також слов'янське місто Білгород та інші міста середньовіччя⁵.

Слід згадати очолювані Дмитровим розкопки Любимівського городища (1951 р.) біля Берислава, в районі будівництва Каховської ГЕС⁶.

Леоніду Дмитровичу був притаманний патріотизм в житті та науковій праці. Він мав повне право сказати про себе: «...Протягом всього свого науково-дослідницького життя я прагнув в міру своїх сил і свого розуміння всії свої праці пов'язати тісніше і ближче з життям, з соціалістичною реконструкцією народного господарства і взагалі з усіма подіями, які переживала за цей час наша Батьківщина.

Цим, головним чином, і визначається коло тих питань і проблем, а також і тих археологічних пам'яток, розробці, дослідженню і вивченню яких я присвятив свої сили і свій час».

Це була людина великої працьовитості, різnobічних інтересів (антична, скіфо-сарматська і слов'яно-руська археологія), виключної сумлінності і високої вимогливості до себе і своїх помічників. Він прагнув провадити археологічні дослідження з широким зачлененням писемних джерел, які він добре знав, з обов'язковим урахуванням всієї вітчизняної та іноземної літератури, яка стосувалась предмету дослідження. Правилом Л. Д. Дмитрова було не здавати жодної праці до друку, доки не будуть з'ясовані до кінця абсолютно всі деталі.

Варто відзначити велику увагу Леоніда Дмитровича до підготовки кадрів, завжди уважне ставлення до перших праць молодих науковців, докладний, вимогливий їх розбір на наукових засіданнях.

Леонід Дмитрович був активним громадським діячем. В роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи з Академією наук УРСР в Уфі, він часто виступав з лекціями в госпіталях, військових частинах, на фабриках та заводах, завжди брав активну участь в кампаніях по виборах до Верховних і місцевих Рад. Протягом кількох років Л. Д. Дмитрова обирали народним засідателем суду.

Це була завжди надзвичайно скромна, чутлива і у всьому бездоганно чесна людина.

Світла пам'ять про трудівника археологічної науки Леоніда Дмитровича Дмитрова буде довго жити в серцях тих, хто його знав.

Ю. С. ВИНОГРАДСЬКИЙ

4 березня 1965 р. після тривалої і тяжкої хвороби помер краєзнавець, засновник і колишній науковий працівник Сосницького краєзнавчого музею та відомий археолог Юрій Степанович Виноградський.

Ю. С. Виноградський народився в 1873 р. в м. Сосниці, Чернігівської області. В 1896 р. закінчив юридичний факультет Київського університету.

З 1915 р. Юрій Степанович живе у Чернігові. В 1919 р. він очолює тут комітет по охороні пам'яток культури. За його активною участю в Чернігові був заснований історичний музей. На початку 1920 р. Ю. С. Виноградський переїхав у Сосницю, де провадив значну роботу по збереженню пам'яток культури. Того ж року він заснував Сосницький краєзнавчий музей, в якому працював понад 30 років науковим працівником, віддаючи всії свої сили вивченню рідної Чернігівщини.

Ю. С. Виноградський відкрив близько 50 стоянок доби неоліту і бронзи і написав багато наукових статей з археології, фольклору та історії.

⁵ Л. Д. Дмитров, Білгород-Дністровська археологічна експедиція (1945—46 pp.), АП, т. II, К., 1949; його ж, Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1951 pp., АП, т. V, К., 1955.

⁶ Його ж, Любимівське городище рубежу н. е., АП, т. X, К., 1961.

Перебуваючи з 1953 р. на пенсії, він не припиняв творчої діяльності.

За свою самовіддану працю Ю. С. Виноградський неодноразово був відзначений грамотами Міністерства культури УРСР та Обласного відділу культури.

Світла пам'ять про Юрія Степановича Виноградського назавжди залишиться в наших серцях.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

26 лютого 1966 р. передчасно обірвалося життя одного з визначних українських археологів Давида Ісааковича Бліфельда — кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР.

Д. І. Бліфельд народився 10 жовтня 1908 р. в м. Волочиську, Хмельницької області. Трудову діяльність розпочав у 1928 р., працюючи завідуючим клубу в м. Волочиську, а потім — завідуючим бібліотекою Будинку працівників освіти в м. Проскурові (зараз м. Хмельницький). В 1933 р. Давид Ісаакович закінчив Проскурівський технікум політосвіти і деякий час був викладачем цього технікуму. В 1939 р. він закінчив з відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а в 1941 р.— аспірантуру при Інституті археології АН УРСР.

В 1941—1943 рр. Д. І. Бліфельд перебував в евакуації в Уфі та Москві, працюючи молодшим науковим співробітником Інституту суспільних наук, потім Інституту історії та археології АН УРСР. В 1943 р. він захистив кандидатську дисертацію «Археологічні пам'ятки Башкирії середини I тисячоліття н. е.» і з 1944 р. працював старшим науковим співробітником відділу слов'янської археології Інституту археології АН УРСР.

Наукові інтереси Д. І. Бліфельда були тісно пов'язані з ранньофеодальною тематикою, зокрема історією східних слов'ян в період утворення древньоруської держави. Він провадив польові археологічні дослідження в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Надпоріжжі, в зоні будівництва Каховської ГЕС, в басейні нижньої течії Десни, Чернігові та його околицях.

Д. І. Бліфельд приділяв значну увагу вивченням древньоруських міст, їх економіки, культури, історичної топографії і соціального складу населення¹.

Провідною темою досліджень Д. І. Бліфельда були ранньофеодальні могильники в Середньому Придніпров'ї. Ним здійснені багаторічні розкопки відомого Шестовицького могильника і ряду курганів у Чернігові та його околицях². В результаті цих робіт одержано дуже

¹ Д. І. Бліфельд, З археологічних досліджень у Києві в останні роки, Наукові записки Інституту історії і археології України, кн. I, К., 1943, стор. 100—116; його ж, Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 197—198; його ж, До питання про Боричів узвіз ста-родавнього Києва, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 130—144; його ж, Досягнення радянської археології у дослідженнях древнього Києва, Вісник АН УРСР, 1951, № 8, стор. 71—75; його ж, Дослідження древнього Белгорода, АП, т. III, К., 1952, стор. 29—36; його ж, Древньоруське місто, Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 462—481.

² Його ж, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, стор. 123—131; його ж, Деснянська археологічна експедиція 1949 р. АП, т. V, К., 1955, стор. 12—21; його ж, Розкопки курганів в Чернігове, КСІА АН УССР, вып. 4, К., 1955, стор. 23—24; його ж, Древньоруський могильник в Чернігові, Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 105—138.

значний фактичний матеріал по історії Київської Русі. Поряд з публікацією матеріалів польових досліджень Д. І. Бліфельд займався вивченням актуальних питань про виникнення і розвиток класового суспільства у східних слов'ян, утворення древньоруської держави тощо³.

Останні роки свого життя Давид Ісакович працював над монографією про Шестовицький могильник, яку майже повністю підготував до друку. В цій праці подано детальну характеристику найвизначнішого на території УРСР древньоруського могильника в с. Шестовиці під Черніговом, де розкопано близько ста курганів X — початку XI ст., в тому числі значну частину могил з багатими похованнями представників феодальної верхівки східнослов'янського суспільства.

Як провідний спеціаліст в галузі слов'янської археології, Д. І. Бліфельд брав активну участь у написанні колективної праці «Археологія УРСР», яка готовується в Інституті археології АН УРСР, провадив велику роботу по редактуванню наукових видань Інституту.

Принциповий і вимогливий дослідник, чуйний наставник молодих науковців — таким залишиться Д. І. Бліфельд в пам'яті своїх товаришів — співробітників Інституту археології.

³ Д. І. Б л і ф е л ь д, До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—Х ст., Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 30—41; й о г о ж, К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—Х вв., СА, т. XX, М., 1954, стор. 148—162; й о г о ж, Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі, Вісник АН УРСР, 1957, № 7, стор. 18—26; й о г о ж, Утворення Київської Русі, Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 356—392.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АА** — *Acta archaeologica*
АДЖ — М. И. Ростовцев, *Античная декоративная живопись на юге России*, СПб., 1914
АЕ — *Archaeologiae eteris*
АЈА — *American journal of archaeology*
АЛЮР — Археологическая летопись южной России
Annales UMGS — *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
AR — *Archeologicke rozhledy*
AS — *Anatolian Studies*
BSPF — *Bulletin de la Société Préhistorique Française*
ВДИ — Вестник древней истории
BCCA — Вопросы скифо-сарматской археологии
WA — *Wiadomości archeologiczne*
ДАН СССР — Доклады АН СССР
ДБК — Древности Боспора Киммерийского
ДП — Древности Приднепровья
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения
ЖРБ — Журнал раскопок Н. Е. Брандебурга, СПб., 1886
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
Записки НТШ — Записки научового товариства ім. Шевченка
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ІМК — Інститут історії матеріальної культури
ІГАІМК — *Известия Государственной академии истории материальной культуры*
IOSPE — *Inscriptiones orae septentrionales Ponti Euxini*
ИАК — Известия Археологической комиссии
JAJ — *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
К3 ВУАК — Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛВІА — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
Lexicon — *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, herausgegeben von W. H. Roscher
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МГУ — Московский государственный университет
МДАПВ — Материалы і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НЗІА — Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР
НТШ — Наукове товариство шевченкознавців
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОГАМ — Одесский государственный археологический музей
ОДІМ — Одеський державний історичний музей
РАНІОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА — Советская археология.
Смела — А. А. Бобринский, *Курганы и археологические находки близ м. Смели*
SA — *Sprawozdania archeologiczne*
SIA — *Slovenska archeologia*
Труды... АС — Труды... Археологического съезда.

ЗМІСТ

Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)	3
Євген Володимирович Веймарн (до 60-річчя з дня народження)	5

СТАТТИ

Ю. Г. Колосов, Вістря леваллуа і псевдолеваллуа Криму та їх функціональне призначення	6
М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури	15
В. Г. Збенович, Про кінджали усатівського типу	38
С. С. Березанська, Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи	47
В. А. Іллінська, Про походження і етнічні зв'язки племен скіфської культури Пісульсько-Донецького лісостепу	58
<u> Г. П. Іванова </u> , Етюди з мистецтва Боспорського царства	93
Є. В. Махно, Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині	107
П. П. Толочко, Топографія скарбів монетних гравіїв у Києві	123

ПУБЛІКАЦІЇ

В. М. Гладилін, Відкриття мустьєрської стоянки на Донеччині	135
В. І. Бібікова, Кістяне знаряддя з Кирилівської палеолітичної стоянки	143
М. А. Пелещишин (Львів), Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині	146
I. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала	157
К. В. Бернякович (Ленінград), Енеолітичне поселення на Малій горі біля м. Мукачеве	163
Т. М. Минаєва (Ставрополь), Нова знахідка казана кіммерійського часу	171
Г. Т. Ковпаненко, Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е.	174
Е. В. Яковенко, Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського	180
Т. М. Висотська (Сімферополь), Ліпна кераміка городища Алма-Кермен	185
Е. О. Симонович (Москва), Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї	196
М. П. Кучера, Ходорівське древньоруське городище	202

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ

В. І. Бідзіля, Скарб бронзових браслетів із Закарпаття	211
С. І. Пеняк (Ужгород), Знахідка прикрас епохи пізньої бронзи	214
Г. Ю. Храбан (Умань), Ранньослов'янські пам'ятки Уманщини	216
О. О. Ратич (Львів), Городища в селах Добростани і Страдч на Львівщині .	227
В. С. Терський (Львів), Нові матеріали до археологічної карти Волині .	230

ХРОНІКА

<u> Л. Д. Дмитров </u>	233
<u> Ю. С. Виноградський </u>	234
<u> Д. І. Бліфельд </u>	235
Список скорочень	237

СОДЕРЖАНИЕ

Виктор Платонович Петров (к 70-летию со дня рождения)	3
Евгений Владимирович Веймарн (к 60-летию со дня рождения)	5

СТАТЬИ

Ю. Г. Колосов, Острия леваллуа и псевдолеваллуа Крыма и их функциональное назначение	14
Н. М. Шмаглий, Городско-волынский вариант позднетрипольской культуры	36
В. Г. Збенович, О кинжалах усатовского типа	46
С. С. Березанская, Некоторые вопросы истории Среднего Поднепровья в эпоху ранней бронзы	57
В. А. Ильинская, О происхождении и этнических связях племен скифской культуры Посульско-Донецкой лесостепи	91
<u>А. П. Иванова</u> , Этюды по искусству Боспорского царства	106
Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры в Златопольском районе на Черкасщине	122
П. П. Толочко, Топография кладов монетных гривен в Киеве	134

ПУБЛИКАЦИИ

В. Н. Гладилин, Открытие мустьерской стоянки на Донеччине	142
В. И. Бибикова, Костяное орудие с Кирилловской палеолитической стоянки	145
Н. А. Пёлещишн (Львов), Поселение культуры воронкообразных сосудов у с. Лежницы на Волыни	155
И. С. Винокур (Каменец-Подольский), Археологические исследования на трипольском поселении у с. Магала	162
К. В. Бернякович (Ленинград), Энеолитическое поселение на Малой Горе близ г. Мукачево	170
Т. М. Минаева (Ставрополь), Новая находка котла киммерийского времени	173
Г. Т. Ковпакенко, Носачевский курган VIII—VII вв. до н. э.	178
Э. В. Яковенко, Новое о раскопках В. В. Хвойки у с. Пастырского	184
Т. Н. Высотская (Симферополь), Лепная керамика городища Алма-Кермен	195
Э. А. Сымонович (Москва), Первый черняховский могильник в Северном Причерноморье	201
М. П. Кучера, Ходоровское древнерусское городище	210

МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ

В. И. Бидзilia, Клад бронзовых браслетов из Закарпатья	213
С. И. Пеняк (Ужгород), Находка украшений эпохи поздней бронзы	215
Г. Е. Храбан (Умань), Раннеславянские памятники Уманщины	226
А. А. Ратич (Львов), Городища в селах Добростаны и Страж на Львовщине	229
В. С. Терский (Львов), Новые материалы к археологической карте Волыни	232

ХРОНИКА

<u>Л. Д. Дмитров</u>	233
<u>Ю. С. Виноградский</u>	234
<u>Д. И. Блифельд</u>	235
Список сокращений	237

АРХЕОЛОГИЯ

Том XX

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
археології АН УРСР*

Редактори Б. М. Мозолевський, В. Н. Денисова
Технічні редактори О. М. Лисовець, Н. С. Жандарова
Коректор Г. М. Столлярчук

БФ 06750. Зам. № 180. Вид. № 113. Тираж 700. Папір № 1.
70 × 108/16. Друк. фіз. аркушів 15. Умовн. друк. аркушів
21. Обліково-видавн. аркушів. 20.82. Підписано до друку
3.XII 1966 р. Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка»
Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР—Київ, Репіна, 4.

